

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

1974

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
DORRIT ANDERSEN, KNUD FANØ OG G. JAPSEN

1974

Tryk : P. J. Schmidts Bogtrykkeri, Vojens

INDHOLD :

Lektor <i>Helmuth Schledermann</i> : Skibe på ruller og i kanaler. Myter, spekulation og forskning omkring et Danevirke-problem	side 5– 33
Pensioneret førstelærer <i>H. K. Kristensen</i> : Om Vesterland-Før og Amrums tilhørsforhold	– 34– 51
Sognepræst <i>Jørn Jørgensen</i> : Varnæssalmebogen 1717	– 52– 90
Stud. mag. <i>J. P. la Cour Dragsbo</i> : Byggeri og bygmestre i Åbenrå 1840–1914	– 91–119
Lærer <i>H. E. Sørensen</i> : Anna Mosegaard. En arbejderdigter fra Haderslev	– 120–138
Arkivar <i>Dorrit Andersen</i> : Socialdemokratiet mellem dansk og tysk. Fem breve fra typograf Jørgen Møller, Haderslev, 1919	– 139–156
Seminarierektor <i>Morten Bredsdorff</i> : Tønder Statsseminarium 1937–1943	– 157–179
Lektor <i>Jørgen Elklit</i> : Nationalt tilhørsforhold og holdninger til EF	– 180–203
<i>Anmeldelser</i>	
Nordslesvigske præstearkiver. I. Tørninglen provsti (ved socialinspektør <i>Olav Christensen</i>)	– 204–205
<i>Ernst Joachim Fürsen</i> : Der Hardevogt im Herzogtum Schleswig (ved højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i>)	– 205–206
<i>Marlen Sönnichsen und Ernst Sibbert</i> : Vom Nordschleswigschen Brandversicherungsverein für bewegliche Habe Hadersleben 1847 zum Schleswiger Feuerversicherungsverein a.G. für Gebäude und bewegliche Habe Emmelsbüll 1972 (ved landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i>)	– 207–208
<i>Valdemar Andersen</i> : Foldingbro (ved museumsinspektør <i>Viggo Petersen</i>)	– 208–209
<i>Andreas Møller</i> : Både og bådfolk i marsken (ved rektor, dr. phil. <i>N. H. Jacobsen</i>)	– 209–212
<i>Gerd Callesen</i> : Socialdemokratiet og internationalismen (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i>)	– 212–215
<i>Aage Trommer</i> : Modstandsarbejde i nærbillede (ved direktør <i>Poul Andersen</i>)	– 215–219
<i>Aage Trommer</i> : Jernbanesabotagen i Danmark (ved direktør <i>Poul Andersen</i>)	– 219–222

Sønderjyllands Højspændingsværk 1922–1972 (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	– 222–225
Barn i Flensborg 1890–1920 (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i>)	– 225–226
Flensburg in Geschichte und Gegenwart (ved cand. phil. <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	– 227–228
<i>Hanne Poulsen</i> : Jes Jessen (ved overlærer <i>Harry Jensen</i>)	– 228–230
<i>Peter Beck</i> : Dansk dreng i Sundeved (ved redaktør <i>Morten Kamphövener</i>)	– 230–232
<i>Morten Kamphövener</i> : Borgerskaber i Åbenrå 1686–1867 (ved socialinspektør <i>Olav Christensen</i>)	– 233–234
<i>Bognyt</i> (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i> , redaktør <i>Eskild Bram</i> og rektor <i>Knud Fanø</i>)	– 235–240
<i>Noter og nyt</i> : Kontorist Chr. Thomsen – Landsarkivet – Historiske Samlinger for Sønderjylland – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Haderslev museum – Åbenrå museum – Museet på Sønderborg Slot – Tønder museum – Sønderjyllands kunstmuseum – Kunstmuseet Holmen – Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler – Prisopgaven	– 241–257
<i>Amtskredsens arbejde</i>	– 257–261
<i>Årsberetning og regnskab 1973–74</i> (ved landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> og bankdirektør <i>Hugo Lildholdt</i>)	– 262–268
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	– 269–271

Skibe på ruller og i kanaler

Myter, spekulation og forskning omkring
et Danevirke-problem

Af *Helmuth Schledermann*

En tidlig junidag i 1963 kørte jeg med en ældre geolog gennem marsken ved Ribe. Man vidste dengang ikke, hvor Ansgars Ribe havde ligget, og vi skulle efterprøve en teori herom. Glitrende sollys og lærkekvidren – men *vi* talte om stormfloder. Han berettede om katastrofen i 1923, hvor han havde set turistdamperen fra Sild for fuld damp sejle hen over fenner og markhegn i nærheden af Emmerlev. Fortælleren var jysk og historien god. Men det slog mig, at uanset dens rigtighed var der noget helt elementært spændende i den barokke tanke om et skib, der bevægede sig på land.

Selv når det er en illusion, virker det. Min barndomsegn ved Næstved var så frodig og idyllisk, at det nærmede sig det kedsommelige. Men pludselig kunne man se en søgående fragtdamper, der gled hen over den bølgende kornmark. Det var let at abstrahere fra, at der under marken var en kanal på 6 meters dybde fra Ydernæs til Næstved.

Det viser sig også at være et velkendt og meget gammelt motiv i folkesagnene: »Skibet der bevæger sig på land og vand«. ¹ Jules Verne var ikke den første, der forstod at underholde os ved at opfinde et amfibium, som var ubundet af elementerne.

Nu er det relativt let at undersøge, hvad der faktisk skete i 1923 ved Emmerlev. Foruden muligheden af interviews eksisterer der gamle aviser fra området og stormflodsudvalgets betænkning om katastrofens omfang. ² Det lader sig også gøre at efterprøve mange mindre dramatiske situationer med skibe på land, f. eks. vort ældste dampskib i drift, »Hjejlen«s slæbning ad Gudenåen og over landevejen til Remstrup å i året 1861. ³ Også skibsslæbninger i 1700-tallet kan man sikkert kontrollere, som eksempelvis Karl XII's aktion un-

der belejringen af Frederikssten i 1717. Han lod fartøjer trække helt fra Strømstad til Iddefjord. For den tekniske side af sagen stod den ejendommelige Emanuel Swedenborg, i sin samtid lige kendt som »mechaniker« og religiøs mystiker.⁴

Går vi længere tilbage i tiden, begynder vi ikke at kunne skelne klart mellem fantasi og virkelighed. Allerede Christian IV's »orlogsskib på Skanderborg sø«, hvor han som barn skulle have lært sømandskab, er det svært at udtale sig om. I et par århundreder blev denne i sig selv usandsynlige historie troet af historikerne. Men så påviste Troels-Lund, at Christian som barn og ung næsten ikke havde opholdt sig i Skanderborg. Altså et indirekte bevis.⁵

Skibe på land

Drejer det sig om middelalderen, er vi næsten ude af stand til at efterprøve de mange beretninger om skibe på ruller, i kanaler og på søer. Vi står alene med de farverige fortællinger, og vi savner tit viden om skibstyper og mulige niveau- og vandstandsændringer. Her til kommer, at beretningerne ofte er snævert knyttet til spændende skildringer af berømte slag.

Lad os begynde med, hvad der nok er en ren skipperkrøne. Den kendes fra 1. årh. e. Kr., da den romerske tekniker og militærteoretiker, Frontinus, skrev et værk om krigskunsten. Heri beretter han om, hvordan spartanerne engang blev indesluttet i deres fjenders havn Piræus ved Athen. Men Lysander, spartanernes snedige feltherre, undslap med flåden ved at lade sætte hjul under skibene og transportere dem over land til den nærmeste anden havn, Munychia.⁶ Det er formentlig denne historie, der får en ekstra krølle i den russiske »Nestorkrønike« vedrørende årene 6412–6415, dvs. 904–907 efter vor tidsregning. Her drejer det sig om Olég, der forskrækker grækerne til at overgive Byzans (vore dages Istanbul) ved at lade sætte hjul under sine skibe og således både fra søsiden og fra land-siden at komme strygende for fulde sejl imod den belejrede by.⁷ Nu var det svenske vikinger, der gik under betegnelsen »rus« i vikingetiden, og selv i 1100-tallet, altså henimod sagaskrivernes og Saxos tid, var der nære forbindelser med Rusland. Vi behøver blot at tænke på den byzantinske stil i Valdemarstidens kirkekunst; ja, selv navnet »Valdemar« kommer fra Rusland. Valdemar den Stores (1131–82)

Fig. 1. Russere bærer en let båd. Tegning i den svenske biskop Olaus Magnus' bog om de nordiske folkes historie (1555).

oldefader på mødrene side var storfyrst Vladimir II. Om Olég, hvis nordiske navn var Helge, findes en hel samling af anekdoter, af hvilke mange kan genfindes hos islandske sagaskrivere og hos Saxo, nu tillagt hjemlige helte fra historien og sagnhistorien.⁸

Hvad skal vi da sige, når vi hører om, hvordan man trillede omkring på landjorden med datidens krigsskibe i Skandinavien? De fleste oplysninger har vi fra et område, hvor man allermindst skulle have ventet det: de norske fjelde.⁹ Det, der lokkede til slæbningen, var søslag på de store indsøer i landet. »Mjøsen er så stort et vand, at det er næsten som havet«, siger Sverres saga. Hertil skal kong Sverre i slutningen af 1170'erne have flyttet skibe fra Randsfjord, dvs. over 50 km ad en vej, »hvor folk aldrig før var faret med skibe«, hedder det.¹⁰ Men de fleste krigsoperationer af denne art skal være foregået i Håkon Håkonssøns tid (1217–63), stadig i forbindelse med borgerkrige. Der berettes om talrige skibsslæbninger mellem fjorde og søer, og den militære værdi deraf var ifølge sagaerne ofte tvivlsom.¹¹ Til fordel for at tro på i alt fald nogle af beretningerne taler dels den omstændighed, at kilderne er omtrent samtidige med hændelserne, dels at det overalt, hvor skibenes størrelse er nævnt,

drejer sig om mindre fartøjer. Storskibene byggedes i slutningen af perioden ved selve søerne.

Når man skal vurdere pålideligheden af sådanne fortællinger fra krigssituationer, så er det i grunden tankevækkende, at den måske mest usandsynlige skibstransport af den art fandt sted i året 1915! Ikke i Norge, men i Afrika. Det var på den tid, da englænderne stadig sang »Britannia rule the waves«; selv de afrikanske indsøer måtte, mente man, henregnes til de »ydre farvande« og underkastes den britiske flåde. Imidlertid var det lykkedes tyskerne, tilsyneladende endog kun med en enkelt kanonbåd, at skaffe sig herredømmet på Tanganyika-søen. Det britiske admiralitet forberedte derfor en ekspedition, der skulle bringe to armerede motorbåde fra Cape Town gennem urskove, over bjerge og sletter til Congo-floden, hvorfra der var jernbane til den belgiske side af Tanganyika-søen. Skibene slæbtes af to damplokomobiler, okser og indfødte. Ledelsen havde en britisk, meget ekscentrisk søofficer, hvis selvkomponerede uniform indbefattede et lændeklæde og elegante tatoveringer. De indfødte var betagede af ham. Transporten lykkedes virkelig, og den var så fantastisk, at »flådens« tilsynekomst kom helt bag på tyskerne. Men ledelsen var sådan, at det britiske admiralitet bagefter knap vidste, om man skulle stille søofficeren for en krigsret eller erklære ham for momentant sindsforvirret. Man valgte det sidstnævnte. Hvis ikke hele denne historie havde været bygget på arkivmateriale, forsynet med fotografier og omfattet interviews med endnu levende ekspeditionsdeltagere, ja så ville man vel ikke have troet på den.¹²

Men tilbage til vikingetiden. De mest pålidelige efterretninger om skibstransporter over land stammer fra Rusland, og til forskel fra Norden drejer det sig ikke om krigsbegivenheder, men om handelsveje med slæbesteder. Trafikale behov, flodsystemer og troværdige kilder forenes i dette område.¹³ De svenske handelsfolk og vikinger fulgte en rute fra Ladoga-søen frem til Volga og ad denne til det Kaspiske Hav. Her er vi dog mindre godt underrettet om slæbestederne end på den anden rute: ad Dnjepr til Sortehavet. Det er omgælsen af en række farlige vandfald syd for det nuværende Dnjepropetrovsk, vi har viden om gennem den byzantinske kejser Konstantin Porfyrogénnetos' værk fra ca. 950.¹⁴ Der skelnes mellem større skibe, »karaboi« (ordet kommer formentlig af »karve«, en nordisk skibstype) og slaviske »monóxyloi«. Det sidste ord betyder på græsk

»gjort af én stamme«, og disse småbåde blev båret på nakken rundt om svært passable vandfald. Man var altså nødt til at anvende lettere både end de sædvanlige. Noget lignende synes man at have gjort langt ned i tiden, som det f. eks. fremgår af Olaus Magnus' fortællinger og tegninger fra 1500-tallets Finland og Rusland.¹⁵ (Fig. 1).

Også i Frankrig skal vikingerne have slæbt skibe; men her er vi tilbage i skildringer af felttog. Der er grund til skepsis i hvert fald over for nogle af beretningerne om vikingerne. Den mest berømte skibsslæbning skal have fundet sted under belejringen af Paris i 888. Da frankerne spærrede Seinen, »trak de (vikingerne) skibene mere end to tusind skridt (ca. 3 km) over den tørre jord«, for at omgå spærringen, »en bedrift, der var uhørt ikke blot for vor, men også for tidligere slægter«. Beretningen er Regino af Prüms,¹⁶ og skønt samtidig med begivenhederne, må hans udsagn ifølge Niels Skyum-Nielsen anses for tvivlsomt. Skibsslæbningen forekommer nemlig ikke i andre af tidens udførlige kilder, og desuden gentages historien af Regino på en stereotyp måde for året 890.¹⁷ På den anden side skal man nok heller ikke være for kritisk over for muligheden af skibsslæbninger, hvis man accepterer vikingernes flytning af vældige belejringstårne under Paris' bymure.¹⁸ Nogle forskere mener, at der noget tidligere (år 861) fandt en skibsslæbning sted på en 3 km lang strækning mellem floderne Epte og Seine i en situation, hvor frankernes konge, Karl den Skaldede, havde fået den idé at betale nogle af vikingeskarerne til at bekæmpe de andre.¹⁹

En ejendommelig historie foreligger om frankernes egne skibsslæbninger. På et felttog i 810 imod maurerne i Spanien medførte de småskibe, så de kunne sætte over floderne. Hver båd var ifølge kilden delt i fire dele, og hver af delene blev lagt på to muldyr eller heste. Med sig havde man naturligvis nagler, beg, voks og »værk« (*stuppa*) til at tætte bådene med, når de samledes og sattes i vandet.²⁰

Det ville føre for vidt, hvis hvert enkelt eksempel på rullende fartøjer i vikingetidens Europa skulle fremstilles og gennemgås kildekritisk. På den anden side tror jeg, at de vigtigste beretninger er nævnt ovenfor. Skibsslæbning synes at have været mindre hyppig, end de mest fantasifulde kilder lader formode. De var fortrinsvis knyttet til militære begivenheder, ikke mindst overraskelsesmanøvrer. Som regulært led i etablerede handelsruter har man vistnok kun haft slæbesteder ved de russiske flodsystemer. Slæbesteder med sær-

lige konstruktioner har jeg ikke stødt på fra middelalderens Europa. I oldtiden havde man derimod den berømte »diolkos« ved Korinth (6. årh. f. Kr.), som kendtes fra kilderne, men først blev fundet og udgravet i 1950'erne.²¹

Vi kan imidlertid ikke forlade problemet om skibsslæbninger uden at omtale Danmark som helhed (altså bortset fra Ejder-Sli-området, der skal specielt behandles). I grunden er der forbavsende få historiske efterretninger i betragtning af, at de mange lavtliggende landtunger skulle indbyde til slæbning. Derimod vrimler det med stednavne, som tyder på trækning af skibe op på land eller over land: Drag og Drej (Dragør, Dragholm, Dragsmur, Drejø, osv.).²²

Den kendteste skibsslæbning fremkaldte for hundrede år siden en heftig debat imellem danske historikere. Det drejede sig om, hvorvidt Harald Hårdråde under sit plyndringstogt til Limfjorden i 1060'erne var undsluppet de danske forfølgere ved at lade sine skibe trække ud i Vesterhavet – eller ved at sejle derud. Ca. 150 år efter begivenheden hører man nemlig af Saxo, at åbningen ved Agger-Harboøre nu var sandet til. Hele tre problemer måtte diskuteres: naturforhold, kildekritik og slæbesteder i almindelighed.²³ Hvad det sidstnævnte angår, så troede Kr. Erslev på historien om Olég, der »sejlede« mod Byzans fra landsiden, og på andre af de krigsanekdoter, der er gengivet ovenfor. I grunden er det mærkeligt, når man tænker på, at Erslev senere skulle blive banebryder for kildekritikken i dansk historieforskning. Men den da kun 20-årige historiker blev også tilbagevist af sin ældre fagfælle, Johs. Steenstrup. Han ville ikke afvise, at vikingerne lejlighedsvis havde flyttet deres skibe mindre strækninger over land; men han betonedede stærkt, at det må have været mindre både. Ja, han ville endog retfærdiggøre Olég-myten ved at antage, at det har drejet sig om både af den type, som bares på skuldrene omkring de farlige vandfald ved Dnjepr.²⁴

I øvrigt er Steenstrup gennemgående den af datidens historikere, som forholder sig mest kritisk over for usædvanlige skibstransporter til lands og til vands. Således har han rammet en pæl igennem de gamle, men sejt fastholdte spekulationer om, at Susåen skulle have været sejlbare helt til Sigersted i nærheden af Ringsted. Teorien hvilede dels på Saxo, dels på misforståelser af senere kilder.²⁵

Diskussioner af denne art fra det danske område viser klart, at

man må foretage mindst tre forskellige undersøgelser: (1) en kildekritisk, (2) en naturgeografisk og (3) en skibshistorisk undersøgelse. Og dette er ofte en så kompliceret kombination, at f. eks. det meget debatterede Limfjordsproblem næppe kan siges at have fundet sin endelige løsning endnu.²⁶

Skibe i kanaler

Så længe der var tale om slæbning af skibe på land, spillede efterretningerne om krigspuds en stor rolle. Med kanaler er man til dels ude over problemet vedr. den type anekdoter. Større jordarbejder umuliggjorde overraskelsesmomentet – og berøvede historieskriverne lejligheden til at fortælle en god historie. Kanaler har dog altid kunnet tjene til langsigtede forbedringer af den strategiske position. I Norge lod Håkon Håkonsson grave en kanal ved Tønsberg for at forkorte søvejen til distrikterne ved Oslofjorden, ifølge sagaen »således at man nu kan sejle med kogger, hvor man før næppe kunne sejle med småbåde«. ²⁷ Såvel begivenheden som beretningen er fra 1200-tallet, og her ser vi måske årsagen til, at vi har så få meddelelser om kanaler før denne. Behovet for kanaler opstår især, når skibstyperne er blevet tilstrækkelig store, og dette hænger naturligvis atter til dels sammen med en øget efterspørgsel efter massevarer, der skal transporteres over lange afstande (korn, fisk o.s.v., men naturligvis

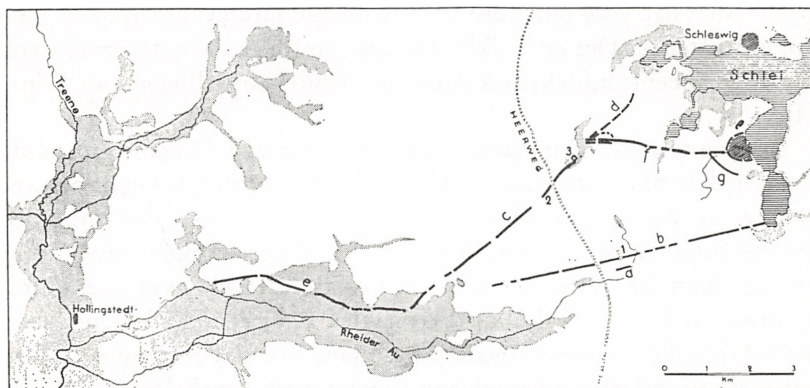

Fig. 2. Danevirke og Rejdeåmosen. a Korte Kovirke. b Kovirke. c Hovedvold. d Nordvold. e Krumvold. f Forbindelsesvold. g Forvold. – 1 Ældre Hærvejsport i Kovirke. 3 Borgevold (Tyraborg).

også tropper). I 1200-tallet var man godt på vej til at skabe tungere skibe med større lasteevne.²⁸

Der findes lokaliteter rundt om i Nordeuropa, hvor man mener at kunne påvise kanaler, men med vekslende og usikre dateringer. Et af problemerne for datidens kanalbyggere synes at have været af teknisk art. Kanalerne førtes ofte gennem lavtliggende, sumpede områder imellem flodsystemer. Dette gjorde ikke alene gravningen vanskelig, men også afstivning og vedligeholdelse i form af oprensning. Hertil kommer, at man ikke kan bygge skibskanaler i områder med store niveauforskelle mellem vandsystemerne uden brug af sluser. Sådanne kendes først fra senmiddelalderen.

Der er derfor ikke noget overraskende i, at vi næsten intet hører om kanaler i vikingetiden. Et af de få projekter blev berømt alene, fordi det blev en stor fiasko. Karl den Store ønskede at forbinde to bifloder til Main og Donau af rent militære grunde. Han førte ved denne tid krig mod avarerne i Balkanområdet. Foretagendet indledtes i året 793 under opbud af »en mængde mænd«. Arbejdet mislykkes, og de Frankiske Rigsårbøger forklarer det med, at jorden var så sumpet, at alt, hvad man gravede op om dagen, sank tilbage igen om natten. Og imens blev Karl mere optaget af at nedkæmpe oprørere og fjender andetsteds i sit vældige rige.²⁹

Man kunne naturligvis give sig til at undersøge en række lokaliteter i Holland, Nordtyskland og i den norske og svenske skærgård, hvorfra der haves meddelelser om vellykket og mislykket kanalbyggeri.³⁰ Men det ville blot føre til helt lokale naturgeografiske og tekniske drøftelser. Det er jo ikke således som med slæbestederne, hvor der er et alment, kildekritisk problem, nemlig fortællingen om krigslisten.

Det eneste sted i Danmark, hvor det endnu er lykkedes med sandsynlighed at påvise en kanal fra vikingetiden, er mig bekendt Samsø. Der er ved Kanhave fundet en knap 1 km lang kanal, der forbinder Stavns fjord og Mårup vig, d.v.s. at den skærer Samsø i øst-vestlig retning. Kanalens sider var afstivet med tre egefjæle over hverandre, og disse var forankret dels med træagler, der gik ind i brinken, dels med skråtstillede, nedrammede pæle. Hans Stiesdal formoder, at kanalen på grund af flydesand har været meget vanskelig at vedligeholde.³¹ Samsingerne har selv en mundtlig tradition om, at de under svenskekrigene i 1600-tallet af en indespærret svensk flåde blev tvun-

get til at grave kanalen, så fjenden kunne slippe ud af Stavns fjord.³² Dette er fejlagtigt, både ifølge kulstof 14-dateringer og på grund af kanalens ringe vanddybde. I øvrigt véd vi, at Samsø og Stavns fjord spillede en væsentlig rolle i den tidlige middelalder; Vilh. la Cour vil ikke udelukke, at kanalen tidvis har været i brug fra ca. 800 til op i 1100-tallet.³³

Man må ikke undervurdere vikingernes evne til at lave store konstruktioner i træ, såvel over som under vandlinien. Tidligere nævnte vi de store belejringstårne ved Paris. I 1972 udgravede man ved Danevirkes hovedvold en vældig egetræssubstruktion, der havde holdt volden »flydende« i sumpen ved Borgevold (Tyraborg). Andetsteds i landet er arkæologer beskæftiget med vikingernes vej- og brobygningskunst, som også synes at have været mere imponerende end hidtil antaget.

Mellem Slien og Trene

Som hovedindtryk efter ovenstående oversigt over situationen med skibe på land og i kanaler, må man fastholde, at vel synes intet umuligt; men man må gå meget forsigtigt til værks. Har man ladet sig inspirere af historiske kilder eller gamle kort, må der i første omgang sættes ind med en kildekritisk behandling.

Fra området ved Slesvig haves vistnok kun én historisk beretning om skibsslæbning på land, og det er den sædvanlige krigslist. I begyndelsen af 1150'erne, under borgerkrigen mellem Sven, Knud og Valdemar, havde Knud søgt ned til friserne på den holstenske vestkyst og vundet dem for sig ved at love skattelettelse. »Da rygtet om hans (Knuds) hjemkomst nåede Sven, lod han jyderne stille med rytteri og sendte bud efter sjællændernes og skåningenes flåde. Nogle af skibene sendte han til Slesvig og lod dem trække over land helt over til Ejderen, for at fjenderne ikke skulle slippe bort ad den vej; men det kostede ham mere end det gavnede ham«. Dernæst drog Sven imod den nyligt anlagte befæstning ved Milde å. I Saxos originalversion lyder passagen: »Sveno, reditus ejus opinione accepta, Jutis in equitatum digestis, a Sialandis et Scanis classem asciscit. Ex qua nonnullas naves Sleswici subductas *ad Eidoram usque solo tenuis pertrahendas curavit, ne ea pars hostibus elapsui foret. Quæ res ei impendio magis quam usui fuit*«. ³⁴ Historien genfindes i to andre, lidt

yngre kilder fra 1200-tallet. I Knýtlinga saga hedder det næsten enslydende: »En er Sveinn konúgr spurði þetta, dró hann þegar her saman, ok fór til Heiðabœjar, hann hafði skipalið, ok (dró) þar skipin fra Slétti yfir til Hýlíngrstaða á Frislandi; varð þar orrosta mikil, aðr hann fengi unnit Mildinborg«. ³⁵ Den vigtigste forskel er, at sagaen anvender navnene Hedeby, »Slétti« og Hollingsted. Endelig finder vi i Rydårbogen: »Quo audito, Svenno cum tota expeditione Danorum venit Sleswic, et adductis inde navibus *per terras usque Huchlstiath*, predictum castrum Mildeborh obsedit. . .«. ³⁶ Her har vi atter en form af navnet Hollingsted.

Ligheden mellem de tre kildesteder er så stor, at man må oversætte dem med omtrent samme ord, og dette gælder større dele af kilderne i det omhandlede tidsrum. At de tre kilder er indbyrdes afhængige, er der ingen, som mere er i tvivl om. Spørgsmålet er, om meddelelserne i Knýtlinga saga og Rydårbogen på en eller anden måde går tilbage til Saxo, eller der findes en fælles, ukendt kilde for dem alle tre. Begge synspunkter har været hævdet. ³⁷

På denne baggrund er den forsigtigste tolkning, at Knýtlinga og Rydårbogen ikke har haft mere kildestof end Saxo, hvad den pågældende episode angår, ud over et større lokalkendskab. De har været i stand til at indsætte stednavne ³⁸ og fjerne den usandsynlighed, at skibene skulle være slæbt helt over til Ejderen, som Saxo skriver. For en lokalkendt årbogsskriver i Ryd kloster ved Flensborg fjord har det åbenbart været en rimelig tanke, at skibene er slæbt til Hollingsted. Dette stemmer også med, at man i Slesvig byret fra ca. 1200 har en særlig afgift for købmænd, der kører *med vogn* fra Slesvig til Hollingsted: »Pro quolibet *plastro eunte Hubelstath* quatuor denarios«. ³⁹

Tilbage står problemet om, hvorvidt det er den gamle historie fra Grækenland, nu henlagt til Sydslesvig. Det er der faktisk intet, som tyder på, hverken i udformningen eller i motivet til at bringe historien. Navnlig tjener den langt fra til glorificering af Sven, der heller ikke hørte til Saxos helte. Begivenheden fremtræder nærmest som lidt af en tåbelighed. Hvis man har den mindste tillid til de gamle kilder, når de beretter om begivenheder, der kun ligger et par menneskealdre eller tre tilbage i tiden, må man altså fæste lid til historien.

Der er grund til at hæfte sig ved, at Saxo bruger udtrykket *solo* og Rydårbogen *per terras*, d.v.s. på eller over *land*. Der er altså her,

så lidt som i Slesvig byret, tale om nogen kanal eller sejlads på Rejde å i 1100-tallet.

For teorien om en kanal er det især en helt anden type kildestof, som har været inddraget. Det er de ældste kort, som fremstiller Danevirke og Sydslesvig tilstrækkelig detaljeret. Olaus Magnus, den svenske biskop, udgav i 1539 et kort over Skandinavien, og tyve år senere fremstilledes det ældste, kendte specialkort over Slesvig-Holsten. Det sidstnævnte udkom som et træsnit ved matematikeren Marcus Jordanus, der her afbildede sit hjemland (fig. 3 og 4).

Olaus Magnus viser med sit kort en selv efter datidens forhold forbavsende mangel på matematiske kundskaber. Pudsigt nok antager Danevirke både ved signatur og størrelse helt groteske dimensioner.

Fig. 3. Udsnit af det store af 9 blade sammensatte Nordenskort, som blev udgivet i Venezia 1539 under titlen »Carta Marina«, udført af den svenske biskop Olaus Magnus.

Fig. 4. Udsnit af Marcus Jordanus' kort over Slesvig og Holsten. Det er ikke hans første og eneste kort, men det er det ældste, vi kender. Oprindeligt træsnit og trykt hos Joachim Löw i Hamburg 1559. Bemærk vold- og fjordsignaturerne.

Ved murens fod flyder en strøm, der enten er en voldgrav eller Ejderen. »Vandløbet« kan ikke overraske. Ganske vist hører vi intet om en vandfyldt grav ved Danevirke, da de slesvigske lokalhistorikere dukker op i 1500-tallets slutning, og det må betragtes som en ren konstruktion. To tankegange var nemlig nærliggende for en lærd mand uden lokalkendskab. For det første optræder fænomenerne »vold« og »grav« ofte sammen, når der er tale om fæstningsværker. For det andet vidste man to ting: Danevirke dækkede den danske sydgrænse, og Danmarks grænse var Ejderen. Den fejlagtige slutning, at Danevirke lå langs Ejderen, var allerede draget i de Frankiske Rigsårbøger, hvor det under året 808 meddeles, at »dette fæstningsværk dækkede hele Ejderflodens nordlige bred«. ⁴⁰ Det er muligvis en

Fig. 6. Endnu en omtegnning af Marcus Jordanus' kort. Udgivet i A. Ortelius: *Theatrum orbis terrarum* (1579). Nu er misforståelsen fuldstændig. Danewirke (Dennewerch) er blevet til en strøm ligesom Ejderen. I øvrigt er kortet et ganske smukt håndkoloreret kobberstik.

Kanal- og slæbestedsteorier omkring Danewirke

(1) Lokalhistorikere.

Der findes en overordentlig righoldig lokalhistorisk litteratur om Slesvigegnen, og den er kun til dels blevet kritisk sammenstillet.⁴³ Den begynder med hertug Adolfs kansler Adam Tratziger, der et år før sin død i 1584 skrev en topografi om Slesvig, og traditionen har man fortsat til vore dage, naturligvis med en stigende grad af videnskabelighed.

Det er ikke lykkedes mig at finde kanalteorien hævdet før i begyndelsen af 1700-tallet, men da sker det til gengæld på brillant vis. Det er i nogle notater, som præsten Ulrich Petersen efterlod sig ved sin død i 1735. En del deraf publiceredes på tysk i 1756 og mere udførligt i dansk referat år 1800.⁴⁴ Hans udgangspunkt er tre overvejelser: For det første, at Kovirke »mere må prises for sin lige linie

end for sin særlige forsvarsevne« (smlg. fig. 2); navnet »Kograben« (den tyske betegnelse for volden) peger også i retning af dens egentlige karakter, siger han. For det andet antager han med udgangspunkt i navnene Store og Lille Rejde, at der her engang har været »red« for skibe. For det tredje mener han, at Kovirke engang har nået frem til vandet i Rejdeåens dal. Alt dette fører ham til at antage, at større skibe har kunnet løbe op ad Rejde å, før diger og sluser ved Frederiksstad ændrede vandstandsforholdene. Mindre fartøjer har desuden kunnet fortsætte ad »Kograven« til Selk nor.⁴⁵ Allerede Ulrich Petersens tyske udgiver tilføjer dog her en note, som indledes med et »Aber nein!«, hvorefter der kommer en række gode grunde til ikke at antage, at denne tørre grav, som udmunder på et for sejlads ufordelagtigt sted ved Selk nor, nogensinde har været farbar for fartøjer. Færre forbehold havde Ulrich Petersens danske udgiver, P. F. Suhm, men han refererer til gengæld også Petersens egne visioner for en økonomisk ophjælpning af området i 1700-tallet. »Petersen meener, at det endnu tilovers værende af denne Vold (denne gang Danevirkes hovedvold, smlg. fig. 2) kunde være af største Nytte, hvis der til Handelens Udbredelse blev anlagt en Canal fra Treenen til Slien, da Murens Grundvolde kunde forhindre Jordens Udrødelse«. Man kunne på en gang skabe en skibskanal, afvande enge og få »den skønneste Leilighed til Møllers og Fabrikers Anlæg«. ⁴⁶ Her forenes fortid og fremtid i ét stort lysende perspektiv.

Ideen om den gamle sejlvej, i hvert fald for Rejde å's vedkommende, kan følges i den senere tyske lokalhistorie, f. eks. hos den lokalpatriotiske præst i Hollingsted, J. R. F. Augustiny (1852). Endnu så sent som i 1930 citeres uddrag af Petersen i Philipssens Danevirke-fører.⁴⁷

Det kan indskydes, at en moderne stednavneforsker som Wolfgang Laur antager, at navnet »Reide« kommer, ikke af red, men af oldsachsisk *brīod*, der betyder tagrør.⁴⁸ I øvrigt må man formode, at åens danske navn, Spangebæk, er ældst. Navnene Store og Lille Rejde er næppe fra vikingetiden.

Tanken om Rejde å og Kovirke som en sejlvej har imidlertid også haft en mere lokal, folkelig udformning. En mand, født 1851 i Kurborg ved Danevirke, fortalte Andreas Lorenzen, at man »i helt gamle dage« kunne trække små skibe ad Kograven. De blev trukket af stude eller køer, deraf navnet »Kograven«. Pudsigt nok inddrager

meddeleren som et vidnesbyrd om troværdigheden den i 1908 fundne bådskammergrav syd for Hedeby halvkræsvold.

Andreas Lorenzen accepterede alt dette og tilføjede med henblik på tvivlere, at han havde fået teorien om Kovirke stadfæstet, da han ved læsning af den ovenfor omtalte Augustiny var blevet opmærksom på, at kong Sven havde ladet slæbe skibe fra Hedeby til Hollingsted i 1153. »Hvor kunne det foregaa andre Steder end fra Hedeby Nor ad Kograven?«, spørger han.⁴⁹

Man må betegne alt dette som på en gang folkelig og lærd spekulation.

(2) *Handelshistorikere.*

Delvis uafhængigt af den ovennævnte lokale slesvigske tradition har en række forskere ud fra almindelige overvejelser antaget, at overførsel af skibe har spillet en væsentlig rolle for Slesvig/Hedeby som handelsby. Der har i reglen været tale om trækning af skibe på tørt land mellem Hedeby og Hollingsted. Således hos C. Daenell, W. Vogel, E. Arup, H. Matthiessen, A. Schück og P. Boeles, for blot at nævne et udvalg af de kendteste forskere.⁵⁰ Specialundersøgelser af terrænet og af kilderne med særligt henblik på problemstillingen ved Slesvig tør man ikke regne med, at disse handelshistorikere har foretaget.

(3) *Danevirke- og Hedebyforskere.*

Hvad har nu de arkæologer og historikere ment, som gennem længere tid har arbejdet med både kilderne og terrænet ved Danevirke og Hedeby? Generelt har hypoteserne om slæbevej eller kanaler spillet en meget ringe rolle. Ikke fordi man ikke har kendt til Saxos og Rydårbogens fortælling eller de gamle ideer om en kanal; man må ganske enkelt ikke have fundet grundlag for en seriøs argumentation. Dette gælder Chr. C. Lorenzen, August Sach og H. Handelsmann i forrige århundrede. Ved århundredskiftet Sophus Müller og Carl Neergaard, og i nyere tid Vilh. la Cour, Herbert Jankuhn, Roar Skovmand og Kurt Schietzel. De danskere, som har gravet ved Danevirke siden 1962, har vistnok heller ikke (hidtil) vist nogen speciel interesse for teorien.⁵¹ Det må dog understreges, at ingen af alle de nævnte forskere – for så vidt de overhovedet har udtalt sig – ligefrem har forkastet tanken om skibes overførsel som noget normalt i

vikingetiden. De mest positive udtalelser, jeg har set eller hørt, stammer fra Roar Skovmand og Herbert Jankuhn. Førstnævnte siger: »... hvis man ... fulgte Trenen op til Hollingsted, var der kun 16 km over Land til Byen ved Halvkredsvolden. Saa maatte man enten slæbe Skibene over Land eller omlade Varerne to Gange – hvilken af Delene man har foretrukket, ved vi ikke«. ⁵² Jankuhns holdning er mere nuanceret, men herom senere.

Der er imidlertid tre Danevirke-interesserede, som er gået meget varmt ind for teorier, som indbefatter såvel kanalfart som stedvis transport på ruller. Disse tre er den svenske handelshistoriker *Elis Wadstein* (Göteborg), den tyske historiker *Friedrich Frahm* (Hamburg), der i øvrigt navnlig er kendt for sit arbejde med Slesvigs retshistorie, og den danske lokalhistoriker *Aage Lauritsen* (Ulbølle på Fyn). Deres teorier er ikke identiske, men deres metoder har en vis lighed.

Wadstein kom i 1925 til det resultat, at »ifall, såsom möjligt är, den vanliga transportvägen för skeppen gått längs Kovirke, hava fartygen vid passerandet av de vattenfyllda delarna av befästningslinjen helt enkelt satts ned i vattnet, varvid Kograv på ett par kortare stycken även kunnat tjänstgöra som skeppskanal«. ⁵³ Dette lyder jo ganske spagfærdigt. Imidlertid er det blot konklusionen på en lang, elegant og suggestiv optakt om friserens handelsveje og alle beretningerne om slæbesteder i Europa. Der er også en række specielle oplysninger om Kovirke. Man læser om de gamle (ikke beviste) antagelser om kasteller ved Kurborg og Selk nor og den fejlagtige tolkning af navnet »Kograben«. På dette sidste punkt udbygger han påstanden om en grav med henvisning til, at Danevirke i året 974 kaldes en *fovea*, altså en fordybning eller grav. ⁵⁴ Her er blot det at indvende, at *fovea* ligesom *fossa* og *fossatum* (latinske udtryk for voldgrav o.a. grave) anvendes i flæng sammen med eller i stedet for *vallum* (vold) i kilder fra middelalderen og senere. Når man bygger en fæstningsvold, er det jo nærliggende at gøre sig arbejdet lettere ved at tage jorden nedenfor. D.v.s. at der samtidig bliver en grav, der ydermere kan gøre det vanskeligt at bestige volden for mulige fjender. I øvrigt har vi al grund til at formode, at den *fovea*, der omtales i 974, ikke var *Kograven*, men Danevirkes hovedvold. ⁵⁵ Den vaklende sprogbrug konstateres også i senere kilder. Således lader den Danske Rimkrønike (1495) Harald Blåtand sige formentlig

om hovedvolden: »Saa lod jeg kastæ ther op en *graff* fran sleswigh oc saa tijl westher haff«;⁵⁶ det står i øvrigt i et grotesk afsnit, hvor digteren med skadefryd fortæller, at tyskerne fik smæk i deres »hale«. Hvis man tror, at det er fordi »grav« rimer bedre på »hav«, end »vold« ville have gjort, kan man studere f. eks. Arrild Huitfeldts krønike (1603): »De Frantzoske Historier, formelde, denne *Grøfft* (Danevirke) at vere skeed udi Keyser Caroli Magni tide, og Kong Godefreds i Danmarck. Men tør skee den gamle Grøfft tør vere forfalden, oc nu fornyet igien«.⁵⁷ Her tænkes på dronning Tyra Danebods vold, og den betegnes i samme afsnit som »Grøfft oc Vold« eller »Voldsted«. En meget morsom illustration af sprogbrugen får man ved at sammenligne Saxos betegnelser for Tyras vold med hans oversætter, Anders Sørensen Vedels (1575). Inden for blot to linier lykkes det Saxo – til dels for den sproglige variations skyld – at kalde Danevirke *vallum/ fossa, agger* og *munimentum terrenum* (vold/grav, vold og jordvirke). Vedel derimod anvender i dette afsnit konsekvent ordet »Vold«.⁵⁸ Kort sagt: man kan ikke slutte fra sådanne sproglige detaljer i gamle kilder til konkrete, byggetekniske træk. Kanalteoretikerne har imidlertid gjort det, fra Ulrich Petersen til Aage Lauritsen.⁵⁹

Som sagt var Wadsteins konklusion i 1925 forholdsvis forsigtig, og man får ingen anelse om, hvor meget han i de foregående år havde sat ind på at bevise sin kanalteori. Af Hedebyarkivet på Gottorp slot fremgår det imidlertid,⁶⁰ at han havde formået museumsdirektør Fr. Knorr til i 1921 at lade foretage opmålinger og udgravninger ved Kovirke for at efterprøve teorien om en kanal, bygget af friserne. Ja, han sendte tilmed gode svenske kroner til det inflationshærgede Tyskland for at få gennemført projektet. Men hans energi og tålmodige brevskriveri stod i omvendt forhold til resultaterne. Knorr konstaterede, at Kovirke mod vest havde ophørt på det tørre land, at den i sit forløb næppe havde kunnet være vandfyldt, og at der ikke var spor efter afstivninger i graven. Jorden er stærkt sandet, og afstivning havde været påkrævet, hvis voldgraven skulle have tjent som kanal.⁶¹ Wadsteins ord i 1925 viser altså, at han på trods af disse resultater ikke lod sig overbevise, omend han udtrykte sig forsigtigere end tidligere.

Allerede fem år efter var den næste kanalteoretiker klar med en afhandling: Friedrich Frahm.⁶² Han havde taget så meget ved lære

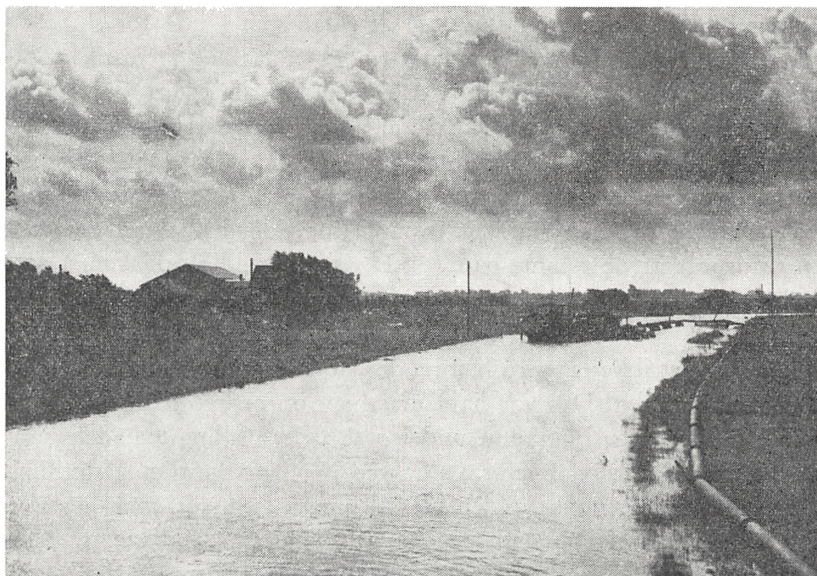

Fig. 7. Trene ved Hollingsted, set fra nord. Til venstre under og før laden fandt man den gamle bosættelse. Sandpumperen og rørene viser, at der foregår en af de oprensninger, som i tidens løb har bragt mange fund for dagen (1962).

af sin forgænger, at Kovirke ikke nævnes som kanal. Til gengæld lægger han overordentlig stor vægt på de generelle historiske omstændigheder, som tyder på skibsoverførsler. Dels har han en udførlig behandling af fortællingen om Sven i 1150'erne (smlg. ovenfor), dels prøver han at vise, at Hollingsted allerede i 500-tallet spillede en væsentlig rolle. Han sammenstiller navnet »Huhelstath« (Hollingsted) fra ca. 1200 med en sagnkonge, Huggleik, der muligvis er identisk med frankiske kilders Chochilaicus, som var en nordisk viking, der døde på et togt i begyndelsen af 500-tallet. Det ville føre for vidt at gå nærmere ind på disse udredninger. Han siger som forklaring på denne Hollingsteds formodede betydning, at de samme grunde, som førte varehandelen via Ejderen og Slien i stedet for uden om Skagen, også måtte gøre det nærliggende at transportere skibene samme vej. Topografisk lancerer han – vistnok som den første – formodningen om, at den vestlige del af hovedvolden, der går under navnet krumvolden, slet ikke er noget forsvarsværk, men en dæmning. Desuden

henviser han til den gamle idé om »Rejde« som »red« for skibe og til, at Kovirke på Johs. Mejers kort fra 1649 når helt frem til krumvolden. »Det ville i hvert fald fortjene en alvorlig efterprøvelse, om ikke vikingskibene i den ældste tid med deres ringe dybgående er blevet slæbt uden last til voldkrumningen ved Rejde. Selv Danevirke synes os ikke ganske sikret mod mistanke om, at i det mindste de store voldgravsanlæg foran Valdemarsmuren samtidig har været benyttet til transport af de tomme både.«⁶³ D.v.s. en vældig opdæmmed sø i Rejdeådal og kanaler langs hovedvold og forbindelsesvold til Hedeby.

Nu var det ikke længere Knorr, der stod for udgravningerne, men Herbert Jankuhn. Det var ham, der blev opfordret til den »alvorlige efterprøvelse«. Jankuhn undersøgte dels Hollingsted, dels supplerede han Knorrs gamle gravning ved Kovirkes vestlige afslutning. I krumvolden og hovedvolden blev der også lagt snit, men her som led i den almindelige undersøgelse af Danevirke i disse år. Man havde heldet med sig i Hollingsted, idet man fandt rester af både en bosættelse og en voldgrav. Fundene kunne dateres til vikingetid og tidlig middelalder, så man måtte slutte, at bosættelsesperioden dækkede såvel Hedeby som det nordlige Slesvigs blomstringstid. Men de fleste fund var gjort i opmudret materiale fra Trenen, så det var ikke muligt at sige meget om bopladsens art udover, at den har haft et beskedent omfang. En del af den fundne keramik er måske heller ikke bopladsfund, men stammer fra potter, der er gået itu under transporten og derefter blevet kastet overbord.⁶⁴ Hvad voldgraven angår, så konstaterede man en meget uregelmæssig fordybning og undersøgte den kun ved et enkelt, blot 1 m bredt og 12 m langt snit, der af Jankuhn betegnes som »problematisch im ganzen gesehen«. Han mente dog at kunne slutte, at krumvolden her havde haft en grav (ved vejen fra Hollingsted til Dørpsted).⁶⁵ Ved Kovirkes vestende kom han til samme resultat som Knorr: denne vold havde aldrig nået ud, hverken til krumvolden eller til de lavereliggende dele af Rejdes ådal.⁶⁶ Disse i grunden beskedne resultater hindrede imidlertid ikke Frahm i at opretholde sine teorier. Lige så lidt som Wadstein lod han sig overbevise, ja fundene i Hollingsted opfattede han nærmest som en stor sejr. Vel under indflydelse af tidens sprog – det var i begyndelsen af 2. Verdenskrig – mente han i Hollingsted at have bidraget med et »flankeangreb«, som kunne lette arkæologernes »frontalan-

greb« i Hedeby. End ikke Kovirkes forbindelse med krumvolden følte han det nødvendigt helt at opgive tanken om.⁶⁷

Herbert Jankuhns holdning til problemet om overførsler af skibe har været åben og nuanceret. Han har næppe nogensinde været tilhænger af kanalteorierne,⁶⁸ men han har i flere bøger antydnet den mulige eksistens af en slæbevej over tørt land, dog uden nærmere lokalisering.⁶⁹

Som den hidtil sidste »kanalteoretiker« skal Aage Lauritsen omtales. Hans artikel fra 1971 om »Volden og den glemte vej« er lang og spændende skrevet. Man kan ikke lade være med at beundre hans friske og umiddelbare engagement. Men han synes heller ikke at være belastet af viden om sine forgængeres frugtesløse anstrengelser igennem tre århundreder på at finde den såkaldte »glemte« vej.⁷⁰

Medens Wadstein betragtede Kovirke som en kanal på visse strækninger, og Frahm inddrog hovedvold-forbindelsesvold-linien i sin kanalteori, så satser Lauritsen i første omgang på krumvolden og det »Korte Kovirke« (se fig. 2). Men i øvrigt er det vanskeligt at sammenfatte hans teori for kanalens forløb, dels fordi han opererer med talrige alternativer, dels fordi han (navnlig henimod artiklens slutning) nærmest boltrer sig i historisk prægede hypoteser. Hvad der interesserer mest ud fra den synsvinkel, jeg har valgt her, er hans metode. Han anvender (1) historiske kort og skriftlige kilder, (2) stedfundne udgravninger og (3) topografiske studier.

Hvad angår kortene, så tager han de kort, han kender, for gode varer. Således det fejl tegnede kort af Marcus Jordanus, hvor Danevirke er et vandløb (se ovenfor).⁷¹ Desuden et kort af Johs. Mejer (1651), hvor der løber en tværvold ned fra voldknækket ved Kurborg.⁷² Det var ellers ikke mere end et århundrede efter Mejer, at man erkendte, at mange af hans tværvolde ikke eksisterede,⁷³ og ikke nok med det: Mejer selv har tegnet kort over Danevirke, hvor netop den »vold«, som Lauritsen er så glad for, slet ikke findes.⁷⁴ I øvrigt har Vilh. la Cour med rette peget på Lauritsens ukritiske brug af Johs. Mejers kort i et tidligere arbejde.⁷⁵ Hertil kommer vidtgående tolkninger af de skriftlige vidnesbyrd. Det gælder Rydårbøgernes meddelelse om skibsslæbningen i 1150'erne; overførslen af skibe accepteres, men der ses bort fra, at den fandt sted »over land« (*per terras*, se ovenfor).⁷⁶ Man hører ikke om nogen kanal her, så lidt som i den ikke meget yngre Slesvig byret. En af Snorres sagaer, der be-

retter om Danevirke, tolkes teknisk til påvisning af dæmninger,⁷⁷ og Huitfeldts brug af ordet »Grøfft« for Danevirke inddrages, omend med et spørgsmålstegn (smlg. ovenfor).⁷⁸

Udgravningsresultaterne rummer ofte mulighed for flere tolkninger, og her vælger Lauritsen bestandig den, der passer bedst med kanalteorien. Navnlig er der grund til at fremhæve, at Fr. Knorrs gamle gravninger ved Hedebybækkens løb gennem halvkredsvolden (1913) er højst usikre, ligesom flere andre af Knorrs undersøgelser.⁷⁹ Angående det »Korte Kovirke« må det nævnes, at Lauritsen ikke har inddraget den undersøgelse i 1940, som bedre end de tidligere kunne pege på muligheden af en gammel Hærvejsspærring og ikke en kanal.⁸⁰ Jankuhns snit i krumvolden og de vanskeligheder, der knytter sig til det, er omtalt ovenfor under behandlingen af Frahm. Den lange diskussion om tømmeret i krumvoldens substruktion skal jeg undlade at tage stilling til; først med de seneste års dendrokronologiske undersøgelser af træet vil vi formentlig få et mere sikkert grundlag for en opfattelse.⁸¹

Aage Lauritsens topografiske studier er utvivlsomt det mest originale i hans arbejde. Her er vurderingerne også langt mere kritiske og nuancerede, end når det gælder de historiske kilder og udgravningsresultaterne. Han når frem til en hel række muligheder for kanalløb, hvor han ganske vist foretrækker nogle frem for andre, men dog vist egentlig holder alle muligheder åbne. For den østlige (højtliggende) del over imod Hedeby arbejder han med ikke mindre end 7 tænkelige forløb.⁸² Og ude vestpå i Rejdes ådal opererer han, idet han har højdekurver som grundlag, med mindst to kanalløb. Skønt han ellers til stadighed bygger sine hypoteser på, at kanalen har undgået niveauforskelle, så er han dog ikke utilbøjelig til at tro, at den også kan være løbet langs hovedvoldens nordside til Danevirke sø. Denne principløshed har fået en af hans kritikere til at bemærke, at »når Aage Lauritsen så let forlader grundlaget for sin teori, kan han ikke vente, at andre vil behandle det med større respekt«. ⁸³ Lauritsen svarer hertil, at »når der nu synes at være en mulighed for en kanallinie dér (ved hovedvolden), må det jo nævnes, uanset hvor godt eller dårligt det passer sammen med det forud omtalte«. ⁸⁴ Dette er naturligvis en korrekt og prisværdig holdning. Der er blot en hage ved den: Lauritsen har i sin artikel arbejdet med så mange hypoteser, at det formentlig ville være uoverkommeligt både økonomisk og arbejdsmæs-

sigt at efterprøve dem alle – hvis det skulle være nødvendigt. Hertil kommer, at man selv dér, hvor man eventuelt graver, må regne med ikke altid at kunne nå frem til éntydige resultater. Jeg har selv prøvet at grave efter voldgrave i et af de sumpede områder ved Danevirke og kender også andre, der har ubehagelige erfaringer. Det vil altså sige, at en teori med mange hypotetiske alternativer i en rum tid kan være uimodtagelig for enhver afvisning begrundet ved udgravninger. Jeg mener på ingen måde, at Lauritsen bevidst har villet fremsætte en i praksis næsten dirkefri teori. Men arbejder man med mange alternerende hypoteser i et område, der tilmed er svært at udforske, så vil resultatet let blive dette: anskuelser, som ikke er modbevist og som derfor må stå til troende – vel at mærke for den, som *vil tro*.

Men der er også andre problemer i forbindelse med Lauritsens teori. Mellem det højeste og det laveste punkt i hans kanaler er der mindst 20 meter, og denne højdeforskel er ikke jævnt fordelt. Lauritsen erkender, at vi savner viden om sluser fra denne tidlige tid, så han må forudsætte en anden form for »højdeskift«. Afhængigt af, hvilken af hans mange formodede linieføringer, der er tale om, bliver det til mere end en halv snes slæbesteder mellem niveauerne. Dette får ham atter til at antage, at varerne er blevet omladet til vogne og kørt, mens man har slæbt skibene den besværlige vej til lands og til vands.⁸⁵ Der har i sandhed skullet gøres et stykke arbejde, også efter at kanalen var bygget.

Det ser virkelig ud til, at Lauritsens kanalteori er en kulmination af over tre hundrede års skiftende kanalteoretikers arbejde ved Danevirke. Både i antal og i omfang overgår hans hypoteser langt, hvad forgængerne har kunnet præstere.

Hvis jeg selv skulle udtale et ønske om undersøgelser, så måtte det blive dette, at man startede en systematisk udforskning af terrænet imellem og foran voldene. Det ville være af værdi både for en vurdering af deres militære betydning, og navnlig ville man måske kunne finde den »landevej«, som må have løbet fra Hedeby til Hollingsted. Da jeg for en halv snes år siden lagde søgegrøfter langs forbindelsesvolden og foretog en undersøgelse af jorden under selve volden, fik jeg materiale, som viste ældre vejspor, lynghede m. m.⁸⁶ Sideløbende med landskabsstudier burde man i arkiverne undersøge de ændringer, som dyrkning, markinddeling og afvanding har forårsaget i århun-

dredernes løb. Om ikke for andet, så for at undgå fejlslutninger under studiet i marken. Manglen på sådanne arkivstudier præger også Lauritsens topografi.

Sammenfatning

Det var en lang vandring i selskab med slæbestedsforskere og »kanalteoretikere«. Måske vil man stille mig spørgsmålet om, hvad jeg i grunden selv mener. Har vikingerne virkelig sejlet eller rullet skibe mellem Slesvig/Hedeby og Hollingsted? Jeg tror ikke, at der i dag kan gives noget sikkert svar. Alt taget i betragtning hælder jeg nærmest til Herbert Jankuhns forsigtige opfattelse: Vi kan ikke udelukke, at man har kunnet komme et stykke op ad Rejde å med mindre skibe, men i øvrigt har man sandsynligvis slæbt sådanne skibe over land – men i ukendt omfang og med ukendt hyppighed.

Jeg må imidlertid gøre opmærksom på, at det faktisk ikke har været selve dette komplicerede problem, jeg har ønsket at behandle. Det har mere været *teorierne* om det. Synsvinklen fremgår af undertitlen: »Myter, spekulation og forskning omkring et Danevirke-problem«. Det er tankevækkende, at mennesker med vidt forskellig uddannelse og under brug af metoder, der for *en del* er identiske, gennem tre århundreder er vendt tilbage til en og samme grundtanke: skibet, der bevæger sig til vands og til lands. Al modstand fra såkaldt autoriserede forskere er blevet afvist. »Kanalteoretikerne« udgør en standhaftig og tapper brigade.

Nogle vil måske finde det underligt, at en sådan interesse, der lugter mistænkeligt af psykologi, har kunnet få mig til i adskillige år at indsamle materiale om sagen. Så jeg må nok hellere gå til bekendelse: jeg har selv engang hørt til de tapre forkæmpere for en variant af teorien. I mine første studieår udtænkte jeg de mest sindrige apparater, ved hvis hjælp friserne og vikingerne havde trukket skibe over bakke og dal. Først da jeg kom under behandling af forskere som Vilh. la Cour og Herbert Jankuhn, fortonede apparater og skibe sig som fantasifostre. Til sidst var jeg bragt til det punkt, hvor jeg kun kunne forestille mig et eneste skib passere halvøen ved Hedeby. Efter en lang arbejdsdag under gravningerne ved Danevirke, så jeg i aftenågen et skib, der gled lydløst langs volden: Den flyvende Hollænder.

NOTER

1. *Nordisk Kultur IX* (Folkeviser, Folkesagn og Folkeeventyr) (Kbh. 1931) s. 206, 229 og 272.
2. Dagbladet *Vestkysten* 31/8 og 1/9 1923. – Betænkning afgivet af Stormflodsudvalget af 1923 (Kbh. 1924).
3. *M. Lebech*: Hjejlen. Danmarks ældste dampskib og sejladsen paa Himmelfjergsøerne (Kbh. 1961) s. 86 f.
4. *Generalstaben*: Bidrag til den Store Nordiske Krigs Historie IX (Kbh. 1932) s. 268 ff. – Jfr. biografier over E. Swedenborg.
5. *Troels-Lund*: Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø I (Kbh. 1893) s. 7 ff.
6. *Frontinus*: Strategemata I, V, 7. Lettest tilgængelig i: *Frontinus*: Kriegslisten. Lateinisch u. deutsch von G. Bendz (Berlin 1963) s. 36. – Smlg. *P. F. Suhm*: De Gamles Krigs-Skole, aabnet ved de gamle Skribenteres Frontini, Polyani, Æliani og Arriani Oversættelser I–II (Kbh. 1847).
7. *The Russian Primary Chronicle*, Laurentian Text, ed. S. H. Cross and O. P. Sherbowitz-Wetzor (1953) s. 64.
8. *Ad. Stender-Petersen*: Den russiske litteraturs historie I (Kbh. 1952) s. 71 ff.
9. Alm. oversigt, *A. W. Brøgger* og *H. Sjetelig*: Vikingeskipene, deres forjængere og etterfølgere (Oslo 1950) s. 241–48.
10. *Sverres saga*, kap. 12. Fornmannasögur b VIII (1834). Overs. Norges Kongesagaer, 1914-utg., ved G. Storm og A. Bugge, III (Kristiania 1914) s. 21. – A. Holtmark: Sverres saga. En tale mot biskopene (Oslo 1961) s. 39.
11. *Hákonar saga Hákonarsonar*. Fornmannasögur IX (1835). Overs. Norges Konges. (note 10) IV, s. 57–295. – A. Holtmark: Hákon Hákonssons saga (Oslo 1964).
12. *P. Shankland*: The Phantom Flotilla. I da. overs. »Flåde over land« (Kbh. 1968).
13. *H. Arbman*: Svear i österviking (Sthlm. 1955) s. 72–96.
14. *Constantin Porphyrogenitus*: De administrando imperio, ed. G. Moravcsik and R. J. Jenkins I (Budapest 1949) s. 51 og 61. – *A. Karlgren*: Dneprfossernes nordisk-slaviske Navne (Kbh. Univ. Aarsskr. 1947). – *K. O. Falk*: Dneprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porfyrogenetos' De adm. imp. (Lunds Univ. årsskr. 1951).
15. *Olaus Magnus*: Historia de gentibus septentrionalibus ... (Rom 1555) X, 10; XI, 7–9 og 12; XX, 2 (s. 338, 364 ff, 369 og 699).
16. *Reginonis abbatís Prumiensis chronicon*. MGH 5, I (Pertz) s. 599 og 601. Da. overs., *N. Skyum-Nielsen*: Vikingerne i Paris (Kbh. 1967) s. 69 f. – *Johs. Steenstrup*: Normannerne II (Kbh. 1878) s. 231 accepterede skibsslæbningen.
17. *N. Skyum-Nielsen* (note 16) s. 69 f., noterne 175 og 181.
18. *Abbon*: Le siège de Paris par les Normands, éd. et trad. par H. Waquet (Paris 1942). – *N. Skyum-Nielsen* (note 16) s. 90–109.
19. *F. Lot*: La grande invasion normande de 856–862 (Bibliothèque de l'École des chartes, 69, 1908, s. 5–62, særlig s. 51 f.) genopr. i: Recueil des travaux historiques de Ferdinand Lot II (Genève 1970) s. 713–70, særlig s. 759 f. – Findes ikke hos *Johs. Steenstrup* (note 16) s. 172 f, men er accepteret af *P. H. Sawyer*: The Age of the Vikings (London 1962) s. 82 (2. ed. 1971, s. 83) og *N. Skyum-Nielsen* (note 16) s. 69.

20. *Anonymi vita Hludowici imperatoris* c. 15. MGH. SS. (Pertz) II, s. 614. – J. F. Verbruggen: L'armée et la stratégie de Charlemagne (I: Karl der Grosse I, hrsg. H. Beumann, Düsseldorf 1965, s. 420 ff, særlig s. 431 f.).
21. *Paulys Real-Encyclopädie* der classischen Altertumswissenschaft IX (Stuttgart 1914) s. v. »Isthmos« og Suppl. XI (1968) sp. 534.
22. P. *Skaustrup*: Det danske sprogs historie II (Kbh. 1947) s. 57. – Aa. Houken: Håndbog i danske stednavne (Kbh. 1956) s. 83 f.
23. Den ældre litt., se H. Matthiessen: Limfjorden (2. udg. Kbh. 1960) s. 152 f., n. 8.
24. Kr. *Erslev*: Harald Hårdråde i Limfjorden (Aarb. f. nord. Oldk. og Hist., 1873, s. 57–72) s. 67. – *Jobs. Steenstrup*: Normannerne I (Kbh. 1876) s. 355 ff.
25. *Jobs. Steenstrup*: Har Susaa i den historiske Tid været en sejlbare Strøm til Sjællands Midte? (Hist. Tidsskr., VII, 6, 1905–06, s. 108–115).
26. H. Matthiessen (note 23) s. 41 mener, at Limfjorden var åben imod vest i slutn. af 1000-tallet, og han lader det stå hen, hvor Haralds skibsslæbning fandt sted. – *Holger Rasmussen*: Limfjorden åben og lukket (Turistforen. årb., 1958, s. 9 ff.) og *samme*: Vel kaldes det tilsammen Limfjorden (Skalk, 1966: 5, s. 18 ff.) mener, at fjorden var lukket i 1000-tallet, og at der foregik skibsslæbning over tangen i vest.
27. *Hákonar saga Hákonarsonar* (note 11) kap. 333.
28. O. *Crumlin-Pedersen*: Cog-Kogge-kaag. Træk af en frisisk skibstypes historie (Handels- og Søfartsmus. på Kronborg, årb., 1965) s. 117 ff. – *Samme*: »Skibstyper« (Kulturhist. leks. f. nord. middelalder XI, 1970).
29. H. H. *Hoffmann*: Fossa Carolina (I: Karl der Grosse I, hrsg. H. Beumann, Düsseldorf 1965, s. 437–53). Kilde: *Annales regni Francorum* a. 793, MGH. SS. (Kurze 1895) s. 93/95.
30. Smlg. »Kanal«, »Flodregulering« og »Hamn« i Kulturhist. leks. f. nord. middelalder.
31. H. *Stiesdal*: Kanalen der skærer Samsø over (Skalk 1960: 4, s. 6–8).
32. Th. *Gravlund*: Herredsbogen. Jylland (Kbh. 1930) s. 4.
33. *Vilb. la Cour*: Danske borganlæg I (Kbh. 1972) s. 129.
34. *Saxo Grammaticus*: Gesta Danorum, ed. J. Olrik & H. Ræder I (Kbh. 1931), lib. 14, VII, 3, s. 385.
35. *Sögur Danakonunga*. Knytlinga saga kap. 108, utg. f. Samfund til Udg. af gammel nord. Litt. av C. af Petersens og E. Olson (Kbh. 1919–25) s. 239.
36. *Annales Danici Medii ævi*, ed. Ellen Jørgensen (Kbh. 1920) s. 79 f.
37. C. *Weibull*: Saxo (Hist. tidsskr. f. Skåneland, 6, 1915, s. 179–236). – G. *Albeck*: Knytlinga (Kbh. 1946) s. 237–340. – Smlg. *Anne K. G. Kristensen*: Danmarks ældste annalistik (Kbh. 1969).
38. Stednavnet »Slètti« bet. slette, men er i øvrigt ukendt. G. *Albeck* (note 37) s. 309, n. 326. – W. *Laur*: Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein (Slesvig 1960) s. 362.
39. Slesvig Stadsret § 30. *Danmarks gamle Købstadlovgivning*, ved E. Kroman, I (Kbh. 1951) s. 9.
40. *Annales regni Francorum* a. 808. MGH. SS (Kurze 1895) s. 126. Om kilden, se H. *Schledermann*: Slesvig/Hedeby's tilblivelse II (Sønderj. årb., 1967, s. 16–21. – *Jobs. Steenstrup*: Danmarks Sydgrænse (Kbh. 1900) s. 3–8.
41. Sdr. Danevirke nævnes første gang i vidneudsagnene til den lensproces, hvormed Erik af Pommern i 1424 søgte at skaffe sig herredømmet over Sønderjylland (Script.rer. Dan., ed. Langebek, VII, 1792, s. 404, 411, 413 og 421.) H.

- Handelmann* (Zeitschr. d. Ges. f. Schlesw.-Holst. Gesch. 13, 1883, s. 7) fandt en geografisk »Confusion« i udsagnene og mente, at der snarere var tale om Kovirke. Imidlertid er stedfæstelsen klar nok, som vist af *Vilh. la Cour*: Danevirke og Kampene paa vor Sydgrænse, (Kbh. 1917) s. 238–42. Smlg. også *Jobs. Mejers* »Landscheide« på dette sted (C. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer . . ., 1652, tab. XXIIIX). I dag er der vistnok på gr. af kanalgravning intet af denne eventuelle vold at se, smlg. *Soph. Müller* og *C. Neergaard*: Danevirke (Nord. Fortidsm. I, Kbh. 1903) s. 277.
42. Alle de omtalte kort fra 1500-tallet, *N. E. Nørlund*: Danmarks Kortlægning I (Kbh. 1942) Pl. 9, 16 og 29, 1–2.
 43. *Vilh. la Cour*: Historikeren og Sønderjylland I (Kbh. 1941), der dog kun omfatter tiden frem til ca. 1650.
 44. *Ulrich Petersens* historische Nachricht von der berühmten Cimbrischen Landwehre, dem sog. Kohgraben und grossen Walle Dännewerk im Herzogthum Schleswig (I: *J. Fr. Noodts* Beiträge zur Erläuterung . . . der Herzogthümer Schleswig und Holstein, II. Bd., 4. Stück, 1756, VII, s. 558–603). – *P. F. Subm*: Historie af Danmark VII (Kbh. 1800) s. 672–95.
 45. *Noodts* Beiträge (note 44) s. 564–74. – Smlg. til navnene, *W. Laur*: Wallnamen und Stellenbezeichnungen am Danewerk (Beiträge z. Schlesw. Stadtgesch., 5, 1960, s. 49–69).
 46. *P. F. Subm* (note 44) s. 692.
 47. *J. R. F. Augustiny*: Versuch einer Chronik des Kirchspiels Hollingstedt (Flensburg 1852) s. 24 f., smlg. s. 13. – *H. Philippsen*: Danewerk-Führer (4. Aufl. Slesvig 1930) s. 58, smlg. dog s. 62.
 48. *W. Laur* (note 38) s. 317.
 49. *A. Lorenzen*: Folkeminder fra Dannevirke-Eggen (Sønderj. Maanedsskr., 20, 1944, s. 215–34) særlig s. 217 f. og smst., 21, 1945, s. 197.
 50. *C. Daenell*: Die Stellung der Stadt Schleswig im frühmittelalterlichen Handel und Verkehr (Zeitschr. d. Ges. f. Schlesw.-Holst. Gesch., 38, 1908) s. 410. – *W. Vogel*: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt I (Berlin 1915) s. 83. – *E. Arup*: Danmarks historie I (Kbh. 1925) s. 93. – *H. Mattheissen*: Mittelalderlige Byer (Kbh. 1927) s. 19. – *A. Schück*: De äldsta nordiska stadssamhällena Birka och Slesvig-Hedeby (Nord. Kultur XVIII, Kbh. 1933) s. 6. – *P. Boeles*: Friesland tot de elfde eeuw (2. druk, Gravenhage 1951) s. 398 f.
 51. Følgende danskere har gravet ved Danevirke 1962–73: *H. Schledermann* (1962–63), *O. Voss* (1969–70), *H. Andersen* og *H. J. Madsen* (1970–73). Mindre undersøgelser er foretaget af tyskerne *K. Schietzel* og *H. Steuer*, foruden af flere af medarbejderne ved Landesmus. f. Vor- u. Frühgesch. (Gottorp).
 52. *R. Skovmand*: Vikingetiden (I: Sydslesvig gennem Tiderne, red. af M. Kamphøener, I, Kbh. 1946, s. 43–108) s. 82 f.
 53. *E. Wadstein*: Norden och Västeuropa i gammal tid (Sthlm. 1925) s. 53–74, citatet s. 70.
 54. Smst. s. 66. Kilden er *Chronicon Thietmari Merseburgensis* III, 6, ed. R. Holtzmann (1935) s. 102 f.: »Ibi etiam (ved Slesvig) hostes suos (kejserens) foveam, quae ad defensionem patriae parata est, et portam, quae Wieglesdor vocatur, armis preoccupare videns . . . omnes has munitiones viriliter exuperat«.

55. Dette må antages såvel iflg. Jankuhns som la Cours datering af Danevirke. *H. Jankuhn* (note 61) s. 283 og 325 f. – *Samme*: Haithabu (4. Aufl. 1963) s. 78. – *Vilb. la Cour*: Danevirkestudier (1951) s. 54 og 184. – De seneste års gravninger har yderligere svækket Wadsteins formodning om, at den nævnte »fovea« skulle være andet end hovedvolden.
56. *Den danske Rimeroenike* I. Ghementrykket 1495 m. variantapparat, udg. H. Toldberg (Kbh. 1961) s. 98.
57. *A. Huitfeldt*: Danmarckis Rigis Krønnicke (I), Kbh. 1603, s. 99 f.
58. *Saxo* (note 34) lib. 10, II, 3, s. 272. – *A. S. Vedel*: Den danske Krønnicke (Kbh. 1575) s. CCXIII.
59. *U. Petersen*, se ovenfor. – *Aa. Lauritsen*, se nedenfor.
60. Folio-mappe *Danewerk*, 1916/25 m. breve fra Wadstein til Knorr af 8/9, 2/10, 3/12 1921 og 12/2 1922. – Smlg. Knorrs korrespondance med landråden om nivellementer, 13/12 1921 og 11/3 1922.
61. Citater fra *Knorrs* udgravningsberetning, *H. Jankuhn*: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (Neumünster 1937), snit 1–5, s. 98–100.
62. *F. Frahm*: Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt (Zeitschr. d. Ges. f. Schlesw.-Holst. Gesch., 60, 1930, s. 1–23).
63. Smst. s. 21.
64. *H. Jankuhn* (note 61) s. 174–77. – *Samme*: Haithabu (4. Aufl. Neumünster 1963) s. 148–51.
65. *H. Jankuhn* (note 61) s. 121–23.
66. Smst., snit 9–10, s. 103 ff.
67. *F. Frahm*: Hygelstedt-Hollingstedt (Offa, 6/7, 1941/42, s. 108–17). Smlg. her s. 110 f. og *Samme*: Beiträge zur Baugeschichte des Danewerks (Nordelbingen, 10, 1934, s. 371–97).
68. *H. Jankuhn* (note 61) s. 94. – *Samme*: Haithabu (1937) s. 41; (1956) s. 61 f.; (1963) s. 69 f.
69. *Samme* (note 61) s. 82. – *Samme*: Haithabu (1937) s. 112; (1956) s. 204; (1963) s. 238 f.
70. *Aa. Lauritsen*: Volden og den glemte vej. Et bidrag til Danevirkes bygningshistorie (Sønderj. årb., 1971, s. 1–78).
71. Smst. s. 71 (kort) og s. 72 (tekst).
72. Smst. s. 9 (kort) og s. 7, 24 og 28 (tekst).
73. Se kort, angiveligt fra 1757, i Pontoppidans *Danske Atlas* VII (Kbh. 1781) ved s. 30. Flere steder står der »Vold, som ei er meere til«, »Vold, som Danckwerth taler om«, o.s.v. Skønt man ikke havde konstateret disse volde, turde man ikke bestride, at de havde eksisteret på Mejers tid. Men mig bekendt har landskabet ikke ændret sig særligt mellem 1640'erne og 1750'erne; hele perioden falder før udskiftningen.
74. *Jobs. Mejers* kort i *C. Danckwerth*: Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein (Husum 1652) tab. XIIX og XIX sammenlignet med XX og XXII.
75. *Vilb. la Cour*, Sønderj. Månedsskr., 47, 1971, s. 152 og 188 f i tilknytning til *Aa. Lauritsen* (smst. s. 151 og 188) og til *samme*: Hedeby, Haddeby, Slesvig og Sli (smst., 43, 1967, s. 363–84 og s. 401–20).
76. *Aa. Lauritsen* (note 70) s. 16 f.
77. Smst. s. 31.
78. Smst. s. 71.

79. Smst. s. 52 ff. – *H. Jankuhn* (note 61) s. 182–87.
80. *H. Jankuhn*: Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen 1930–1939 (Zeitschr. d. Ges. f. Schlesw.-Holst. Gesch., 73, 1949) særlig s. 45 f.
81. *Aa. Lauritsen* (note 70) s. 8–12.
82. Smst. s. 45 ff.
83. Smst. s. 20 ff. og 30 f. – *B. Svensson*: En kanalteori (Sønderj. Månedsskr., 47, 1971, s. 310–14) særlig s. 314.
84. *Aa. Lauritsen*, svar til *B. Svensson* (Sønderj. Månedsskr., 47, 1971, s. 315–18) særlig s. 317.
85. *Aa. Lauritsen* (note 70) s. 19 og 43.
86. *H. Schledermann*: Danevirke-undersøgelser ved Bustrup 1962–63 (Offa, 21/22, 1964/65, s. 80–126) særlig s. 93–102 og s. 107. – *Samme* (note 40) s. 40–45.

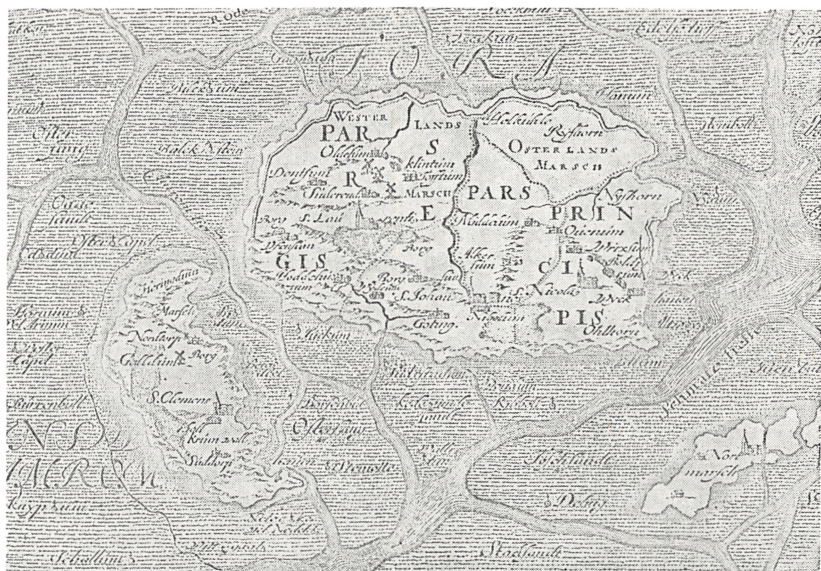
Om Vesterland-Før og Amrums tilhørsforhold

Af H. K. Kristensen

I den vestlige del af Sønderjylland fra sognene ved Ribe til et godt stykke syd for den nuværende grænse lå indtil 1864 nogle kongerigske distrikter blandet mellem hertugelige. De kaldtes de sønderjyske enklaver. De kunne være så store, at de udgjorde et eget birk, men kunne undertiden være så mærkeligt delte og små, at den ene ende af et hus lå i kongeriget og den anden i hertugdømmet. De kaldtes derfor også de blandede distrikter.

Til disse enklaver hørte Vesterland-Før og Amrum. Skønt Før ikke er nogen større ø, var den dog fra gammel tid delt i to retskredse. I Kong Valdemars jordebog 1231 er Før to herreder »Føøer Østerheret« og »Wæsterheret«, der tilsammen svarer en afgift til kongen på 54 mark rent sølv. Selve delingen er sket tidligere. Amrum, der er forbundet med Vesterherred ved en ebbevej, kom retsligt og tilhørmæssigt til at dele skæbne med den nævnte del af Før, mens der efterhånden dannedes et skarpt grænseskel til Før Østerherred. Sagnet fortalte iøvrigt, at Før og Amrum i sin tid kun var adskilt af en smal rende, som man kom over ved at benytte sagnverdenens almindelige trædesten, »en hestepande«, som lå i renden, og sagnet sagde videre, at her mellem Før og Amrum lå dengang et Sct. Anna sogn, som havet først formindskede til en hallig og til sidst helt udslettede.¹

Enklaven omfattede Sct. Laurentii og en del af Sct. Johannes sogn på Før og Sct. Clemens på Amrum. Danske, der er vant til at betragte den hjemlige herredsinddeling, vil undre sig over at se så små herreder som de nævnte to, hver med ganske få sogne. Men det er ikke bare der, de er så små; det er de også andre steder i Uthland, som landet uden for de danske herreder kaldes, således bestod Nordstrand af 5 herreder.

Kort over Amrum og Før efter Danckwerths atlas.

Der må være en grund til denne iøjnefaldende forskel. P. Lauridsen skriver i sin bekendte afhandling om nordfrisernes indvandring, at de betalte en fast og uforanderlig jordrente til kongen, var selvejere, havde intet markfællesskab, forvaltede selv deres ret efter frisiske vedtægter, og deres retskredse skulle meget nær svare til 100 gårde eller bol. Og dette forhold, fandt han, stemte ganske overens med bestemmelserne i en oktroj fra Bremen 1106, da ærkebiskoppen dér overdrog indvandrere et betydeligt, indtil da ubebygget, sumpet og ukultiveret landområde på disse betingelser. Derfor slutter Lauridsen, at også hos os er det den danske konge, der har overladt friserne sine »uthlande« på samme vilkår, som det skete ved Bremen. Netop i det 12. århundrede dannedes rundt omkring i Nordtyskland hollandsk-frisiske retskredse, der svarede til vore herreder, og som på dansk grund fik dette navn, og disse var alle små, kun ca. 1 kvadratomil land.² Således set er det ikke mærkeligt, Før's herreder er små, for det var friserne, der boede her. Dog var de åbenbart opblandet med en ældre nordisk befolkning på stedet. Ifølge Karl Kersten viser gravfundene fra yngre stenalder og bronzealder på Amrum megen lighed

med de jyske og i tiden omkring Kristi fødsel med fund i det sydlige Jylland, ligesom romersk import forekommer på Amrum på samme måde som i det øvrige Danmark, og fra vikingetiden er der på øen samme slags stensatte grave som ved Lindholm høje. Der findes også urner af former, som er udbredt i Nordsøområdet, indeholdende brændte ben, våbendele og smykker af skandinavisk oprindelse og som stammer fra begyndelsen af vikingetiden.

Oldsagerne viser altså, at den gamle befolkning var nordboere. Først ved vikingetidens slutning og tiden derefter er frisiske kolonister indvandret til øerne.

Forøvrigt hævder Vilhelm la Cour, at »da Svend Tveskæg genobrede Hedeby, som tyske herskere havde siddet inde med siden 960'erne, fulgte heraf ikke alene en genoprettelse af den dansk-sachsiske grænse ved Ejderen, men han må nødvendigvis på samme tid have lagt det lille nordfrisiske kystbælte med dets øer ind under sig.«³

Uthland stod oprindeligt umiddelbart under kongens styre. I rigets opløsningstid fik grev Gert det i pant. Da Valdemar Atterdag atter ville samle Danmark og genindførte kongemagten, lovede friserne at betale afgifter, som de havde gjort tidligere; men de holdt ikke løftet. Valdemar drog da imod dem og slog Bøking herred 1344, hvorefter de underkastede sig.

Der skete flere kortvarige forleninger. Og 1386, da dronning Margrethe forlenede den holstenske grev Gerhard med Sønderjylland, fulgte »die Königsfriesen« med, men ikke Vesterland-Før, Amrum eller List på Sild. Under krigen 1410–35 gik disse øboere ikke som de øvrige Uthlandsfriserne sammen med holstenerne. De forblev hos kongen. Der var nemlig sket noget særligt og afgørende for dem.

1407 holdt Erik af Pommeren i Ribe sin søster Katharinas bryllup med hertug Johannes af Bajern. Dette par blev Kristoffer af Bajerns forældre. Brylluppet var aftalt til at skulle stå den 15. august, men er måske først blevet holdt noget senere. I hvert fald var dronning Margrethe også i Ribe i den følgende måned og var da samlet med et stort antal af landets fornemste mænd. Her blev sluttet en handel om det faste slot Trøjborg. Hun købte det af Klavs Limbek. Imidlertid havde ridderen Johan Skarpenberg pant i det for 3600 mark lybsk. Dronningen udbetalte ham pantsummen, men pantsatte med det samme slottet til Ribe bispestol for 5000 lødige mark, hver til 40

skilling, således som de gjaldt i Ribe by. Pantebrevet var dateret 22. september. Kinch, der oplyser dette i sit værk om Ribe, gør opmærksom på, at det skyldes en unøjagtighed i Ribe bispekrønike, når den og derefter Arild Huitfeldt har årstallet 1400. Efter pantebrevet til Ribe bispestol, som forfatteren af bispekrøniken har set, fremgår det, at Lø herred fulgte med slottet.

Den almindelige opfattelse har været, at Før Vester herred ved den lejlighed fulgte med Lø herred. Men Vester herred nævnes slet ikke i denne forbindelse, og det er jo heller ikke en del af Lø herred. Derfor finder Kinch »langt større grund til at antage, at disse enkelte dele af friserens land aldrig har været forenede med hertugdømmet, men bestandig var vedblevne at stå umiddelbart under kronen«.⁴ Bortset fra de allerede nævnte og senere pantsætninger og forleneringer er det nok rigtigt.

Uthlandenes underkastelse under Valdemar Atterdag havde ikke været alvorlig ment. Der var stadig uro. Hans bedste hjælpere til at holde befolkningen i ave var to mænd, der vistnok var brødre: Valdemar Sappi (Zappy) og Erik Rind. Forståeligt nok har de to derfor ikke fået noget smukt eftermæle blandt friserne! Valdemar Sappi, som stod højt i kongens gunst, blev staller dernede og undertvang 1359 et oprør i Horsbøl herred. Han var med på togtet til Gulland 1361, hvor han blev slået til ridder. 1364 var han lensmand i Ribe og døde få år senere. Han havde gods i Hvidding herred i pant af hertugen. Vist allerede 1360 fratrådte han Uthlandene, idet Erik Rind da var foged, ialt fald i Vester herred på Før. Dette år fik Rind skøde på jord i herredet. Det ses af et tingsvidne 8. november. Herredets indbyggere vidner, at alle besiddere af Utersum og Blaagsum marker, der var tilstede på rettertinget, havde solgt og skødet Erik Rind »alle jorder, på hvilke befæstningen på Før er grundlagt, nemlig grundvolden, vejen, voldgrave og vande«, samt de jorder, hvorpå ladegården ligger. Samme dag erklærer fire præster, at Erik Rind havde fået tilskødet de jorder, »på hvilke samme Erik Rinds befæstning på Før er anlagt med vold, grave og vande og vejen til og fra samme befæstning.«⁵

Befæstningen må være rejst, før Rind får skøde på jorden.

Har han båret sig ad som grundlæggeren af Nørholm i Øster Horne herred, som i samme næsten lovløse tid byggede »den vold, der adelhuset stander på«, på kronens jord, og »den grund, som mel-

lemvolden kaldes og forborgen påstander,« på kirkens jord.⁶ Eller har Rind haft en slutseddell med jordejerne i forvejen? Er det ham selv eller en anden, der har rejst befæstningen? – Det vil vi se lidt nærmere på.

Han havde i 1360 taget et hamborgerskib i Førs »frie« havn og plyndrede dets ladning af smør, øl og ost samt våben og andet. Vistnok efter fredsslutningen samme år fremlagde staden Hamborg en opgørelse over de skader, kong Valdemars mænd havde tilføjet Hamborgs borgere, og her kaldes Erik Rind foged.⁷

Der har til vore dage været to voldsteder i distriktet på Før, foruden et på Amrum. Det ene på Før er der endnu. Det ligger øst for Sct. Laurentii kirke omtrent ved midten af øen. Her er en mægtig ringvold over 11 m høj og 25 m tyk ved foden; pladsen, den omgiver, er 100 m i tværmål. Anlægget kaldes Limbeksborg, men skylder hverken den ene eller den anden Limbek sin tilblivelse. En udgravning i 1950'erne ved Herbert Jankuhn og P. la Baume daterede anlægget til 9. århundrede, og mest sandsynligt århundredets første halvdel. Limbeksborg er en tilflugtsborg, hvor øens beboere sikrede sig mod overfald, vel nok af vikinger. Det har sidestykker sydpå på den frisiske-flanderske kyst. Det kan ikke være denne borg, Erik Rind har ejet.

Den anden borgtomt, »Borreg,« nordvest for Utersum i Vester herred, blev ødelagt 1915–16. Det var en ca. 4 m høj banke og 30 m i diameter. Den var forsynet med en vold og havde oprindelig ligget i kanten af en forlængst tørlagt sø, afskåret fra land ved en voldgrav. Søen havde mod vest en forbindelse til havet. Desværre blev voldstedet ikke videnskabelig undersøgt. Under planeringsarbejdet fandt man egeplanker inde i volden. Og der findes en notits om, at der 1815 under en pæl i banken blev fundet en mængde engelske mønter fra det 11. århundrede. Da må der altså have eksisteret en banke eller en høj. Jankuhn gør gældende, at det nøjere tidspunkt for nedlæggelsen af mønterne må være 995–1020, det er det korte tidsrum, da skattefundene udelukkende eller overvejende indeholder engelske mønter, dvs. danegæld fra Ethelred II til danske vikinger.

Jankuhn mener, her oprindelig var en borgbanke fra samme tid, og at den hørte til en borgtype, som vikingerne havde lært at kende under deres togter i frankerriget.⁸ Det turde dog være et spørgsmål, om mønterne ikke stammer fra en gammel gravhøj, hvor de kan være

Udsnit af et kort over Utersum 1799/1801. Man ser landsbyens nordligste gård og nordvest for denne en sø. Ved søens sydvestlige hjørne strækker en odde sig ud, afskåret fra det faste land af en grav, som dog i 1800 var tilgroet lige som arealet syd for odden. På denne odde lå borgbanken. (Efter Jankuhn)

nedlagt, og at denne høj kom til at tjene som en kerne i borgbanken, da Rind byggede sit anlæg. Således var en borgbanke ved Norddorff på Amrum i alt fald opbygget. Naturligvis kan Rind lige så godt have bygget oven på et gammelt forladt voldsted som på en gravhøj. Men alene ud fra fundet af vikingetidsmønterne at slutte, at her også har været et vikingetidsborganlæg, forekommer dog mindre sandsynligt end at antage, at det drejer sig om en af de langt mere almindelige gravhøje.

At det i virkeligheden drejer sig om Rinds borg, er ret indlysende. I hans tid rejstes den slags borganlæg rundt omkring. Borregs voldsted var således lidt mindre end Vardehus' og lidt større end Karlsgårds voldsted, begge ved Varde å og begge fra 1300-tallet.⁹ Tingsvidnets tale om grundvold, voldgrave og vande (søer og afløb) passer udmærket på dette sted. Som sædvanligt hørte der til en sådan herreborg en lidt fra hovedborgen liggende avlsgård; pladsen på den snævre borgbanke tillod ikke at anbringe avlsbygningerne der. Om

Rind først havde fået en slutseddél, er usikkert, men sikkert er, at han ejede borgen.

Kongens foged boede altså i Vester herred. Det har utvivlsomt været medvirkende til, at Vesterland-Før og Amrum ikke kom til at dele skæbne med Øster herred. Det gik i alt fald ikke med, da Øster herred og Sild trods kejser Sigismunds dom 1424 sluttede sig til de andre frisiske landskaber og hyldede holstenerne som overherrer. Det ligger nær at tænke sig, at den kongelige foged på borgen i herredet har gjort noget væsentligt hertil.

Her havde den sagnomspundne Christian Frellevsen siddet som foged for Ribe lensmanden Henneke Limbek eller måske, i alt fald en tid, for dronningen. Han havde optrådt med hårdhed, hvad der fik befolkningen til at rejse sig under Faxi Folken og Johannes Froden. De belejrede borgen efter en Rywert Frodens død og Folk Okkens fangenskab, som Christian Frellevsen skulle være skyld i. Det endte med, at han måtte gå ind på at svare en »sonebod«, for at der kunne opnås enighed mellem parterne. 1408 lod han en mand halsugge; denne havde vist begået et mord, og 8 mænd måtte på tinge love Frellevsen en ret »sone« for drabet.

Videre hævdes det, at det var Christian Frellevsen, der forhindrede, at herredet gik sammen med Østerland-Før til hertugerne i 1424. Dr. Clement skrev således, at Vesterland-Før formåede ikke at følge med for den på Limbeksborg siddende tyranniske foged Christian Frellevsen, der som Limbeks »Knappe und Dienstmann« plagede indbyggerne djævelsk og satte igennem, at de forblev ved Ribe. Endnu hævdes det, at det var Christian Frellevsen, der fastholdt herredet for kongen. Men – som bekendt – kan man også skylde et skarn for uret! Frellevsen hvilede dengang midt i Ribe domkirkes gulv og havde gjort det i flere år, før kejser Sigismund afsagde sin dom. Han døde i Ribe den 20. januar 1418. Og som vi har set, havde Limbek heller ikke noget at gøre med Limbeksborg.

Frellevsen var bestemt ikke nogen tiltalende herre, selv om Ribe by nok så kraftigt erklærede, at han var adelig, »en fri og fræls Man, som Riddere oc Swene pleye ath were.« Han var fra Sønderborg, søn af Frellev Hakonsen, men havde i mange år boet i Ribe og indtaget en betydelig plads blandt de fornemste. I 1377 var han kongens foged i staden og blev da såret inde i selve domkirken, hvor han ville arrestere en skør borgmester, iøvrigt viste han også her sin voldsomhed

som så mange andre i hine tider, da »Herrer vi havde af Himmelens vrede.« Senere blev han som nævnt lensmanden Henneke Limbeks foged. 1382 kvitterer Limbek for, hvad Frellevsen havde betalt ham af oppebørsel af byen, fogedier og herreder, som lå til slottet.¹⁰

Ved freden i Vordingborg 1435 kom det øvrige Nordfrisland under hertugdømmet, mens Vester herred forblev ved Danmark. Kort før sin død blev hertug Adolf forlenet med det af Kristian I.

I forbindelse med rigsdagen i Ribe 1460, året efter hertugens død, hvor biskoppen af Slesvig Claus Wulf fra et vindue i byens nye rådhus offentlig udråbte, at Kristian I var valgt til hertug i Slesvig og greve i Holsten og Stormarn, og hvor kongen tre dage senere stadfæstede privilegier med det noksom bekendte løfte om, at landene skulle blive »evig udelt sammen,« skete det, at kongen den 24. marts, stadig opholdende sig i Ribe, pantsatte Før's Vesterherred til biskoppen Claus Wulf og ærkedegnen i Slesvig for 2000 mark lybsk i 10 år. Claus Wulf stod særlig højt i kongens gunst, og han belønnede ham rigeligt for hans »gode tjenester.« Pantsætningen ændredes snart, da kongen solgte ham herredet, som biskoppen så 1473 overlod til Haderslev kapitel. 1484 indløste kong Hans det af v. Ahlefeld til Tørring. Derpå er det vel atter lagt under Riberhus.¹¹

Da Christian 3. 1554 forlener Trøjborg til Niels Lange på Ribe Kærgård fulgte Vesterland-Før med. 1558 afgav Lange Trøjborg, men beholdt herredet, og da han derefter, 1559 til sin død 1565, var lensmand på Riberhus, fulgte Vesterland-Før og Amrum med og kom derved til at høre under Ribe lige til 1864, men som vi skal se i det følgende dog udsat for et forsøg på en ny ændring af tilhørsforholdet.

Ved at komme under Riberhus len kom Vesterland-Før og Amrum også under Ribe stift. Hvordan det havde været i den sidste katolske tid er usikkert, tidligere hørte det i alt fald ikke herunder, som det ses af »Ribe Oldemors« kirkeliste fra ca. 1325. Den 11. juli 1561 pålægger kongen Hans Tausen at visitere på »Vesterlandsfiord, Amrom og Før« og varetage en biskops embede der. Hans Tausen havde ikke tidligere været på disse øer. Forholdet havde altså været uafklaret. Men nu skriver kongen, at de »ligge udi Ribe Biskopstift.« At skriveren har kludret med stedsangivelsen, gør allerede Kinch opmærksom på, også andre har skrevet Vesterlandsfjord for Vesterland-Før.¹² I 1500-årene og formodentlig i den følgende tid svarede præsterne på

Vesterland-Før gæsteri in natura, når kgl. majestæts eller lensmandens folk kom derover på landet, dvs. præsterne husede og beværte dem.

Uthland lå nok fra ældgammel tid under den danske konge; men som frisere havde beboerne et udstrakt selvstyre, de betalte kun en mindre landgilde og havde pligt til leding. De havde deres egen retsordning. I hvert herred var der 12 folkevalgte »Rättmänner,« der forvaltede retten. Ved siden af dem, eller måske over dem, stod »die Gevollmächtigen«, der udgjorde en slags kontrolorgan, der bl. a. skulle efterprøve om rådmændene forvaltede deres embede rettelig, og rådmændene kunne ikke uden deres samtykke bevilge nogen ekstraordinær skat eller afgift. I det hele taget skulle de med flid afvende al skade for herredet og befordre dets nytte.¹³

I den store Sct. Nicolaus kirke på Før samledes 17. juni 1426 repræsentanter for tre herreder på Nordstrand samt for Østerland-Før, Sild, Horsbøl og Bøking herreder og vedtog at nedskrive deres gamle frisiske ret. Det var denne ret, disse herreder levede under, efterhånden suppleret med forskellige »beliebungen« og forklaringer. Frants Thygesen mener dog, at Jyske Lov, der da var landslov fra Skagen til Ejder, måtte bruges i Frisland, når lokale særregler ikke slog til.¹⁴ Skønt nævnte møde holdtes lige uden for Vester herreds dør, var dette herred ikke repræsenteret; men også det levede videre under sine egne frisiske love, antagelig lignende dem, der skulle nedskrives, ja, måske de samme.

Nu lå området altså i Riberhus len. Derfor kan man bl. a. finde sagefald derfra indført i dette lens regnskaber og ligeså sandtold af fiskeriet. Denne afgift var dog ikke som ellers almindeligt ved fiskerlejerne skuller (rødspætter) og hvilling (kuller), men rokkel (rokker), da der blev drevet vadehavsfiskeri fra birket. I 1605 betalte man 40 rokker af hver »fuld rochelstrøm,« (6 mænd på Før og 6 mænd på Amrum gav tilsammen 22 snese), men fiskeriet aftog, så 1639 er der kun 4 sæt, hvoraf der svaredes 7 snese.¹⁵ – Fra selve birketinget, der holdes i Nieblum, findes en række tingbøger i Landsarkivet i Åbenrå. Mens de øvrige sønderjyske domstole efter Ribebrevet 1460 ikke mere kunne appellere til Viborg landsting, gjaldt dette ikke Vesterland-Før. Birket bevarede stadig den ældgamle tilknytning til moderlandet; men for resten af Før var den afbrudt. Birket blev også 1688 matrikuleret sammen med Riberhus amt.

Ser man på de ovennævnte sagefaldslistere, kan man ikke undgå at lægge mærke til de mange slagsmål i birket. Det hænger nok sammen med folkekarakteren. Nordfriserne var kendt for deres selvfølelse og sans for orden og fremtræden, der dog ofte udartede til støjhed og stridbarhed, ja, fra oldtiden til langt ind i det 15. århundrede forekom der blodhævn, og amrummerne fik skyld for sørøveri.

Ved øerne fandtes østersbanker, og beboerne har selvfølgelig fra de ældste tider fanget af de lækre skaldyr; men 1587 gjorde Frederik 2. østersfangsten til et kongeligt regale, og senere blev fangsten udforgpagtet. Beboerne kunne dog ikke holde sig fra skaldyrene, de solgte bl. a. østers i Hamborg. Blev det opdaget, vankede der bøder. Amrummerne følte sig som noget for sig, og det var vanskeligt at få dem til at følge visse love. Regeringen kunne faktisk ikke bremse strandtyverierne eller standse »helmeplukningen,« et forbud, der gjaldt alle danske klitegne, hvis bevoksning skulle forhindre en ødelæggende sandflugt. Men amrummerne plukkede videre, da de brugte stråene til at tække huse med og til at lave snore af, som de solgte. Trods gentagne forbud med stedse strengere straffe fortsatte de plukningen, fogden boede på Før, og de stedlige opsynsmænd lukkede øjnene. Jo, også her »var der højt til himlen og langt til zaren!«

Imidlertid blev mændene fra øerne snart kendt som raske og uforfærdede sømænd, der bl. a. i hvalfangstperioden i de arktiske have gjorde sig berømte. – Ved midten af 1800-tallet fik kvinderne på Før det smukke skudsmål, at mange af dem var af sjælden skønhed, med en høj vækst, et prægtigt mørkebrunt hår, dybe mørkeblå øjne og en smuk hudfarve.¹⁶

Da de jyske landsdommere 1687 afgav en betænkning om herreders og birkers reduktion og fogders og skrivers dygtighed, skrev de: »Anlangendes Vesterlands Fører, saa haver denne Insul hidindtil haft Retten holdet paa en sær Maade og det ved 8te Raadmænd (skulle formodentlig være 12 rådmænd) og en Skriver, dog appelleres derfra til Landstinget. Mens som vi og (om) disse Stæders Situation og Beskaffenhed ingen vis Underretning haver kunnet erholde, saa haver vi ingen udførligere Relation Eders Majestæt derom denne Gang kunnet tilstille.«¹⁷

Så mærkelig og fremmedartet fandt de gode landsdommere rettens pleje i birket.

Formodentlig har netop denne betænkning været medvirkende til,

at der en halv snes år senere, 27. februar 1697, udgik et kongeligt reskript til stiftsbefalingsmanden i Ribe, som afskaffede den frisiske og indførte dansk ret, dvs. Christian 5.'s Danske Lov. Det hedder i reskriptet, at kongen har fundet det for godt at afskaffe de 12 såkaldte rådmænd, som havde betjent retten på Vesterland-Før og Amrum, og i deres sted beskikke en birkefoged og birkeskriver, der sammen med 8 stokke- og tingmænd, som udnævnes månedlig, skulle administrere retten, sådan som det var brugeligt andre steder i riget Danmark.¹⁸

Herredet var blevet et birk, og samme dag fik Herman Papke bestalling som birkefoged. Der skulle imidlertid også vælges 42 »gangfersmænd,« på føring »goongfersmaaner,« hvoraf de 8 valgtes på Amrum.¹⁹ De var repræsentanter for birket, ifølge Johannes Jensen i det væsentlige kun udførende organ for øvrigheden. Sammen med birkefogden lagde de ligning over skatter, afgifter og andre pålæg. Undertiden befuldmægtigede gangfersmændene på Amrum de øvrige på Før til at virke på deres vegne. I 1720'erne og 30'erne synes der kun at have været 40.²⁰ Vi vil i det følgende se et eksempel på, hvordan de optræder som repræsentanter for befolkningen. Selve ordet gangfer har man ikke kunnet finde oprindelsen til. Måske stammer det dog fra gangfør, dvs. skikket til at gå. Dette ord brugtes især om ældre, men raske folk (sammenlign Feilberg Jyske ordbog I 423). Ordet må i så fald gælde ældste på lignende måde, som vi har betydningen i kirkeældste, kirkeværger.

Hvad birkets beboere i første omgang sagde til at skulle leve under Danske Lov, ved man ikke. Men i alt fald senere var de så glade ved den udmærkede og gode danske lov, at de ikke ville af med den, i alt fald ikke bytte med det frygtelige lovsammensurium, der efterhånden blev gældende i de blandede distrikter i Sønderjylland, og som for mange kongerigske beboere i distrikterne skabte næsten retsløse tilstande og tillod de hertugelige at bemægtige sig deres ejendom og rettighed og altså formindske kongeriget. Stiftamtmand Gabel skrev, at Slesvigs love »ikke består i een, men mange, såsom Kong Valdemars eller Jydske lov, Landgerichts-Ordnungen, adskillige recesser, håndfæstningerne, Blütings Glossarium, Coldinginger afsked, Thor Degn, wohlhergebrachte Freiheit, gammel Usance, og når alt dette ikke kan hjælpe, da fremmede romerske og andre love, adskillige juridiske skrifter og endelig dommerens sunde begreb.« Dette er

levende skildret af arkivar Hans Knudsen.²¹

Udsigten til at bytte kom nemlig 1771. Det var i Struensees 16 måneders magtperiode, da et utal af forordninger og kabinetsordrer så dagens lys og satte et forandringernes og usikkerhedens præg på mange indenrigske forhold, selve statsstyrelsen, ligesom den også ramte personer. Danske Kancelli omordnedes således ved instruks af 20. april 1771. Også Tyske Kancelli blev forandret. Det havde tidligere taget sig af udenrigspolitikken og styret hertugdømmerne. Allerede 1770 havde det afgivet de udenlandske sager til et særligt departement for udenlandske affærer.

I forbindelse med disse omordninger må opmærksomheden være blevet rettet mod Vesterland-Før og Amrum. Man har fundet, at denne del af Riberhus amt, der lå så langt borte fra selve Ribe, passende kunne tages fra amtet og lægges ind under Tyske Kancelli. Flytningen skulle vel ske for at hjælpe på retsforvirringen, så beboerne på de to øer fik samme retspleje. Det er næppe den eneste grund, for andre områder inden for enklaverne var langt værre stillet. Her var der dog tre sogne i samme retskreds; men på fastlandet var landsbyerne delt, så en gårdmand måske skulle have sin sag afgjort i Viborg, men hans nabo sin i Slesvig. Havde det udelukkende været for at afhjælpe disse vanskeligheder, havde man vel først taget de værste steder eller i alt fald taget dem med.

10. august 1771 udstedtes da en kabinetsordre, der befalede, at begge dele af Før og Amrum skulle stå under samme departement. Kancellierne beordredes til at undersøge måden, hvorpå sådant bedst var gørligt. 17. august tilskrev Danske Kancelli så stiftøvrigheden i Ribe og pålagde den at indsende dens udførlige betænkning, om hvad der måtte være fornødent at iagttage ved en sådan flytning.

Stiftøvrigheden dengang bestod af Theodosius Levetzau, der efter at have været kammerjunker hos arveprinsen 1768 var blevet stiftamtmand i Ribe. I 1781 udnævntes han til stiftamtmand i Ålborg. Den pris, man i regeringen satte på ham, kan ses af, at han blev kammerherre, hvid ridder, gehejmeråd og sluttelig gehejmekonferensråd. Stiftøvrighedens andet medlem var Jørgen Carstens Bloch, biskop i Ribe fra 1764 til sin død 8. januar 1773. Han var dr. theol. og kendt som den store samler og for sin mildhed og grundighed. Han turde sige om sig selv: »Aldrig har jeg med mit vidende sagt lyset at være mørkt, eller mørket at være lys.«

Den samme grundighed og retsindighed, som efter biskoppens kopibøger for disse år at dømme var herskende for biskoppens og stiftsøvrighedens afgørelser, kom også til at præge svaret fra Ribe denne gang. Man nøjedes ikke med at fremføre sin egen uforgriblelige mening, men henvendte sig først til øernes befolkning eller deres lokale repræsentanter for at høre deres mening, og man spurgte også amtsforvalteren. På disses udsagn bygger stiftsøvrigheden sit svar, som netop derved afspejler befolkningens stilling til spørgsmålet. Svaret lyder således efter kopibogen, dog med bogstaveringen noget tillæmpet efter nutids brug:

»Til Det kongl. Danske cancellie.

For at kunne i følge pro memoria under 17. aug. sidstl. give vores betænkning anl[angende], hvad der måtte eragtes fornødent at iagttage ved Vesterlands-Føhrs og Amrums henlæggelse under Det Tydske cancellie, have vi fået fra præsteskrabet og nuværende sættetfoged Claus Petersen samt gangfahrs mændene i Vesterlands-Føhrs birk så og fra amtsforvalteren, krigsråd Christensen, indhentet de herved fra no. 1 til no. 4 med bilager følgende erklæringer, hvilke, skønt bilaget ved no. 3 vel synes at være noget stridig imod de øvrige erklæringers hensigt, dog tilkendegiver, at samtlige Vesterlands-Føhrs beboere helst ønsker /:om det var Hs. Kongl. Majestæts vilje:/ fremdeles at forblive under den danske jurisdiktion.

Det er og at befrygte, det [at] en forandring heri ville være dem til skade og tab i adskillige tilfælde, samt ufejlbarlig for dem årsage adskillig uorden, helst de i det slesvigske værende love og anordninger dem ere ubekendt og ikke passende på de fleste af deres indretninger, men om det ikke måtte behage Hans Majestæt efter de i berørte erklæringer anførte og til dels ikke ubetydelige omstændigheder fremdeles at tillade Vesterlands-Føhrs birk at forblive in status quo, formene vi ved dets henlæggelse under Det Tydske cancellie fornødentlig at måtte iagttages, om Hs. Majestæts kasse ikke derved skal tabe, 1) at de kgl. skatter af Vesterland-Føhrs birk fremdeles svares på samme måde in solidum som hidtil og ikke efter plovanslag som på Østerlands-Føhr, hvorved de kgl. intrader mærkelig (følelig) ville formindskes.

Om beboerne i almindelighed ved sådan forandring ikke skal tilføjes alt for stor og øjensynlig fornærmelse (uret), 2) at en enke fremdeles måtte være berettiget til den halve boe og videre i arv efter

hendes mand og ellers arv at fremgå efter den Danske Lov, 3) at sportlerne ved retterne og skiftebehandlingerne med videre til rettens betjente for Vesterlands-Føhrs birk ikke blev højere end hidtil efter den Danske Lov, 4) at de kgl. skatter, for hvilke hele birket er den kgl. kasse garant, på Vesterlands-Føhrs birks beboere indbyrdes fremdeles på samme måde og efter de regler som hidtil reparerer, 5) at i Vesterlands-Føhrs birk fremdeles bliver de samme indretninger med deres dig[e]værkers, brandkasses, vejes og grøfters vedligeholdelses foranstaltning og bekostning, ligeså med deres fattiges kasse og landeriers afdeling samt alle slige oeconomiske indretninger, hvortil de alene uden hjælp af andræ hidtil have contribueret, så at Østerlands-Føhr ej heller herefter skulle tage nogen del, men hver i dette tilfælde forblive for sig separat; thi skulle herudi foretages nogen forandring, eller Øster og Vesterlands-Føhr udgøre en commune, ville birket, som for det heraf dependerende ikke haver nogen almindelig gæld, da derimod Østerlandets skal være meget betydelig, derved højlig præjudiceres.

Fremdeles om gejstligheden og amtsforvalterne i Riberhus amt som kongens foged på Vesterlands-Føhr og Amrum ikke ved denne forandring skal tabe: 6) at gejstligheden da fremdeles måtte beholde de samme indkomster, som deres formænd og de hidtil have haft, og at amtsforvalteren – om ikke hans successorer så dog den pro tempore her i amtet værende krigsråd Christensen, så længe han embedet forstår – måtte tillægges noget efter billighed, for det ham derved i hans embedes årlige indkomster ustridig ville afgå.

Når da Vesterlands-Føhrs birk skulle være under den jurisdiktion, som Østerlands-Føhr nu er, altså herefter dømmes efter de slesvigske love, synes fremdeles fornøden, 7) at der årlig bliver holdt i det mindste 4 ordentlige tingdage, som kunne være en quartaliter, 8) at dommeren da, ligesom han nu tiltager at dømme med sig 12 ra[d]-mænd af Østerlands-Føhr, ligeledes skulle tage et lige antal til sig af birkets beboere, og 9) at panteprotokollen for Vesterlands-Føhrs birk til den tid, forandringen med birket skete, skulle have sin fulde kraft og enhver kreditor beholde sådan prioritet i debitorernes ejendomme, som han efter panteprotokollen havde erhvervet, men at hele øen Føhr samt Amrum efter den tid alene skulle have en panteprotokol konjunktim.

Disse ere de poster, vi have anset aldeles fornødne ved sådan for-

andring at måtte iagttages, såfremt birket, der ellers er den største del af øen, og andre vedkommende ikke derved alt for meget skulle lide. Det vi til nærmere behagelig overvejende tjenstskyldigst indstille.

Ribe den 4. novb. 1771. Levetzau. Bloch.«

Desværre synes udtalelserne fra befolkningens repræsentanter ikke at være bevaret. De var medsendt som bilag, men er forgæves eftersøgt i Rigsarkivet. Stiftsøvrighedens referat er iøvrigt tydeligt nok. Det kan dog suppleres med et træk, som stiftsøvrigheden mærkeligt nok har udeladt, men som er refereret i Kancelliets forestilling til kongen.²² Der er især grund til at gøre opmærksom på følgende afsnit: »De Gangfahrs Mænd anføre desuden, at begge Jurisdictioner ere meget ulige, og, at de, som Danske Undersaatte, ere Undersaatte af en souveraine Arve-Konge og Herre, da derimod de Slesvigske Undersaatte ere Deres Mayts Undersaatte qua Hertug, og dersom de skulle henlægges under det Tydske Cancellie, blev Deres Mayt. ikke længer deres Arve-Konge som nu, men deres Hertug, hvorved de befrygte flere forandringer, som de nu ikke ere i stand til at indsee, og bede derfor paa det indstændigste, at de som Danske Undersaatte maatte fremdeles allernaadigst forblive in statu quo.«

Det er åbenbart, at beboerne stadig føler sig som »kongens friserere«, og at de sætter en ære i at være det. Ja, de foreslår endog, at hvis der endelig skulle gennemføres nogen forandring, burde den bestå deri, at man lagde Østerland-Før som den mindre del ind under den større del.

Et andet punkt, kancelliet fremhævede, men som synes at afvige noget fra stiftsøvrighedens fremstilling, drejede sig om de kirkelige forhold, hvor det hed, at liturgien, som var indrettet efter dansk lov og ritual både i kirker og skoler, ville få besværligheder ved »at sættes paa den tyske fod.« Måske har præsterne fremhævet dette, og måske har de herrer deputerede heller ikke været ganske klar over, at kirke- og skolesproget var tysk, selv om beboerne talte en frisk dialekt. En tid blev der dog givet nogle timers egentlig undervisning i dansk. Ellers holder forestillingen, der blev afgivet 22. november 1771, sig ret nøje til Ribe stiftsøvrigheds svar. Den bekræftede, at arvemåden var bedre på den vestre end på den østre del af øen, og at rettens gebyrer og skiftesalærer m.v. var langt større ved de tyske retter, end hvad der måtte tages i Danmark.

Det kan tilføjes, at skatterne var dengang mere end dobbelt så høje i Østerland- end i Vesterland-Før. Det er hævdet, at beboernes fastholden ved det bestående blot skyldtes deres konservatisme. Det er næppe rigtigt. Flytningen ville ved en række forhold betyde en afgjort forringelse af deres kår og retsstilling. Det har man fundet vigtigere at få bevaret end slippe af med besværet med andre love og anden retspraksis under eventuelle stridigheder med folk uden for birket. De havde selv oplevet, hvad det ville sige at være underkastet dansk skifteforvaltning. I sin tid huserede birkefoged Chr. Nicolaj Papke her sammen med birkeskriveren, »den såkaldede procurator« Eskild Ravertz. De to brød sig fejl om dansk lov og stiftamtmand Gabels resolutioner, de fordrejede retten, handlede uforvarligt med strandet gods, tog trods gangfersmændenes ligning for meget i kontributioner og pålæg, tog for store salærer, udstedte falske ordrer fra Gabel, og da Jochim Johannesen fra Vesterland-Før var taget af tyrkiske sørøvere, blev han siddende i slaveriet i årevis, skønt Ravertz havde fået penge til at løskøbe ham for (der tales om en slavekasse, så løskøbelsen af fanger i øernes store søfartsperiode har nok været ret almindelig), der var også besvigelser ved forvaltningen af dødsboet efter Jochim Johannesens mor, da Ravertz solgte hendes hus. I dansk skiftelovgivning var der bl. a. bestemmelse om, at den til en gårds drift nødvendige besætning og fornødne avlsredskaber ikke hørte til boet, altså kunne kreditorerne ikke gøre udlæg heri. Bøndergodset kunne således lettere holdes i drift. Men dette passede ikke i udsugernes kram. 22. februar 1732 kom der da et reskript til Gabel om, at birkets skiftevesen lagdes ind under amtsforvalteren i Ribe.

Ravertz havde desuden sagt om kong Frederik 4. »at han frarøvede dem alt, hvad de havde.« Generalfiskalen anlagde sag mod de to kønne herrer, og under denne blev en række blade, hvor majestætsfornærmelserne var refereret, udtaget af tingbogen i henhold til kgl. resolution af 13. februar og 4. april 1733.²³

Ønskerne fra birkets beboere stemmer godt overens med de kongerigske bønders i Kalvslund herred, da de 1728 skrev til kongen, at deres jord og fædrift, matrikel, skat, skiftevesen og øvrighed er dansk. »Gør os derfor allernådigste konge så lykkelige, at vi tillige måtte blive tingpligtige under dansk retter, lov og forordninger.«²⁴

Alle deputerede i Danske Kancelli, som afgav forestillingen, var

nye mænd i disse stillinger, men dygtige og trænede embedsmænd. Ædlingen Bolle W. Luxdorph blev udnævnt i maj efter at have været generalprokurør, han var velkendt for sin store arbejdsevne, sin omhyggelighed og udprægede retfærdighedsfølelse og humanistiske dannelse og som præses i Videnskabernes Selskab. Andr. Schumacher havde været diplomat for J. H. E. Bernstorff, været medlem af landbokommissionen og nærede frisindede meninger. Den retslærde professor J. B. Dons blev afskediget med pension allerede 1773; han regnedes for »lærd og fornuftig.« Også Marcus H. Høyer var landbointeresseret og havde medvirket ved Struensees omordning af kancelliet.

Var mændene nye, viste de sig besindige, retsindige og danske i deres bedømmelse, idet de ret nøje fulgte stiftsøvrighedens fremstilling og indstillede til kongen, dvs. til Struensee, »om det ikke hermed må forblive herefter som tilforn« i henseende til den megen ulejlighed og misfornøjelse, »fornemmelig da vel grundet stats-politique i Danmark endog synes at udfordre, at man ikke lettelig tager noget fra Danmark for at lægge det under hertugdømmet Slesvig, da contrarium (det modsatte) efter Deres Maysts statsforfatning og omstændigheder synes meget mere favorable.«

Ja, sådant synspunkt kunne altså også komme frem over for Struensee, der som bekendt blev bebrejdet en tysk indstilling!

Den 19. oktober 1771 kom der en åbenbar fornuftig anordning om, at alt til kammeralvæsenet henhørende af birket skulle fra 1. januar 1772 udgå fra Ribe stift og henhøre under amtmanden i Tønder, dvs. dige-, klit- og strandvæsen, og 19. november samme år forordnedes det, at med hensyn til krohold og brændevinsbrænding skulle der forholdes som i hertugdømmet og ligeledes i de øvrige enklaver, Mandø dog undtaget.

Takket være de grundige besvarelser blev kabinetsordren ikke gennemført. Under Guldberg kom den 18. august 1773 et reskript, der bestemte, at tilhørsforholdet skulle blive ved det gamle. Birkets beboere forblev da stadig »kongens undersåtter«.

NOTER

1. Trap: Ribe Amt, 1. udg. 1036.
2. P. Lauridsen: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland. Hist T (da) 1892-94, 6. rk. IV.

3. Vilh. la Cour i Sønderjyllands Hist. I 298 ff. Karl Kersten, i Amrum Geschichte und Gestalt einer Insel. 1969 10 f, Vilh. la Cour: Danske Borganlæg I 46.
4. Kinch: Ribe I 266–68.
5. Da Rig Br 3. rk. V, nr. 382, 383.
6. H. K. Kristensen: Øster Horne Herred 105.
7. Da Rig Br 3. rk. V, nr. 387.
8. Herbert Jankuhn: Ein Burgentyp der späten Wikingerzeit in Nordfriesland und sein historischer Hintergrund. Z Sch-HGesch 1954 1–21.
9. C. Lindberg Nielsen: Varde Bys Hist. 12 ff. H. K. Kristensen, i Jy Sml 5. rk. IV 181–92.
10. Michelsen: Nordfrisland 195, 200, her efter Kinch I 286. Johannes Jensen, i Amrum 65. Kinch I 282–87.
11. Jørgen Olrik i S Jy Hist II 151. Kinch: Ribe I 348. Johanne Skovgaard, i Slesvigs delte Bispedømme 31. William Christensen, i Da Biogr Leks XIX 233 f.
12. Kinch: Ribe II 486, Kanc Brevb 1561 54.
13. Kurt Boysen: Das Nordstrander Landrecht von 1572 18 ff, 24 f.
14. Frants Thygesen i S Jy Årb 1969 237.
15. H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer 143.
16. Trap anf. skr. 1038. H. K. Kristensen: Friserbønder og vestjyder i Årb Ribe 1963 526 f. Johannes Jensen, i Amrum 69 ff.
17. Mogens Lebech: Jyllands gamle Retskredse i Jy Sml 5. rk. II 222.
18. Fogtmans Reskripter II 701.
19. Efter venlig meddelelse af V. Tams Jørgensen, Nordfriisk Institut.
20. Johannes Jensen, I Amrum 65. Vesterland-Før og Amrum birks tingbog 1732 f, bl. 33. LA Åbr.
21. Hans Knudsen: Sonden for Lands Lov og Ret, Årb Ribe 1917 389–431.
22. Biskoppens kopibog 1771–74, LA Vib: C 4. 212, nævnte dato.
23. RA: D. K. R. 2 DEPT. Brevbog 1771, nr. 186.
24. Hans Knudsen anf. skr. Birkets tingbog 1732 f, de udtagne blade. LA Åbr.

Varnæssalmebogen 1717

Af Jørn Jørgensen

INDLEDNING

»Der opstode vel under Christian 6. Stridigheder mellem Orthodoxe og Pietister; Orthodoxerne kaldte Pietisterne Sværmere, og Pietisterne Orthodoxerne for Uigienfødte, og man stiklede paa hinanden fra Prædikestolene«. ¹

Varnæssalmebogen, vi skal beskæftige os med i det følgende, har som ethvert kært barn mange navne. Når den her kaldes Varnæs-Psalmebogen, er det, fordi den er bedst kendt under denne titel, som den har fået efter det sogn, hvor dens udgiver var præst. Efter udgiveren kaldes den også stundom for Ægidii Psalmebog, eller efter trykkestedet for Flensborg-Psalmebogen, hvilken titel dog rent praktisk er ubrugelig, da salmebogen hermed let forveksles med en anden af dette navn. ² På titelbladet kaldes den slet og ret for »En nye Psalmebog«.

Som vi senere skal se, havde Varnæs-Psalmebogen en ret nøje afgrænset udbredelse, og dette er vel en af de vigtigste årsager til, at den ikke ret ofte har været genstand for en nøjere behandling i de 250 år, der er gået, siden den udkom. I de fleste afhandlinger om Sønderjyllands historie, der omfatter også denne periode og er af et vist omfang, er Varnæs-Psalmebogen nævnt, men ofte heller ikke mere, og kun to gange har den kvantitativt været genstand for en selvstændig behandling: 1. gang af biskop Valdemar Ammundsen i artiklen »Varnæs-Salmebogens historiske Situation« og 2. gang af dr. theol. H. Hejselbjerg Paulsen i disputatsen »Sønderjydske Psalmesang 1717–1740«.

Forholdet må siges at være så meget mere interessant, som Hejselbjerg Paulsens afhandling er et svar til Valdemar Ammundsens artikel – 26 år senere; disse to forfattere står imidlertid overfor hinanden med vidt forskellige opfattelser på i hvert tilfælde to ret væ-

sentlige punkter: 1. hvorledes Varnæs-Psalmebogen skal placeres teologisk; 2. hvorledes udgiverens forhold til Kingo's salmebog var.

Vedrørende punkt 1. skriver Ammundsen »Her (dvs. mellem 1701 og 1717) må der være sket en forandring med ham (nemlig Ægidius) under indflydelse af pietismen, som begyndte at komme ind«,³ medens Hejselbjerg Paulsen skriver: »Han (nemlig Ægidius) undgår – tidens mange pietistiske psalmer«,⁴ »den gudsfrygt, som kommer til orde i psalmerne, er mere i pagt med den gammellutherske end med den frembrydende pietisme. Bogen indeholder arven fra den gamle tid suppleret op med et mindre antal psalmer fra senorthodoksens tid, men så godt som ingen eller slet ingen af pietismens psalmer«,⁵ eller det hedder slet og ret: »Men alt dette er jo heller ikke pietisme«. ⁶

Om forholdet mellem Kingos salmebog og Ægidii udtaler Ammundsen: Vi kan nu »bestemme Varnæs-psalmebogens historiske stilling. Den er tænkt som et slesvigsk modstykke til Kingos salmebog, som man fandt for dansk, og som ikke tilfredsstillede den begyndende pietisme«. ⁷ I direkte modsætning hertil udtaler Hejselbjerg Paulsen: »Hverken Ægidius eller nogen anden i kredsen omkring den nye psalmebog har tænkt på at skabe et bevidst modstykke til Kingos psalmebog, som jo slet ikke var autoriseret i Slesvig, men man gik netop sin egen vej, dels af nødvendighed, dels ud fra sit eget nedarvede syn på psalmetekst og psalmesang«. ⁸

Hermed er da de to nævnte forskeres stilling til disse væsentlige problemer stillet op overfor hinanden, og vi skal i det følgende blandt andet prøve at tage stilling til, hvem af dem, der i de enkelte tilfælde tilsyneladende har ret.

ÆGIDIUS

Det var på hin tid ganske almindeligt, at især lærde mænd forsøgte at latinisere deres navn. Dette studeres ganske udmærket, når man kikker på de forskellige kirkers præstetavler. Ofte har man vel, hvis der var en nærliggende lighed eller det gav en association, taget et navn, der udviste et forbillede. Hvorvidt Ægidius har gjort det, vides ikke – og kommer heller ikke mere for dagen. Men navnet Ægidius kan siges at være med tradition indenfor kirkehistorien.

Ægidii⁹ døbenavn er Bertel eller Barthold Christian Gjødesen, og han er født 1673 i Bylderup, hvor hans fader var præst. Ægidius var, især gennem moderen, i slægt med en stor del af de omliggende sognes præster,¹⁰ og hans brødre var da også præster i visse af hans nabosogne. Efter endt uddannelse i Kiel kom Ægidius til Varnæs 1701, hvor han indgik ægteskab med den derværende præsteenke, som tidens skik var. I dette embede døde han 1733.¹¹

Af litterær produktion fra Ægidii hånd kendes foruden Varnæs-Psalmebogen kun et bidrag til Ehren-Pyramid fra 1700, et mindekrift over en afdød provst.

Når Hejselbjerg Paulsen på forskellig måde godtgør, at Ægidius ikke har lært eller i synderlig grad mødt pietisme i Kiel, er denne påstand meget tvivlsom.¹² I Kiel var Kortholdt professor og af en meget stor indflydelse indtil sin død i 1694. Det er imidlertid oplyst, at denne Kortholdt bl. a. i 1680'erne henviste salmedigteren Breithaupt, der studerede i Kiel, til Spener. Dete vil altså sige, at Kortholdt har været venlig stemt overfor pietisterne. I 1694 havde Ægidius været i Kiel et årstid,¹³ hvorfor han sikkert ikke alene har haft mulighed for at høre professor Kortholdt, men ganske afgjort har mødt nogle af hans tilhængere og derigennem vel stiftet bekendtskab med pietismen, for Kortholdt har næppe været den eneste i Kiel, der havde denne indstilling.

BAGGRUNDEN FOR OG FORMÅLET MED VARNÆS-PSALMEBOGEN

At Ægidius og hans hjælpere har haft et formål, følt at skulle opfylde en mission med udsendelsen af Varnæs-Psalmebogen må betragtes som selvfølgelig; spørgsmålet er blot, hvor hovedvægten for dem har ligget.

Grunden til, at man så længe bevarede tysk som kirkesprog, er uden tvivl, som Hejselbjerg Paulsen bemærker, at tysk var og gennem en lang tradition havde været det kultiske sprog – og så skulle det også vedblive at være det. Det er således et ret almindeligt fænomen, at et sprog, der først har vundet fodfæste som kultsprog, meget sjældent er til at rokke fra denne plads igen.¹⁴ Dette er vel også en af de væsentligste årsager til, at kirkeritualet af 1685 ikke blev indført i den her behandlede del af landet. Også på salmebogens område her-

skede en vis forvirring, ikke mindst i menighederne, der havde dansk kirkesprog,¹⁵ da der var ikke mindre end fire salmebøger i brug omkring århundredskiftet.¹⁶

Imidlertid havde man endnu på denne tid de fleste steder ved gudstjenesterne et vist antal af faste salmer, som man så vekslede imellem; dette udvalg kunne vel sagtens begrænse sig til en snes stykker, hvortil så kom salmerne til de kirkelige handlinger, dåb, vielse, begravelse. Det var således et meget begrænset udvalg af salmetraditionen, menigmand havde kendskab til; men dette kunne han til gengæld også udenad. Disse salmer kunne stundom blive sunget på tysk af den ene del af menigheden og på dansk af den anden del i skøn forening. På denne måde opstod der ingen problemer med at lære menigheden nye tekster eller melodier, og de mange, der ikke kunne læse, havde ingen vanskeligheder med at følge med.¹⁷

Først da salmerne gennem konventikler blev et helt anderledes led i fromhedslivet, kom de også for alvor ind i kirkerne som afvekslende led, og dermed må de for menigheden simpelthen have fået et helt nyt liv og en ny mening.

Til alt dette kommer den politiske situation, som uden tvivl har været medvirkende til, at Ægidius følte trang til at udgive en dansk-sproget salmebog, da Kingos fra 1699 ikke var blevet autoriseret eller anerkendt i hertugdømmerne. Uden at give Valdemar Ammundsen ret i hans udtalelse om, at der »bag Varnæs-Salmebogen (var) et rent politisk motiv«,¹⁸ vil jeg dog give ham ret i, at man måtte »indrette sig på alle eventualiteter, hvis man ville have salmebogen frem«,¹⁹ altså at litaniet, bønnerne og salmerne skulle kunne passe til såvel den danske øvrighed som til den tyske, alt efter hvem af dem, hertugdømmerne ville komme til at tilhøre, da man under hele arbejdet med Varnæs-Psalmebogen var under den Store nordiske Krigs lunefuldheder, hvor Gottorp gik over på det svenske parti imod Danmark. Ingen kunne på det tidspunkt være sikker på, at det skulle lykkes den danske konge, Frederik IV, at samle hele Sønderjylland under sin trone ved krigens afslutning i 1721.

Man kan ikke uden videre påtvinge en befolkning en salmebog med kun danske, for den hovedsagelig ganske ukendte salmer, når den er vant til at synge nogle ganske bestemte, og det de fleste steder på tysk. Ydermere havde sønderjyderne ikke nær samme kendskab til Kingo, som man dog havde mange steder i det egentlige kongerige.

Ud fra disse kriterier er der egentlig ikke nogen grund til at stille spørgsmålet, hvorfor Kingos salmebog ikke vandt samme udbredelse i Sønderjylland, som den opnåede i kongeriget.²⁰ Det var simpelthen noget helt fremmed for befolkningen, og det var sikkert i højere grad modstand fra folket end fra Gottorp, der bevirkede, at Kingo ikke blev indført ret mange steder.

Også denne afstandtagen fra Kingos salmebog må med i betragtningen, når man kikker på baggrunden for og formålet med Ægidii udgivelse og hans »gode og forneme Venners Tilskyndelse« dertil, se fortalen pg. 2 (Tillæg 1).

Uden tvivl har denne kreds bag En nye Psalme-Bog villet råde bod på mange af disse forhold. Med Varnæs-Psalmebogen håbede man altså at kunne opnå følgende:

1. At der skabtes en salmebog til brug i Sønderjylland.
2. At der skulle være en dansk-sproget salmebog, så man ikke var nødt til at afsynge de gode salmer på tysk, jfr. fortalen pg. 3.
3. At dette kunne blive en salmebog, der dækkede store dele af Sønderjylland, så man hermed opnåede en vis ensartethed, i lighed med den, Kingos salmebog havde bibragt kongeriget.

En samling af Varnæssalmebøger, tilhørende pastor Urban Schröder, Varnæs.

4. En salmebog, der kunne bruges på samme måde som den tysk-sprogede Gottorp 1712.
5. En salmebog, hvor »Mand har undslaaet sig fra alle høje Ord og Maader at tale/ og rettet sig/ eftersom den Enfoldige kunde begribe det med Enfoldighed og Tydelighed«, jfr. fortalen pg. 4.

VARNÆS-PSALMEBOGENS YDRE FREMTRÆDEN

Varnæs-Psalmebogens fulde titel og titelblad ser således ud:

En Nye
 Psalme-Bog/
 Som indeholder de sædvanligste
 Gamle/
 Som ogsaa mange
 Nye
 Psalmer/
 Dend allerhøjeste Gud
 til Ære/
 Og enhver Christen/ som gier-
 ne siunger og lover HERRen med
 Psalmer/ Sange og aand-
 delige Viser/
 Til nyttelig Brug og
 Opbyggelse

Flensborg
 Trykt hos Christoph. Fogel/
 Aar 1717.

Bogens mål er 15,5 × 7,5 × 5,5 cm; disse mål vil få nogen betydning ved vor bestemmelse af forlæg.

Varnæs-Psalmebogen indeholder 415 nummererede salmer²¹ på ialt 1018 paginerede sider; de allerfleste salmer har melodiangivelse og/ eller den originale titel, oftest tysk, over selve salmen. Der er aldrig anført navn eller signatur på den oprindelige forfatter eller senere bearbejdere, sådan som tilfældet er i andre salmebøger, f. ex. Ratzeburgs, Hamburg 1703, og »Eines Sämmtlichen Stadt-MINISTERII zu Halle . . . Gesang-Buch«, 1715.

Efter titelbladet findes »En liden Fortale« på ialt 6 upaginerede sider.²² Dernæst findes et register, ligeledes på upaginerede sider, 12 ialt:

Register
Over de Psalmer/ som skikker
sig paa Søndags- og Højtids
Evangelier.

Det indeholder altså salmeforslag til hver af kirkeårets søn- og helligdage, med salmer taget fra hele salmebogen. Desuden er der over hver side i salmeafdelingen angivet, hvad sidens salmer specielt er beregnet på. Til og med salme 193, pg. 496, er salmerne opstillet, så de følger kirkeåret, for en stor del Ægidii egne, nemlig numrene 117 til 193, jfr. fortalen pg. 3–4. Derefter forefindes salmer i allehånde anliggender.

Efter salmerne findes et

Register
Paa de Psalmer/ som findis
udi denne Psalme-Bog

opstillet alfabetisk, på ialt 17 upaginerede sider, med henvisning til sidetallet, ikke til salmernes numre. Dette sidste har jeg heller ikke fundet eksempel på i nogen anden salmebog fra den tid, hvorimod det er ganske almindeligt, at man nummererer salmerne.

Endelig indeholder denne udgave af Varnæs-Psalmebogen som tillæg med selvstændig paginering, ialt 48 pg.:

En liden
og
Andægtig
Bønne-
Bog/
Hvorudi allehaande Bøn-
ner ere forfattede/
For alle dem/
Som gierne giøre Begie-
ringer/ Bønner/ Forbønner
og Taksigelser

Flensburg
Trykt hos Christoph. Fogel
1717

Så har vi samlet den salmebog, Ægidius udgav, sammen; men der findes imidlertid et i denne forbindelse hidtil ubehandlet tillæg, som er trykt i Tønder af Claus Kiesbuy i 1743. Tillægget indeholder 123

salmer på 248 selvstændigt paginerede sider, hvortil kommer Salighedens-Orden og Register, ialt 4 upaginerede sider.²³

Titelbladet angiver, at det er »En Samling af de Opvekkeligste og Opbyggeligste Evangeliske Psalmer, som mestendels i de sidste Tider udi vor Kirke ere komme for lyset, hvilken og kand bruges som et Anhang ved dend (saa kaldede) Warnizer-Psalme-Bog, hvor samme her i egnen bruges«.

Der var nu altså gået ti år, siden Ægidius døde, og Pontoppidan havde 3 år tidligere udsendt sin salmebog. Mange steder må Varnæs-Psalmebogen endnu være i brug, siden man vil lade trykke et tillæg, der så tydeligt er beregnet på den.

Hvad er grunden? Sikkert kun, at man egentlig var meget glad for Varnæs-Psalmebogen; men der manglede alligevel noget ved den, som man ville råde bod på ved et anhang. Den tone, der lyder her, med »Opvekkeligste og Opbyggeligste Evangeliske Psalmer«, videreføres i Salighedens-Orden, hvor det bl. a. hedder:

»Dernæst maa han efter den Pagt, som hand i Daaben har gjort med Gud, leve hellig, lide taalmod, bede flittig, stride alvorlig mod Synden, Verden og Dievelen, og styrke sin Troe ved Guds Ord og den hellige Nadveres flittige og rette Brug, saa kand hand med vished haabe omsider at faa en salig Død, en glædelig Opstandelse og et evigt Liv. Men den, som i Naadens Tiid imod staae den Hellig Aands Virkninger, foragter en Grundig Omvendelses og levende Troes Orden og lever altsaa ikke efter sin Daabes Pagt, men efter kiødets Sands, hand dør usalig, opstaar til evig Skam og maa forvente sig en gruselig Dom og evig Fordømmelse«.

Det er unægtelig noget andre ord end Ægidii beskedne og varme, hvormed han slutter sin fortale: »Dend trofaste GUD giøre os troe og bestandig i hans Tieneste/ at tilbede/ elske og love hannem her timelig og hisset evindeligt/ formedelst Christum vor Herre/ Amen«.

I tillæget påpeges det endvidere, at det er mennesket, der slutter pagt med Gud, ikke omvendt, som Ægidius sikkert ville have sagt. Man må ikke foragte en »grundig Omvendelse«, hvilket er en udpræget pietistisk terminologi, ligesom også talen om den hårde fordømmelse er det.

Enten har Claus Kiesbuy selv fået ideen, eller – mere sandsynligt – nogen har henvendt sig til ham for at få det med, man savnede i den gamle Varnæs-Psalmebog: det gode, utvetydige pietistiske ind-

slag, der skulle komme tydeligt frem ikke alene i salmerne – hvortil der ikke findes nogen opdeling i materier – men også i Salighedens-Orden.

Hvis ovennævnte tolkning af tillæggets tilblivelse er rigtig, så viser det os, at man i 1740'erne i hvert fald ikke har opfattet Varnæs-Psalmebogen som repræsentant for pietismen.

Fælles med Gottorps bønnebog har Varnæs-Psalmebogens kun ganske lidt: en del af bønnetitlerne er de samme; men det er så almindelige titler, at de forefindes i de fleste bønnebøger, der er knyttet til en salmebog, og teksterne har praktisk talt intet til fælles, så man kan ikke på dette punkt tale om nogen afhængighed af Gottorp 1712.

Indtil en klar redegørelse for, at Ægidius har hentet inspiration til disse bønner et eller andet sted fra – en sådan redegørelse kan sikkert kun fremkomme ved en tilfældig opdagelse – må man antage, at Ægidius selv har komponeret dem; heller ikke Johs. Lavrentzens salmebog, 1709, hvor en fyldig bønnebog findes, udviser nogen form for forbillede for Varnæs-Psalmebogen.

Indlagt i en pakke på Rigsarkivet under Tyske Kancelli findes en trykt kirkebøn med påtegningen »Im ganzen Fürstentuhm Schleswig ohn Unterschied allemahl nach der Predigt zu gebrauchen«,²⁴ Glückstadt 1684. Sammen med denne findes et forslag til en ny kirkebøn til afløsning for den tidligere; den har påskriften »Hoch-Fürstliches Schleswig-Holsteinisches Allgemeines Kirchen-Gebet«, indleveret 1710. I begge kirkebønner bedes der for kongen og fyrsten med navns nævnelse og deres familier.

Egentlig skulle man forvente, at Ægidius havde optaget en sådan forordnet kirkebøn i Varnæs-Psalmebogen, der har en »Bøn at bede efter prædikenen«. Men der er ikke tale om oversættelse af nogen af de to nævnte, der dog skulle bruges uden undtagelse. Man må så formode, at Ægidius selv har bedt den autoriserede kirkebøn, men ikke har villet optage den, da den så udpræget var præstens bøn, i menighedens bønnebog, derimod havde han en, der var bedre for dem, at sætte ind, og som han altså åbenbart selv har komponeret. – Eller var det den politiske usikkerhed, der fik ham til at holde den ude fra sønderjydernes salmebog?

Der kendes ialt 5 forskellige udgaver af Varnæs-Psalmebogen: fra 1717, 1744, 1749, 1755 og 1765.²⁵

Når Carsten Petersen mener at kende en udgave allerede fra 1715, må dette siges at være uden hjemmel i såvel de kendte udgaver som i den øvrige også ældre litteratur.²⁶

VARNÆS-PSALMEBOGENS FORLÆG

Hvis man skal forsøge at redegøre for, hvorledes Varnæs-Psalmebogen er placeret teologisk, må man først forsøge at kikke på nogle af de forlæg, Ægidius kan have brugt som kilder, da han i 1713–14 begyndte at udarbejde sin salmebog, for salmernes udtryk alene er ikke nok til at afgøre, hvorvidt Varnæs-Psalmebogen er pietistisk eller ej.²⁷

I fortalen til Varnæs-Psalmebogen skriver udgiveren bl. a.:

» — — — Herhos er at
 merke/ at adskillige af de formodelig
 beste tydske Psalmer ere oversat
 i det Danske Tungemaal (i hvilket
 mand hidtil ikke har fundet dem) og
 det i det mindste efter meningen/ naar
 det ikke føjelig har ladet sig giøre
 plat efter Ordene. Hvorved at merke/
 at mand ved denne Oversættelse har
 brugt adskillige Psalme-Bøger/ som
 ikke stemme over et i alle Psalmer.
 Der mand har udvalt det/ som synes
 best at være; til Exempel: I dend
 Schlesvigske Psalme-Bog — — — pg. 2–3.

I dette forord, der for en del er et forsvar for salmebogens fremkomst og nødvendighed, lægger Ægidius altså ikke skjul på, at han har haft indtil flere forlæg; imidlertid nævner han kun dette ene eksempel, hvorfor det har voldt forskerne store anstrengelser at finde ud af, fra hvilken recension, udgave, den enkelte salme er taget i de tilfælde, hvor man har kunnet konstatere, at der er »adskillige Psalme-Bøger, som ikke stemmer over ens«.²⁸

Forsøger man at stille en liste op, der angiver de tyske såvel som de danske salmebøger, der er udkommet i overskuelig tid forud for Ægidii udgave, og som derfor kan have dannet forlæg for ham, kommer listen til at se således ud:

Hans Tausens	1553
Hans Thomissøns	1569
Thomas Kingo	1699
Ploener Gesangbuch	1674
Rendsburger Gesangbuch (v. Støkens)	1680
Cassuben's	1681
Lüneburger Gesangbuch	1686
Lassenii (København)	1692
Hamburgerisches Gesangbuch	1700
Ratzeburg	1703
Freylinghausen (Halle)	1704
Johs. Lavrentzens	1709
Gottorp	1712
Muhlius' Buss-, Glaubens- Und Danckopfer	1712
Flensburger Gesangbuch	1716

Som direkte forlæg har Ægidius vist ikke haft nogen af de ovennævnte danske salmebøger, skønt han har taget mange af sine salmer fra disse, men ført dem så tæt op ad originalteksten som mulig:

»— — I særdelished ere
de/ som fordum vare oversatte i Tyd-
sken/ noget nøjere reguleret efter dend
Tydske Hoved-Text/ fra hvilken og
tillige fra hvis rette Mening de her
og der ere afviget/ saa at og under ti-
den merkelig noget er tilsat/ som Ho-
ved-Texten ikke indeholder. — —« (Fortalen pg. 3)²⁹

Derimod er det sandsynligt, at f. ex. Lassenii, v. Støckens og Frey-
linghausens salmebøger har været indenfor rækkevidde, da Ægidius
redigerede Varnæs-Psalmebogen.

Varnæs-Psalmebogen indeholder bl. a. 104 salmer, der allerede tid-
ligere har været oversat til dansk. Af salmer af ren dansk oprindelse
har salmebogen kun ret få udover dem, Ægidius selv forfattede.

Selv om Ægidius i sin fortale ikke nøjere redegør for, hvad han
mener med »dend Schlesvigske Psalme-Bog«, er det almindelig an-
taget, at han dermed har tænkt på »Hoch-Fürstliches/Schleswig-Hol-
steinisches Gesang-Buch«, der almindeligvis kaldes »Gottorp 1712«;
dette var en ret kendt og meget benyttet salmebog på Ægidii tid, da
den var autoriseret af det gottorpske fyrstehus, var efter »Verord-
nung unserer Gnädigsten Landes-Heerschaft«, som der står i forordet.
Af Varnæs-Psalmebogens salmer findes 205 også i Gottorp 1712.

»Hoch-Fürstliches Schleswig-Holsteinisches Gesang-Buch«, der udkom i Slesvig 1712, har uden tvivl været blandt de salmebøger, Ægidius havde liggende foran sig, mens han udarbejdede sin egen. Det var meget naturligt, den var ganske ny og desuden forordnet. På titelbladet angives, at den var beregnet »zum Gott-geheiligten Nutzen des öffentlichen Gottes-Dienstes/ Wie auch derer Hauss-Andachten verfertiget«. ³⁰ Salmebogen havde altså et dobbelt formål: man ville forsøge at bringe den ind i kirkerne, men samtidig skulle den dække det hjemlige behov.

Til belysning af det første af formålene kan nævnes, at der i Varnæs kirkes regnskab under året 1712 er opført en udgiftspost på 11 skilling til en ny salmebog, der er tilsendt superintendenten. Det er sandsynligvis den »Hoch-Fürstliche«, der er blevet tilsendt Ægidius som et prøveeksemplar, da udgiften næppe dækker anskaffelsen, men kun tilsendelsen.

Det ville være nærliggende at forvente, at Ægidius som et andet forlæg havde Freylinghausens »Geist-reiches Gesang-Buch/ Den Kern Alter und Neuer Lieder« udgivet i Halle 1704, ³¹ da også det var en udbredt salmebog, som man kan se, Varnæs-Psalmebogen er i »familie« med, endskønt det er en fjernere slægtning.

Selve salmebogen afviger i meget høj grad fra Ægidii i disponering, materieinddeling, derved at Freylinghausens mangler bønnebog m.v. Kun på nogle enkelte punkter kan man få bekræftet sin opfattelse af, at Ægidius har haft Halle-Psalmebogen mellem sine mange salmebøger, nemlig at salmen »I Arme Synder/ kommer hid«, Varnæs Psalmebogen nr. 221, sandsynligvis kun kan stamme fra Freylinghausen, hvor den har nr. 269 og begynder med linien »Ihr Armen Sünder komt zu hauff«, og Ægidius har den i en ret direkte oversættelse af den tyske tekst. Muligvis har Ægidius en af sine henvisninger i fortalen fra Freylinghausen, men da det er et dengang kendt værk, der er tale om, er det tvivlsomt, om man kan sige, at der er tale om en idé fra Halle, i hvert fald udgaven fra 1715.

En anden salmebog, Hejselbjerg Paulsen ikke drager med ind i billedet, men som ganske givet hører med, er den, der kaldes Ploener-salmebogen efter sit trykkested, udgivet af von Breitenau i 1674. Brederék angiver, at Gottorp 1712 har en vis lighed med denne, og det kan også nok siges at være tilfældet. ³² Da Ploener-salmebogens forhold til Varnæs-Psalmebogen mig bekendt aldrig tidligere har

været genstand for en nærmere undersøgelse, skal en sådan i det følgende forsøges.

Ploener-salmebogen opnåede efter sine oplag at dømme en meget stor popularitet, selv om vi ikke kender de enkelte oplags størrelse. Brederæk lader til at kende ikke mindre end 14–15 oplag, skønt han ikke selv har set dem alle; sidste oplag skulle være kommet 1761, men de første 10 er trykt inden 1710.³³

1694-udgaven indeholder efter det tosidede titelblad:

1. 395 nummererede salmer på 678 paginerede sider. Delvis med angivelse af forfatter, ofte med angivelse af melodien.
2. Sonn- und Fest-Tags-Register, 19 upaginerede sider: »Wie man die Gesänge auf die gewöhnlichen Evangelia durchs ganze Jahr richten könne«. Der er her som sædvanligt henvisning til pg., ikke til nummer.
3. Alphabet-Register, 13 upaginerede sider, henvisning til sidetal.
4. Kurzes Gebet-Buch/ aus geistreicher Theologen Schrifftten zusammenbragen, 182 sider med selvstændig paginering.

Desuden skulle der fra 1703 være et anhang, hvori adskillige af de af Varnæs-Psalmebogens salmer, der ikke findes i Gottorp-salmebogen, sikkert er at finde.³⁴

Salmebogens format er $18,5 \times 7,5 \times 5,0$.

Også denne salmebog har på titelbladet angivet sit dobbelte formål: »Zur Beforderung des öffentlichen und privaten Gottes-Dienstes/ Sonderlich in der Gemeinden und Schulen«, hvilket har en noget formelagtig karakter.

Ligesom Varnæs-Psalmebogen har både Hoch-Fürstliche- og Ploenbøgerne en inddeling efter materie. For dette findes ingen af stederne et register, således som det f. eks. er tilfældet med Pontoppidans salmebog fra 1740 og til dels allerede hos Johs. Lavrentzen 1709; men alle siderne bærer overskrifter, ligesom de forskellige afsnit er angivet med tydelige overskrifter imellem salmerne. Bemærkelsesværdigt er det, at Ploen-bogen ikke har nogen materie, hvortil der i Gottorp ikke svarer en lignende, foruden at der dér findes adskillige andre; men Gottorp er med sine 1067 salmer fordelt på 1022 sider incl. Anhang også langt den omfangsrigeste af disse salmebøger.

Enkelte materier har Gottorp og Ploen alene til fælles, medens Varnæs-Psalmebogen og Ploen ikke har nogen materie tilfælles, som

Gottorp ikke har, hvorimod Gottorp og Varnæs-Psalmebogen har enkelte materier, som Ploen ikke har.

Selvstændigt har Varnæs-Psalmebogen kun følgende 4 materier:

1. De Aarlige Søndags- og Højtids-Psalmer, ialt 77, som Ægidius selv har forfattet; noget lignende afsnit findes ikke i de andre salmebøger, idet det delvis er en dublet til kirkeårets festsalmer.
2. En Psalme for en Enke.
3. En Psalme for en frugtsommelig Hustrue. Denne rubrik findes tillige hos Johs. Lavrentzen, hvorfra Ægidius måske har lånt idéen; salmen er ikke den samme.
4. Psalmer om dend falske og hykleriske Christendom, ialt 3; nr. 274 –276. Denne rubrik findes tillige hos Freylinghausen, hvor den dog indeholder 7 salmer. Varnæs-Psalmebogens nr. 274 findes blandt disse 7 hos Freylinghausen, men tillige i Gottorp; det samme er tilfældet med Varnæs-Psalmebogens nr. 275, hvorimod Varnæs-Psalmebogens nr. 276 er skrevet af Ægidius selv og findes derfor ikke noget af de øvrige steder. Varnæs-Psalmebogens lighed med Freylinghausen er altså tilstede her, men da salmerne også findes i Gottorp, kan der nok ikke siges noget bestemt om afhængighed.

Man må give Hejselbjerg Paulsen ret i, at »Hoch-Fürstliche« er Ægidii vigtigste forlæg;³⁵ men ser man nøjere til, viser det sig, at ikke alene har Ploen været forlæg for Gottorp, men den har også ligget på bordet ved siden af Gottorp, da Ægidius sammenarbejdede Varnæs-Psalmebogen.

Dette ses af forskellige detaljer, som kort skal drages frem her:

1. At Varnæs-Psalmebogen viser overensstemmelse med Gottorpbogen i materie-inddelingen, er ikke et særligt godt bevis på Gottorpsalmebogens fortrinsstilling, da der i de fleste tilfælde også er overensstemmelse med Ploen, ikke mindst i deres fælles mangler.
2. Formatet. Varnæs-Psalmebogens format har endog stor lighed med Ploens, hvorimod der ikke er nogen proportionalitetsoverensstemmelse med Gottorp, hvis mål er 16,0 × 10,5 × 6,0.
3. Titelbladene til Ploen og Varnæs-Psalmebogen har stor lighed med hinanden og angiver begge, at salmebogen indeholder »sædvanligste«/ »bekannteste« såvel gamle som nye salmer.
4. Register over de salmer, der anbefales til de forskellige søn- og helligdage i kirkeåret, findes kun – inden for disse 3 salmebøger

– i Varnæs-Psalmebogen og Ploen, derimod ikke i Gottorp. Dette må betragtes som et ret væsentligt kriterium for, at Ploen har været inden for synsfeltet under udarbejdelsen af Varnæs-Psalmebogen.

At Varnæs-Psalmebogen ikke har medtaget oplysningen om det dobbelte formål med udgivelsen, skyldes sandsynligvis den politiske situation, Ægidius befandt sig i.

Hele Varnæs-Psalmebogen viser dog tydeligt, at Ægidius ikke har følt sig slavebundet, hverken af det ene eller det andet forlæg; men han har tilsyneladende forstået suverænt at samarbejde disse forskellige tidligere salmebøger med sin egen opfattelse af, hvordan en salmebog skulle være. Man kan i hvert tilfælde ikke sige, at Varnæs-Psalmebogen er en oversættelse hverken af Gottorp- eller af Ploen-bøgerne.

Det er dog en kendsgerning, at 205 af Varnæs-Psalmebogens salmer også findes i Hoch-Fürstliche. Dertil kommer så de 132 salmer, som Ægidius selv har forfattet. Der er således kun 78 resterende, som Ægidius har »lånt« andetsteds. Imidlertid vil en minutøs gennemgang af de godt 200 salmer vise, at mange af dem også findes i Ploen og andre samtidige salmebøger, så man kan slutte, at de har været almindeligt kendt.

GEOGRAFISK PLACERING

Ægidius var ikke alene om initiativet til Varnæs-Psalmebogen. Herom skriver han med det beskedne tonefald i fortalen:

— — — paa gode og fornemme Venners
Tilskyndelse/ (pg. 2).

Dette er vel også grunden til, at han ikke har angivet nogen udgiver på titelbladet af Varnæs-Psalmebogen. At det er Ægidius, vidste samtiden vel, mens vi kun har denne tradition at støtte vor tolkning af fortalens sidste ord på:

— — — Dette
ønsker af Hiertet dend/ som søger at
Befordre Christi Ære.

Begyndelsesbogstaverne til sidste linies 3 ord er traditionelt tolket som Bertel Christian Ægidius, en tolkning, der ikke er nogen grund til at drage tvivl om, da denne fremgangsmåde ikke var ualmindelig.

Hvem og hvor mange, der var med som initiativtagere ved salmebogens udgivelse, er det ret vanskeligt at få rede på; men i første omgang har der nok været tale om et familieforetagende, idet Ægidius selv havde både en morbroder og to brødre i nærheden: Niels Enevaldsen i Højst, Evald Gjødese i Bylderup, i faderens embede, og Johannes Gjødese i Ravsted. Desuden har provst Reimarus i Tønder, og vel også provst Koch i Åbenrå,³⁶ nok været med til at opmuntre den Varnæs-præst, da de tilsyneladende har været store yndere af dansk salmesang.³⁷

Men det var ikke nok at tage initiativet. Efter at have redigeret, dvs. oversat og omskrevet andres og indføjede egne salmer, jfr. fortalen, måtte Ægidius, der ikke selv var så stiv i det danske sprog, have nogle til at gennemlæse salmerne med særligt henblik på sproget. Efter at have været gennem provsten i Tønder, blev bogen sendt til 6 præster i Slogs Herred³⁸: Joh. Chr. Fabricius i Hostrup,³⁹ Niels Enevaldsen i Højst, Johs. Gjødese i Ravsted, Evald Gjødese i Bylderup, Chr. Ambders i Burkal og endelig Lohmann i Tinglev.⁴⁰

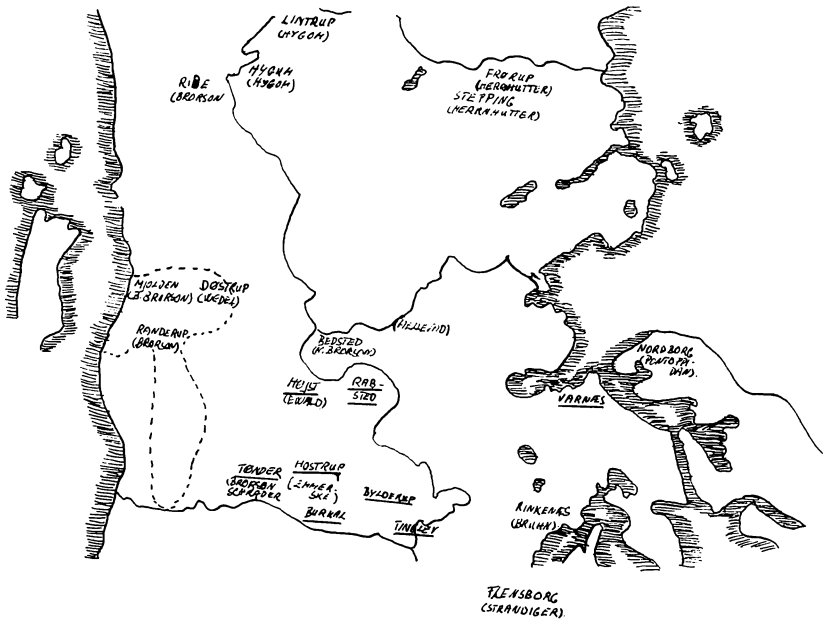
Disse 6 præster var imidlertid ikke stort bedre stillet end Ægidius og Reimarus selv, hvorefter Reimarus ad omveje fik bogen sendt til den venlige og distræte professor Steenbuch i København, der gennemgik den og rettede enkelte ting i manuskriptet, hvilket man imidlertid ikke tog alt for højtideligt.⁴¹

Det er meget naturligt, at de præster, der på en eller anden måde havde hjulpet Ægidius med udgivelsen af Varnæs-Psalmebogen, forsøgte at få salmebogen indført i deres eget sogn. Det viser sig da også, at de 6 sogne i Slogs Herred sammen med Varnæs udgør kernen i udbredelsesområdet for Varnæs-Psalmebogen.⁴²

Indfører vi Ægidii hjælpere på kortet over pietismens hovedcentre, kort nr. 1, observerer vi, at faktisk kun i sognet Højst sker der en overlapning i forhold til det allerede indtegnede, kun der er præsten pietist, nemlig Niels Enevaldsen, Ægidii morbroder.

Indfører vi på et andet kort, nr. 2, udbredelsen af Varnæs-Psalmebogen, ser vi, at dennes benyttelse strækker sig over to skarpt afgrænsede områder: 4 sundevedske sogne plus Varnæs og Slogs herred, hvortil også føjes Abild og Tønder landsogn.

Bynavne, hvorunder der er anført personnavne, angiver pietistiske centre. Bynavne, der er understreget, angiver steder, hvor Ægidii hjælpere var præster.

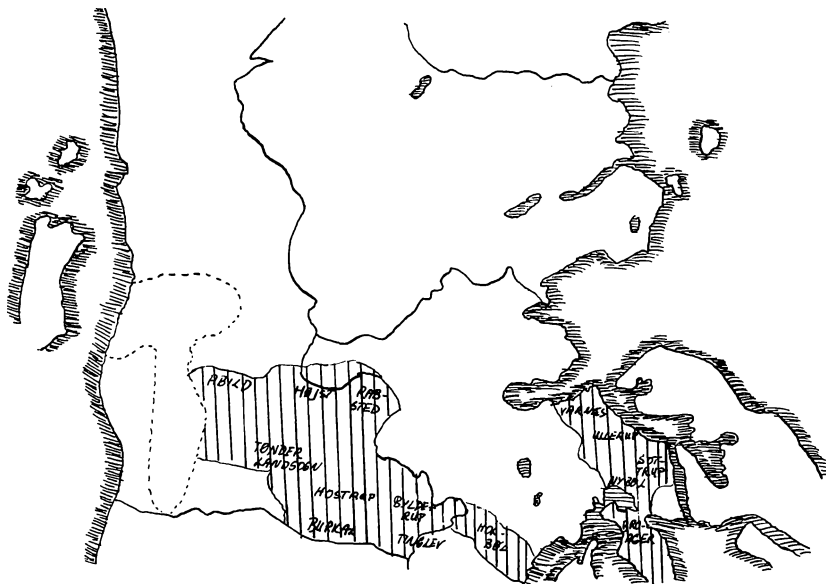

Kort nr. 1.

Skønt Hejselbjerg Paulsen ikke har afsat Holbøl og Sottrup på kortet som sogne, hvor Varnæs-Psalmebogen var i anvendelse, nævner han dem dog i sin afhandling.⁴³

Udbredelsen standser brat ved enklaveområdet mod vest, hvilket kan tyde på, at der alligevel her var indført en salmebog, i så fald sikkert Kingos, og mod Ribe Stifts grænser i nord. Bemærkelsesværdigt er det, at den ikke vandt indpas i Tønder, til trods for, at der er kendt ikke mindre end 2–3 udgaver, der er trykt her, og at Reimarus har været venligt stemt overfor den, mens den blev benyttet i Tønder landsogn, således at Brorson brugte den i Emmerske bedehus, men ikke i Tønder kirke. Tønder by har altid været forholdsvis tyskspræget, og da Schrader allerede 1731 udgav den store tysk-sprogede salmebog, må det være heri, man skal finde forklaringen på, at Varnæs-Psalmebogen ingen landvinding gjorde i Tønder by. Schrader har

Områder, der er skraverede, angiver udbredelsen af Varnæs-Psalmebogen.

Kort nr. 2.

måske netop søgt at standse dens indmarch, mens han selv arbejdede på sin salmebog.

Dersom man sammenligner kort 1 og kort 2, viser det sig, at benyttelsesområderne i langt højere grad dækker sogne, hvor Ægidii hjælpere var, end sogne, hvor man havde en pietistisk indstillet præst. Dette skal tages med forbehold og ikke som et fuldgyldigt bevis på, at det hermed er fastslået, at Varnæs-Psalmeboge ikke er pietistisk; men det styrker dog ingenlunde den opfattelse, at den »skulle illustrere den begyndende pietismes indtrængen«. ⁴⁴

Udbredelsen i den østlige sognegruppe, på Sundeved, har sin rent naturlige forklaring, da det netop var her, salmebogen blev udgivet, ligesom det er naturligt, at den ikke nåede til Als, der hørte under Odense Stift og derfor altid har indtaget en særstilling i forhold til det øvrige Sønderjylland i kirkelige anliggender.

Imidlertid kan man undre sig over, at trykkestedet for de to første udgaver er Flensborg, skønt der ikke har kunnet påvises nogen større interesse for salmebogen i sogne deromkring.⁴⁵ At den blev trykt netop her, kan skyldes, at der enten bestod et bekendtskab mellem Ægidius og Fogel i Flensborg, eller simpelthen at Flensborg var den nærmeste by, der havde et trykkeri.

Af sogne syd for 1920-grænsen, hvor Varnæs-Psalmebogen blev indført, nævner Hejselbjerg Paulsen kun Humtrup, syd for Aven-toft. Blom Svendsen nævner i sin salmehistorie, at den også var kendt i Norge.⁴⁶

BENYTTELSEN

Saa er og denne Bogs Henseende
allermest til fromme Christnes Privat- og
Huus-Andagt/ som heri maa ske ville
søge nogen Opbyggelse. – – –

Således skriver Ægidius i fortalen, pg. 4. Det er måske en tilsnigelse, når mange – både i samtiden og i eftertiden – har bebrejdet Ægidius, at hans salmebog var vanskelig anvendelig til gudstjenestebrug. Som det allerede er påvist, var det ikke almindeligt at bruge salmebøger under gudstjenesten, da mange endnu ikke kunne læse, og de fleste af de benyttede salmer kendte man udenad.

De steder, hvor Varnæs-Psalmebogen forsøgtes indført i kirkerne, voldte det da også kvaler. Således fortælles f. eks. fra Bylderup, at menigheden stillede sig skeptisk overfor salmebog i kirken, så præsten måtte love at meddele sit valg en uge i forvejen, så kirkegængerne havde mulighed for at øve sig og lære salmerne at kende betids.⁴⁷ Det er et princip, der virker noget fremmed for vor tid! Dette bevirkede iøvrigt også, at man mange steder måtte til at anskaffe nummertavler.

Således findes f. eks. i Varnæs kirkes regnskabsbog i 1717 en post, der anfører, at man har anskaffet 4 tavler til kirken formedelst 2 mark. Fra og med 1722 har regnskabsbogen, der på disse steder er ført med Ægidii egen hånd, en post på 1 mark til degnen for at skrive salmerne op, hvad enten det nu har været salmernes numre eller deres begyndelseslinier, han skulle skrive. Dette er meddelt fra visitatsen, hvor provst Koch var tilstede. Om Ægidius selv skulle

have ført tavlerne fra 1717–1722, eller degnen skulle have gjort det gratis, kan man kun gisne om. Den mest sandsynlige forklaring er dog, at det først var i 1722, tavlerne rigtig kom i brug.

Ser man på indholdet i salmebogen, viser det, at de første 193 salmer er opstillet, så de følger kirkeåret. Dette og den kendsgerning, at salmerne er nummererede, hvilket var noget relativt nyt, kunne i meget høj grad tyde på, at Ægidius selv har ment, at salmebogen skulle være anvendelig ved gudstjenester i de sogne, hvor man måtte ønske det. Ægidius har uden tvivl villet »helgardere« sig, vel dels for at stimulere salget – til kirke og hjem – og dels ville han ikke være den, der på eget initiativ indførte en salmebog i kirken – hvilket iøvrigt var forbudt uden bevilling fra hertug og/eller konge, og om en sådan bevilling overhovedet skulle være søgt opnået, vides der intet om. Det var et pionérarbejde, Ægidius udførte. Derfor skulle han også være forsigtig. Selv indførte han den da i Varnæs kirke, hvor den var i brug helt op til 1882, hvor den afløstes af Meyer-Boesens Psalmebog,⁴⁸ i 1889 afløstes denne igen af den Slesvigske.

Bogens omfang, der er ringe i sammenligning med mange samtidige f. eks. Schraders fra 1731, peger også med sin hensigtsmæssighed hen mod kirkebrug.

Hvis vi har kendskab til alle de forskellige udgaver af Varnæs-Psalmebogen, der er udkommet, og den sidste altså er den fra 1765, er det troligt nok, at det efterhånden var godt slidte eksemplarer, der anvendtes i Varnæs, da man måtte nyindbinde de gamle, når der blev holdt bryllup i familien. Alt dette gør det end mere beundringsværdigt, at man i godt og vel 160 år benyttede Varnæs-Psalmebogen i Varnæs sogn. Selvfølgelig skyldes dette først og fremmest, at det var en præst fra deres eget sogn, der havde frembragt den i sin tid, og når den slags ting først har fået indpas i folket, holder man stærkt fast derved – og her står sønderjyder ikke tilbage.

Ingen andre steder holdt Varnæs-Psalmebogen sig så længe,⁴⁹ men blev de fleste steder med den sædvanlige træghed taget i betragtning efterhånden afløst af Pontoppidans Psalmebog fra 1740, der i anderledes høj grad blev sønderjyderne en kær salmebog; men han beholdt også ca. 50 af Varnæs-Psalmebogens salmer,⁵⁰ heraf ikke mindre end 16, der var skrevet af Ægidius selv.

Grunden til, at Pontoppidan fik så meget større indflydelse – og det skønt den oprindelig var beregnet til hofbrug – er sikkert, at

denne salmebog i langt højere grad forener den danske og den tyske kulturarv med den specielt sønderjyske, idet salmebogen i sig optog momenter fra alle disse tre områder, medens Ægidii faktisk manglede den danske kulturarv.

TEOLOGISK PLACERING

Dette problem kan deles i to delvis uafhængige spørgsmål: 1. Ægidius som salmedigter; 2. Varnæs-Psalmebogens teologiske placering. Det traditionelle stridsspørgsmål er, hvorvidt Varnæs-Psalmebogen er pietistisk eller ej, og da Ægidius indgår i salmebogen på linie med andre salmeforfattere, dog kvantitativt stærkest repræsenteret, vil vi – som det væsentligt har været tilfældet i det foregående – hovedsagelig beskæftige os med Varnæs-Psalmebogens placering, hvorimod Ægidius som salmedigter kræver en selvstændig behandling, der falder uden for rammerne af dette.

For repræsentanter for de to rådende opfattelser er allerede i indledningen gjort rede.

Nu er det imidlertid et meget stort spørgsmål, om man kan sige om en salmebog – eller om en levende, historisk person – at den er pietistisk og dermed basta! I det foregående er det flere gange påpeget, at de ydre forhold ikke just peger i denne retning; men samtidig må vi hele tiden have Ægidii årstal præsent. Iøvrigt vil det – efter min mening – være lige så forkeret, hvis man fastslår, at den er aldeles ikke pietistisk, når den dog hører hjemme i pietismens store periode, der i Tyskland begynder noget før end i Danmark; salmebogen og dens tilrettelægger med den vil altid, som alle mennesker, være præget såvel af den tid, der er gået forud, som af samtiden, i dette tilfælde den stærkt voksende pietisme.

Under rubrikken »Om Sjælens Trøst og Husvalselse« står bl. a. denne salme, nr. 310, der via Pontoppidan 1740 gik over i den Sønderjydske Psalmebog, 1925, men ikke er ført videre til Den danske Salmebog, 1953:

Jeg er udi JESU glad/
Skriften giver mig det raad/
At i denne jammerdal
Jeg i GUD mig glæde skal.

Vers 1

Jeg er udi JEsu glad/
 Ingen kand os skille ad/
 Jeg i hannem/ hand i mig/
 Det staar fast evindelig.

Vers 10

Når Ægidius skriver, som det lød i vers 10 »Jeg i hannem/ hand i mig«, så er der ikke tale om nogen Kristus-mystik, noget der svarer til det nytestamentlige – især paulinske – udtryk »at være i Kristus« eller om den mystik, vi på forskellige tider møder i kirkens historie, men derimod om den sønderjyske udtryksmåde »være glad i« – »være glad for«, således som det også er forklaret i vers 1, sidste linie. Der er her langt til det brorsonske udtryk:

Har du nogen Tiid fornommen,
 At din JEsus i dig bor?

Troens rare Klenodie, nr. 8, vers 4.

Varnæs-Psalmebogens nr. 311, der også er af Ægidius selv, er en samtale mellem Jesus og menneskesjælen, hvor Jesus i vers 1 præ-senterer sig:

JEg er/ o! Siæl/ din Frelsermand/
 Som løsde dig af Syndsens baand/
 Der jeg for dig paa kaarsets træ
 Udstod dend bittre dødsens vee.

I det følgende vers lovpriser sjælen Jesus netop som frelseren:

Stor er/ o! JEsu/ din Godhed/
 At du selv komst af himlen ned/
 Togst mine synders straf paa dig/
 Og saadant lodst forkynde mig.

Kristi historiske liv, hans historiske frelsergerning, får her den helt afgørende betydning. Ved Kristi blod på korset blev mennesket frelst; men har det ikke tro herpå og på Kristi navn, da gavner det intet, vers 3, så er det til ingen nytte for sjælen. Men netop til Jesu frelsende korsdød sætter sjælen sin lid, dér er menneskets trøst i al dets nød, vers 4.

I vers 7 kommer terminologien fra Højsangen i Det gamle Testamente ganske svagt til orde i denne salme, hvis hele opstilling ellers minder om Højsangens og dermed om pietismens sprogbbrug:

Jesus: Jeg seer/ du est min kiere brud/
 Dog skalt du stadig holde ud/
 Naar jeg dig legger paa mit aag
 Bedrøvelse og stor umag.

Som det også fremgår af de citerede vers og iøvrigt af hele salmen, så er det som om Ægidius faktisk slet ikke har haft Højsangen, end-sige brudemystikken, i tankerne, da han skrev denne salme. Ordet »brud« er det eneste ord, der peger i retning af mystik, det billedlige, og det endog så svagt, at man tør påstå, at det heller ikke har været hans mening, at det skulle give nogen form for hentydning hertil.

Hele salmen er præget af god luthersk, nytestamentlig tankegang: sjælen henvender sig hele tiden til Kristus i ydmyghed, bøn, for at bede om hans hjælp til at kunne tro, vers 4, til at bære den kristnes kors i verden, vers 8, og endelig om hjælp til at leve og dø, vers 10 og 12.

Den næste salme har Ægidius også selv skrevet. Den kunne egentlig udmærket tænkes som en fortsættelse af »samtalen« – noget senere, da vi ellers kommer til at mangle Jesu replik imellem de to af sjælens, der henholdsvis afslutter og indleder de to salmer.

Her nævnes »brud« på samme tilfældige måde, aldeles uden forbindelse med hverken det foregående eller det efterfølgende, ligesom tilfældet var i nr. 311:

Jesus: See/ kiere brud/ jeg prøver dig/
 Troe fast/ i bønnen bliv hos mig/
 Sæt du mig ikke tid og maal/
 Jeg veed vel/ naar jeg hielpe skal. Vers 8

Også her er Jesus »Gud og Frelsermand«, vers 4, der kalder på de nødlidende, bange sjæle, vers 1 og 2, den, der har mennesket i sin højre hånd og kan love opstandelsen, vers 10.

Dette, at Jesus og sjælen samtaler om de vanskelige problemer som død, frelse og opstandelse, er typisk netop for 1. halvdel af det 18. århundrede, hvor også Varnæs-Psalmebogen udkom; men hele tonen, atmosfæren, adskiller sig alligevel væsentligt fra den gængse brug af disse billeder og udtryk. Man sammenligne f. eks. med Brorsons salmer, hvor tonen bliver ganske anderledes, selv om temaerne er de samme. Her kommer der straks en mere intim, sødladen tone ind i billedet, så er der tale ikke alene om en brud, men også om brudgom, bryllup og ægteskab:

Jeg vil med Palme-Grene
 Dit Hvilested bestrøe,
 Min Brudgom, dig allene
 Jeg leve vil og døe.
 Kom! lad min Siel erlange
 Sin rette Qvæge-Stund,
 At kysse tusind gange
 Din søde Rosen-Mund.

Troens rare Klenodie, nr. 7, vers 11.

Det siges at være karakteristisk for pietismens salmedigtning, at den er præget af »jeg-salmer«, og af denne type finder man da også adskillige i Varnæs-Psalmebogen, f. eks. nr. 230: Hvort skal jeg arme synder hen? – af Ægidius selv, mens der på den anden side også findes adskillige »vi-salmer« f. eks. nr. 239: Vor Salighed er kommen hid, af den tyske reformator Speratus, død 1551,⁵¹ uden at det dog kan siges, at nogen af dem har væsentlig majoritet.

Der findes enkelte steder ansatser til en »pietistisk« terminologi for så vidt, man overhovedet kan tale om en sådan:

Jeg sover hen i Christi saar/
 Som mig fra synd gør reen og klar/
 Ja Christi blod og herlighed
 Er ald min smyk og ære-klåd Nr. 394, vers 1.

Kristus-mystikken er, som nævnt, kun meget svagt repræsenteret, hvis man overhovedet er i stand til at finde den, for det er et stort spørgsmål, om det ikke blot er anvendelse af Kristus-kærlighedens og -mystikkens udtryk, Varnæs-Psalmebogen har anvendt uden egentlig at ville frembyde denne mystik, der vitterlig lå latent i mange af tidens salmer.

Mange af Varnæs-Psalmebogens salmer kan spores langt tilbage, f. eks. nr. 412 og 413, der begge har deres oprindelse i en gammel salme, man mener at kunne finde helt tilbage til 6. eller 7. århundrede som latinsk antiphon, vekselsang: Forleen os med fred naadelig.⁵² En anden antiphon er nr. 383: Men vi midt i livet er, der går tilbage til omkring år 900,⁵³ eller nr. 89: Opstanden er dend hellig Christ fra 14. århundrede.⁵⁴ Der kunne nævnes adskillige andre eksempler; men disse få alene viser, at en god del af bestanden i Varnæs-Psalmebogen tilhører den ældre salmetradition.

Nr. 209, af Ægidius selv, kan stå som et eksempel på bodsfromheden:

Min syndsens skyld mit hoved overstiger/
 Og som en byrde paa mit hierte ligger/
 Jeg kand dend svare last ej længer bære/
 Og rolig være. Vers 4.

På den anden side er der megen virkelig god luthersk tale i salmebogen; først og fremmest om nåden, der spiller en ret stor rolle:

Ach! rekke du til mig dog dine naadis hænder
Nr. 199, vers 3

Salig er dend/ Som af naade
 Ald misgierning er forlat Nr. 208, vers 1

og om gerningernes betydning kan det f. eks. lyde:

Til gierninger slaar vi ej lid/
 De hielper ej af vaade/
 Vor troe seer hen til JEsu Christ/ Nr. 239, vers 1

Et andet centralt emne er dødslængselen:

Kom/ o! død/ du søvnens broder/
 Før mig bort/ tag mig i favn/ Nr. 267, vers 6

I denne jammerdal
 Jeg meget lide skal Nr. 397, vers 3

Ægidius tegner sig ikke blot ved sine egne salmer, men også ved det udvalg, han har foretaget. En salmebog af denne slags vil altid være inhomogen. Der findes repræsentanter fra den ældre såvel som fra den nyere salmetradition.

For så vidt Hejselbjerg Paulsens omtalte liste er korrekt, er de kvantitativt væsentligste repræsentanter i Varnæs-Psalmebogen følgende salmedigtere:

Ægidius	132	salmer
Luther	27	salmer
P. Gerhardt	22	salmer
Heermann	13 (?)	salmer
Rist	11 (+1?)	salmer
Ringwald	5	salmer
Lassenius	5	salmer
Joh. Frank	5	salmer
Helmboldt	4	salmer
Eber	3 (+1?)	salmer

Af alle øvrige forfattere er kun 3 eller færre salmer optaget i Varnæs-Psalmebogen, f. eks. mangler den pietistiske salmedigter Gottfried Arnold totalt, mens henvisningen i fortalen dog viser, at Ægidius har kendt ham.

En opstilling af de forskellige materier i Varnæs-Psalmebogen viser, at det så tydeligt er salmerne om bod og poenitense, der uden for kirkeåret har den kvantitative majoritet, ikke mindre end 29 salmer, nemlig fra nr. 207 til nr. 236; dog med skarp konkurrence fra salmerne om døden og begravelse.

Til sammenligning opstilles Varnæs-Psalmebogens fyldigste materier sammen med de to tidligere nævnte salmebøger:

	Varnæs- Psalmebogen	Ploen	Gottorp
Bod og poenitense	29	22	54
Døden og begravelse	28	20	51
Sjælens trøst og nusvarelse	25	27	38
Kaars og drøvelse	23	18	29
Gudeligt levnet	21	24	57

At salmerne om et gudeligt levned ligger helt nede på 5. pladsen, er vel nok et fingerpeg i retning af, at Ægidius ikke »lå under for« pietismen, skønt han havde en væsentlig interesse placeret samme sted som denne åndsretning.

I diskussionen om den teologiske placering må også fortalen og ikke mindst dens noteapparat have en vis betydning. Selve fortalen er nu og da omtalt i det foregående.

Derimod er der grund til her at gøre lidt ekstra ud af noteapparatet, da vi heraf må kunne læse, hvilken litteratur Ægidius bl. a. havde kendskab til og vel også satte højt. Foruden til Biblens skrifter er her henvisning til Luther og kirkefædrene, men også til Pseudo-Augustin, der var et meget læst og yndet skrift i det 17. og 18. århundrede. Dog er der også henvisning til Gottfried Arnold »Abbildung des Lebens der ersten Christen«,⁵⁵ den hidtil ukendte Mairs »Übung des wahren Christentums« og Will. Cave: »Erstes Christenthum«, der er oversat af bodsfromhedskredse.⁵⁶

Som tidligere nævnt er der kun få lighedspunkter mellem Freylinghausens salmebog og Varnæs-Psalmebogen, men én af disse fore-

kommer netop her i fortalen og er henvisningen til Gottfried Arnolds værk. Imidlertid er henvisningsmåden forskellig i de to tilfælde og så generel hos Freylinghausen, at det ikke kan siges, om det er samme sted, der hentydes til, hvilket gør, at man stærkt tvivler på, at Ægidius har taget sin henvisning fra Freylinghausen.

Hvad angår henvisningen til Kolos. 3,16: Lad Kristi ord i rigt mål bo hos jer, så I med al visdom lærer og påmindrer hverandre med salmer, hymner og åndelige sange og synger med taknemmelighed i Jeres hjerter for Gud, – så er den så ganske almindelig, at den findes i de fleste af samtidens salmebøger, ganske vist på forskellige steder; men den findes f. eks. hos Johs. Lavrentzen, 1709; »Stadt-Ministerii – zu Halle«, 1715; Freylinghaussen, 1704; Brorsons »Nogle Jule-Psalmer«, 1732; Schrader, 1731.

For den hidtil foreliggende litteratur om Varnæs-Psalmebogen synes den Joh. Mairs, der henvises til ikke mindre end 3 gange i fortalen, at have været ukendt. Ved lidt af et tilfælde er det imidlertid lykkedes mig at finde den bog, Ægidius henviser til, og da den aldrig tidligere har været behandlet i denne forbindelse, vil en præsentation af den her være påkrævet.

Bogens egentlige titel må være

Religio et Pietas
sive
Vera veri Christianismi PRAXIS
Das ist
Das Wahre Christenthumb/ und seine recht-
schaffene ÜBUNG/ in Hundert und Zwölff
Predigten gezeiget/ – ⁵⁷

Denne titel forekommer imidlertid først på 3. titelblad i denne omfangsrige bog; på 1. titelblad stod bl. a.:

Religio et Pietas
Das Wahre Christenthumb und dessen Übung,

og på 2.:

Übung
Das Waren Christenthumbs

RELIGIO ET PIETAS:

Sive

Vera veri CHRISTIANISMI PRAXIS:

Das ist:

Das Wahre Christi-
thentumb / vnd seine recht-
schaffene **W**EISE / in Hundert vnd Zwölf
Prediggen gezeigt / darinnen geleh-
ret wird :

- I. Wie ins gemein das wahre Christenthumb / nach denen beyden Wesentlichen
Stücken einer wahren Buß / vnd dero Früchten zu führen; Darbey auch von vnterschied-
denen merckwürdigen Neben-Puncten satzamer Bericht geschicht.
- II. Wie insonderheit ein rechtshaffener Christ Gottselig / Züchtig vnd Bereche-
leben solle; da dann in viel Puncten Weise vnd Weg gezeigt wird; wie er sich 1. vornemblich
gegen seinem Gott. 2. gegen sich selber; vnd 3. gegen seinem Nebenmenschen gebührend zu
verhalten habe:

Liebet vor in der Pfarckkirchen zu Weilndorff Lymburgischer
Herrschaft / an dem Wochentlichen Bet Tag der Christlichen Gemein allda vor-
getragen / vnd nunmehr auff sonderbar inständig Vergehren / Bet zu Ehren / der
Christlichen Kirchen zur Erbauung vnd seinem Fortpflanzung der wahren
Christenheit in offentlichen Druck gegeben

Durch

M. JOHANNEM Mair von Augsburg / vordin Lymburgischen
Pfarrern vnd Superintendenten zu Weilndorff / anseho Pfar-
rern zum Pfarrfüßern vnd Seniozem des Ministerii
A. C. in Augsburg.

Mit einem dreyfachen Register: 1. Des Inbales jeder Predige. 2. Deren
Biblischen Texten / welche in denselben erkläret werden. 3. Aller
hand nutzlicher Materien vnd Sachen / welche in den
prediggen vorkommen.

M. DC.

L. I. V.

Zu W L S /

Bedruckt vnd belegt durch Balchazar Kühnen / bestelien
Buch, Truckern vnd Händlern daselbsten.

Johann Mairs salmebog »Religio et Pietas« fra 1654, et af forbillederne for
Varnæssalmebogen. (Det kongelige Bibliotek)

Da Ægidius skulle foretage sin henvisning, slog han altså op på 2. titelblad, måske ud fra princippet om, at han ville undgå alle høje ord og måder at tale på, idet titlen de øvrige steder indledes med de latinske ord »Religio et Pietas«, religion og fromhed.

Bogen er trykt i 1654 i Ulm af Balthasar Kühnen og er på ialt 1136 sider plus 3 registre over henholdsvis materier og hver prædikens indhold, de bibelske steder, der er forklaret i prædikenerne, og endelig over de eksempler og lignelser, der bliver behandlet.

Før prædikenerne begynder, er der bl. a. et kobberstik af forfatteren, over hvilket følgende står prentet: »Bildniss. Herr M. Johann Mairs vonn Augstburg – Pfarrers zum Parfüssern und Senioris dess Ministerie A.C. daselbst, seines Alters im 40. und Predig Amts im 20. Jahr«, og under billedet »Wolffg. Kiliam Sculp. Anno 1654«, stikket er altså fremstillet samme år, som bogen udkom.⁵⁸

Bogen må være en jubilæumsbog, idet der findes en hyldest til forfatteren fra kolleger og venner, ialt 5 sådanne omtaler og dedikationer, alle på latin. Den første indledes med ordene »Magne Maire orthodoxe preco doctrinæ impigere – –«,⁵⁹ hvorved en mindre karakteristik af Mairs er forsøgt.

Den 83. prædiken, der strækker sig fra pg. 852 til pg. 861, hedder: »Ein Christ singet geistlicher Lieder«, og teksten er Coloss. 3 v. 16, der i det hele taget er et skriftsted, der ofte forekommer hos Mairs. I denne prædiken findes mange ligheder med Ægidii fortale. Således findes henvisningen til Moses og Mirjam som »Exempel der Glaubigen im Alten unnd Newen Testament«, ligeså Debora og Barax, »der singen ein herrlich Gesang«. Desuden findes der hos Mairs adskilligt flere eksempler, og beretningerne beskrives betydeligt mere udførligt her.

Hvor Ægidius første gang henviser til Mairs (f), lyder hele denne passus: »Christus selber/ Matth. am 26. Capit. haben herrliche schöne Lobgesänge gewacht und gesungen. Die Glaubigen haben in der ersten Kirchen Einander mit Psalmen provociret/ mit diesen Worten: Qvis melius Deo fuo canet, Wer wird unserm Herr Gott besser angenehmer und liblicher singen können/ wie Tertullianus auch geschrieben hat/ und Hieronymus von den Bauren gemeldt/ dass sie/ wen sie zu Acker gefahren/ ihre Psalmen auff freyen Feld gesungen haben«. ⁶⁰ Denne tekst, der hos Mairs altså er fortløbende, har Ægidius delt og i den indskudt lidt om oldkirken.

Af andre fælles citater kan nævnes, at begge henviser til Luther Tom. 8 Jen.; men hvor Ægidius i første tilfælde henviser til fol. 371, henviser Mairs til fol. 372, hvor Luther taler om fortrøstningen. Den senere henvisning til Tom. 8. in fin. er samme citat hos begge, ligesom også citatet fra In Meditation, af Augustin cap. 25, er fælles.

Stedet, Ægidius henviser til med (r), lyder hos Mairs: »Psalmi Dæmones fugant, spricht Basilius, Die Psalmen und Lobgesäng jagen die Teuffel von uns in die Flucht«,⁶¹ og umiddelbart forud herfor har også Mairs omtalen af David med henvisning til 1. Sam. 16,23.

Der er næppe tvivl om, at Ægidius selv har sammensat og forfattet fortalen. Så stor lighed udviser den heller ikke med Mairs, så man kan tale om nogen direkte afskrift; men der er tale om en væsentlig inspiration fra denne side, og man kan fristes til at formode, at Ægidius ikke selv har slået efter i sin Augustin, men nok i Luther, da han der har en lidt anden henvisning i det ene tilfælde end Mairs. Så meget ved vi altså nu om Ægidii bibliotek, at han der foruden Mairs »Religio et Pietas« har haft Luthers værker i Jena-udgaven, der i øvrigt skulle findes i alle præstegårdenes faste bibliotek. Efter al sandsynlighed har han tillige haft William Cave, Gottfried Arnold og måske også Liber Confessiones, det pseudo-augustinske værk. Det er dog et vist indblik i hans reoler, hvortil vi så kan lægge salmebøgerne, sådan som det er omtalt i det foregående.

Mairs er født allerede i 1614, hans bog udkom i 1654, og først i 1675 udkom Speners programskrift for pietismen »Pia desideria,« som Ægidius slet ikke røber kendskab til, altså 21 år senere end Mairs »Religio et Pietas«, der dog er præget af den spirende inderliggørelse og fromhed, som også titelbladet angiver med ordet praksis, selv om man ikke kan kalde bogen pietistisk.

Fortalen viser altså i noteapparatet ikke i særlig høj grad hen til pietismen, selv om den er repræsenteret, lige så lidt som selve fortalen, hvor det vel kun er i omtalen af formålet, man med god vilje kan spore pietismen:

»— — at samme kan tiene
Til GUDs Ære og dend Christelige
Kirkis Opbyggelse« pg. 2.

SLUTNING

Ægidius var en overgangsskikkelse. Derfor kom han også til at sætte sig ligesom mellem to stole, og på en vis måde var Varnæs-Psalmebogen da også en stjerne, der forholdsvis hurtigt forsvandt igen, og som kun var synlig på et mindre område. Alligevel må den siges at have været af væsentlig betydning som det pionérarbejde, den var. Pontoppidan optog store dele af denne den første dansk-sprogede slesvigske salmebog i sin fra 1740, der vel egentlig ikke havde været så påkrævet, dersom Varnæs-Psalmebogen havde været en »rigtig« pietistisk salmebog, idet Pontoppidans sandsynligvis fremkom som resultat af en opfordring fra kongen.

Endnu i Den sønderjydske Salmebog, 1925, er der bevaret 11 salmer fra Varnæs-Psalmebogen, heraf 4 af Ægidius selv. Reminiscenser findes i Den danske Salmebog, hvor endnu 2 af Ægidii oversættelser er bibeholdt; nr. 380: »O Herre Krist! dig til os vend« og nr. 438: »Herre, jeg har handlet ilde«.

Varnæs-Psalmebogen gjorde sig gældende helt op til Norge, hvor mange af dens salmer blev anvendt i forskellige salmebøger.

Størst betydning har salmebogen dog ikke haft i sine salmer som sådan, men alene deri, at den overhovedet udkom som et selvstændigt arbejde, og betydningens centrum ligger ikke i kongeriget, men i Sønderjylland, hvor Ægidius sikkert også vil blive husket lang tid fremover for sin bedrift.

NOTER

1. Frederik Sneedorffs Samlede Skrifter, Anden Deel, København 1795, pg. 245.
2. Jfr. Hans Magles redegørelse for en Flensborg-salmebog fra 1641 i Sønderjysk Månedsskrift 1959, pg. 245ff. Der findes også en anden salmebog fra 1716 af dette navn.
3. Valdemar Ammundsen: »Varnæs-Salmebogens historiske Situation« i Festskrift til Professor J. Oskar Andersen, 1936, pg. 11. – Denne opfattelse deles f. eks. af F. Rønning, der i Den danske Kirkesang, 1928, pg. 55 skriver: »1717 udgav Præsten i Varnæs – – en dansk salmebog, der væsentlig indeholdt oversættelser fra tysk, pietistisk prægede.« – Også H. Hejselbjerg Paulsen har selv tidligere i en afhandling antaget denne almindelige opfattelse, jfr. Sønderjyske Årbøger, 1935, pg. 177.
4. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang 1717–1704, 1962, pg. 117.
5. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 133.

6. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 137, efter citering af Varnæs-Psalmebogens nr. 407, vers 16–17; lignende postulater fremkommer jævnligt på pg. 132–145.
7. Valdemar Ammundsen, pg. 17f.
8. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 102.
9. På gravstenen staves hans navn Ægydius. – Der er ikke kendt noget billede af Ægidius.
10. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 77f.
11. Til en nøjere biografisk skildring henvises til Dansk Biografisk Leksikon, 1936ff VIII, pg. 109–111 og Ehrencron-Müller: Forfatterleksikon III, pg. 217. – I Dansk Biografisk Leksikon er der imidlertid en meningsforstyrrende fejl, idet der dér står, at Ægidii moder, Mette, skulle være død 1660, det år, hvor Ægidii morfar døde ifølge Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864, 1932; desuden står der, at Gjøde Laurentzen blev gift anden gang 1681, hvilket stemmer med Arends. Ægidius er som nævnt selv født i 1673!
12. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 80.
13. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 79. Pastor Malling har meddelt oplysningen om Kortholdt.
14. Jfr. også Ludvig Holberg, der i sin Epistel nr. 226 skriver: »Da saae man Folk, med større Andagt at synge Latinske Psalmer, som de ikke forstode, end de nu siunge dem, som de have paa deres Moders Maal alleene, og forstaa: Man kunde da glæde sig ved at see, med hvilken Andagt en Stue-Pige udi Kirken intonerede sin In dulci Jubilo, og sin Puer Natus in Bethlehem, da man nu med Forargelse maa se, med hvilken Kaaldsindighed de synge reene Danske Psalmer, som de forstaae«, Epistler, Tomus III, 1750, pg. 201. – Man hører f. eks. nu katolikker klage over, at »det rigtige kultiske sprog«, latinen, er frataget dem, og modersmålet sat ind i gudstjenesten i stedet – og det til trods for, at så godt som alle forstår dette bedre end hint.
15. Et kort over, hvor i Sønderjylland kirkesproget var dansk eller tysk omkring midten af det 19. århundrede, findes bag i C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmerne Slesvig eller Sønderjylland, 1857.
16. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen i Sønderjyske Årbøger, 1935, pg. 176.
17. H. Hejselbjerg Paulsen påpeger også i sin disputats, at ved visitationer blev der aldrig spurgt om salmebøger og kun sjældent om salmesangen, jfr. pg. 56f.
18. Valdemar Ammundsen, pg. 19.
19. Valdemar Ammundsen, pg. 20.
20. Valdemar Ammundsen, pg. 19.
21. Dog har to salmer samme nummer, så nummereringen går altså kun til 414.
22. Hvor der i denne afhandling er citeret fra denne fortale, er citaterne hentet fra 1717-udgaven.
23. For en nøjere historisk behandling af dette tillæg henvises til H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 368ff og Hans Magle i Danske Studier, januar 1967: Nogle bemærkninger om Tønder Kirkemuseums udgaver af Varnæs-Salmebogen.
24. Skal bruges efter prædiken uden undtagelse i hele fyrstendømmet Slesvig.
25. Anders Malling mener dog, at der er mulighed for en selvstændig udgave i 1731, skønt det ikke kan bevises, at der – bortset fra titelbladet – eksisterer eksemplarer heraf, men ved trykfejl og lignende har han påvist, at en selvstændig udgave ikke kan udelukkes. – Det er endvidere bemærkelsesværdigt, at trykkeren på nogle eksemplarer af 1717-udgaven på titelbladet angives at være »Fog«, medens der på andre og på bønnebøgerne står »Fogel«. Dette

- samt at der på nogle titelblade står »Psalme-Bog«, medens der på andre står »Psalme-Bog/«, beviser, at der findes mindst to tryk af i hvert tilfælde titelbladet fra 1717.
26. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, pg. 280.
 27. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 155.
 28. Se hertil H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 103–127, hvor der findes en ret nøje gennemgang af netop dette problem. – Der findes på Institut for dansk Kirkehistorie i København en liste med nøjagtig opgørelse over, hvor Varnæs-Psalmebogens salmer også findes i ældre såvel som nyere salmebøger med forfatterangivelse, forsåvidt denne kendes, udarbejdet af H. Hejselbjerg Paulsen, jfr. tillige H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 116ff og pg. 167ff. – Endvidere findes i Emil Brederek: Geschichte der Schleswig-Holsteinische Gesangbücher I, Kiel 1919, pg. 112–172 en fortegnelse over, i hvilke af de nævnte 20 nordtyske og slesvig-holstenske salmebøger, de enkelte salmer findes. Her er Varnæs-Psalmebogen dog ikke medtaget.
 29. »oversatte i Tydske« må betyde »fra tysk«.
 30. Udfærdiget til den offentlige gudstjenestes gud-helligede nytte og til husandagter.
 31. Det ældst tilgængelige eksemplar i København synes at være 2. oplag af 2. udgave fra 1715.
 32. Emil Brederek, pg. 57.
 33. Jfr. Emil Brederek, pg. 3ff. – Det eneste eksemplar, det har været muligt at fremskaffe i København, er udgaven fra 1694, 8. eller 9. udgaven.
 34. Jfr. Emil Brederek, pg. 15ff og pg. 112ff.
 35. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 104ff.
 36. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 89 og 91.
 37. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 92ff og 96.
 38. Slogs Herred omfatter netop disse 6 sogne.
 39. Joh. Chr. Fabricius den ældre 1696–1716; den yngre 1717–1721.
 40. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 98 note 64.
 41. Jfr. Valdemar Ammundsen, pg. 13f. – Vedrørende student Clausens og professor Steenbuchs indblanden i sagen og hele det spegede efterspil henvises til Valdemar Ammundsen, pg. 11–23; H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 99–103 og Kirke-Leksikon for Norden II, pg. 223. – Steenbuch karakteriseres iøvrigt som en fuldgod repræsentant for pietismen, jfr. Bjørn Kornerup: »To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede« i Kirkehistoriske Samlinger, 7. Række 6. Bind 1. Hefte, pg. 78.
 42. Jfr. kortet bagest i H. Hejselbjerg Paulsen.
 43. Henholdsvis pg. 150 og pg. 152 note 189.
 44. Dansk Biografisk Leksikon, VIII, pg. 109.
 45. Jfr. dog Anders Malling, der i »Af Sønderjyllands Salmehistorie«, 1949, pg. 295, mener, at salmebogen har været indført i Flensborgs danske menighed.
 46. Blom Svendsen: Norsk Salmesang, Bergen 1935, pg. 206f.
 47. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 150.
 48. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 160f.
 49. Dog holdt den sig i Ullerup iflg. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 159, til ca. 1880, hvilket sikkert skyldes, at Varnæs og Ullerup sogne støder op til hinanden.
 50. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen, pg. 163.
 51. Jfr. Kirke-Leksikon for Norden IV, pg. 302.
 52. Jfr. Anders Malling: Dansk Salmehistorie, 1962–66, I, pg. 398.

53. Jfr. Anders Malling: Dansk Salmehistorie, III, pg. 315ff.
54. Jfr. Anders Malling: Dansk Salmehistorie, IV, pg. 236ff.
55. Født 1666 i Sachsen, kirkehistoriker, død 1730, jfr. Kirke-Leksikon for Norden I, pg. 147f.
56. Engelsk kirkehistoriker, død 1713, jfr. Kirke-Leksikon for Norden I, pg. 489.
57. Den kongelige Bibliotek, katalog nr. 3–218.
58. Billede af hr. M. Johann Mairs fra Augsburg, sognepræst i Parfúsersn, øverste i præstekollegiet sammesteds, da han er i en alder af 40 år og har haft prædikeembede i 20 år; A.C. er sandsynligvis en forkortelse for Anni Currentis, indeværende år; A.C. kan dog også stå for Augustanae Confessionis for at vise, at Mairs bekender sig til Den augsburgske Bekendelse og altså er luthersk protestant.
59. Til den store rettroende Mairs, kundskabens energiske Herold.
60. Christus har selv i Matt. 26 (vers 30) våget over og sunget herlige og skønne lovsange.
De troende i den ældste kirke har udfordret hinanden med disse ord: Hvem kunne besynge Gud Herren mere velbehageligt og kærligt, som Tertullian også har beskrevet det, og Hieronimus har fortalt det om bønderne, at de, når de vandrede ud på marken, har sunget deres salmer i den frie luft, på marken.
61. Det latinske citat er lig med det tyske: Salmerne og lovsangene jager djævelen på flugt bort fra os, altså når man synger dem.

TILLÆG 1: Fortalen til Varnæs-Psalmebogen.

- Pg. 1. AT mand saa vel i det gamle som nye Testamente GUD til Ære har siunget Aandelige Psalmer/ vidner mange Exempler; saa læses om Mosis og Miriams/(a) Deboræ og Baraks/(b) Davids i hans Psalter-Bog/ Josaphats(c) og anderes Lofsange. I dend første Nye Testamentis Kirke har de Troende efter Christi og hans Disciplers Exempler(d) siunget deris Psalmer.(e) Der opmuntrede dend ene dend anden/ og sagde: Hvo kand allerbedst siunge sin GUD?(f) Cyrillus formelder om de første Christne/ at de har siunget deilige Psalmer i deris Forsamlinger/ og i særdelished ved dend hellige Naaderis Brug/ saaledis: Kommer hid/ smager og seer/ hvor venlig Herren er?(g) Eusebius skriver/ at Plinius Secundus har/ der mand handlede saa græsselig med de Christne/ holdet Keyseren Trajano for, at hand/ uden at de ikke ofrede
- Pg. 2. de hedniske Afguder/ intet andet havde erfaret om deris GUDs-Tieneste/ end at de for Solens Opgang med Psalmer lovede Christum som dend sande GUD(h) O! hedniske Blindhed/ ligesom det var Synd/ at bekiende og prise Christum som dend sande GUD. Hieronymus siger om de troende i dend første Kirke/ at de har siunget Psalmer ved Jordens Forarbeidning paa Marken.(i)
- Ligesom nu mange aande-riige Mænd i vor Kirke har efterfuldt de Gamlis Exempel/ og til en gudelig Andagts opvækkelse giort og ladet udgaa nyttelige Sange/ saa kommer og iblant deris Tal nærværende Psalme-Bog/ paa gode og fornemme Venners Tilskyndelse/ frem for Lyset/ i dend gode Forhaabning/ at samme kand tiene

til GUDs Ære og dend Christelige Kirkis Opbyggelse. Herhos er at merke/(1) at adskillige af de formodelig beste tydske Psalmer ere oversat i det Danske Tungemaal (i hvilket mand hidtil ikke har fundet dem) og det i det mindste efter meningen/ naar det ikke føjelig har ladet sig giøre plat efter Ordene. Hvorved (2) at merke/ at mand ved denne Oversættelse har brugt adskillige Psalme-Bøger/ som ikke stemme over et i alle Psalmer. Der mand har udvalt det/ som syn-

- Pg. 3. tes best at være; til Exempel: I dend Schlesvigske Psalme-Bog finder mand i dend Sang: Warumb betrübst du dich mein Hertz etc. v. 7. En merkelig Forandring/ der det Ord Habacuc udsluttis/ hvilken mand og har efterfuld. (3) Ere her udi de fleste Danske Psalmer her og der lidet forandret og efter Forsettet og Forhaabning forbedret. I særdelighed ere de/ som fordem vare oversatte i Tydsken/ noget nøjere reguleret efter dend Tydske Hoved-Text/ fra hvilken/ og tillige fra hvis rette Mening de her og der ere afviget/ saa at og under tiden merkelig noget er tilsat/ som Hoved-Texten ikke indeholder. Det er jo got og nytteligt/ at mand siunger de Aandelige Sange med samme Ord og Ords Mening/ som de af Aanderriige Mænd ere forfattet med/ hvilket særdelis er at merke i Henseende til de Psalmer som/ D. Lutherus har gjort/ samme har deris Oprindelse af en høj og riig Aand. Hvad er da yndeliger/ end at mand kand siunge i det Danske Tungemaal saa/ som dend højoplyste Mand har meent og skrevet det? Hand klagede allerede til sin Tid/ at de forfalskede hans Psalmer.(k) I denne Bog ere (4) mange nye Christelige Psalmer/ iblandt hvilke de ere de

- Pg. 4. fleste/ som ere gjorde over de Søndags- og Højtids-Dages Evangelier. Mand har (5) undslaaet sig fra alle høje Ord og Maader at tale/ og rettet sig/ efter som de Enfoldige kunde begribe det med Enfoldighed og Tydelighed. (6) Saa er og denne Bogs Henseende allermost til fromme Christnes Privat- og Huus-Andagt/ som heri maa skee ville søge nogen Opbyggelse. Mand har (7.) agtet for gavnligt/ at sette en liden dog nyttelig Bønne-Bog dertil i allehaande Anliggende. Efterdi nu/ Gunstige Læser! denne Psalme-Bog leggis en hver for Øjen til GUDs Æris Udbredelse/ og Christi Menighed til Nytte/ saa døm ej ilde derom/ men annam dend i Guds-Navn med et got Hierte/ og øv dig derudi med ald Flid. Siung/ bed/ og vandre paa GUDs Veje/.
 Forret dit Kald med Trofasthed/
 Saa skalt du Gunst af Himlen eje/
 Som dig paa ny er vist bered/
 Thi dend/ som slaar til GUD sin Lid/
 Forlader hand ej nogen Tid.
 Thi hvad er saliger/ end at siunge aandelige Viser? Paulus formaner dertil saaledis: Paaminder eder selv med Psalmer og Sange og aandelige Viser/ og siunger yndeligen for HERren i eders Hierte (1). Lutherus siger: Jeg vilde gierne/ at Ungdommen/ som dog ellers maa og skal undervises i Music og andre gode Konster/ havde noget/
- Pg. 5. paa det de kunde blive løs fra Bole-Viser og kiødelige Sange/ og i deris Sted lære noget nytteliger(m). Hvad er nytteliger og trøsteliger end at siunga andægtige Psalmer/ de kunde ofte opmuntre/ kraftelig røre og glæde Hiertet. Augustinus siger om sig selv/ at hand gik i Kirken/ og hørde Davids Psalmer siunge/ og udgydede sine Taarer derved.(n) Hvor bitterlig graad jeg/ siger hand/ under San-

gen? hvor kraftig blev jeg beveget
 formedelst din velklingende Menig-
 heds Røst(o) Davids Psalmer kaldis
 søde Sange.(p) David fordrev dend
 onde Aand fra Saul med sin Har-
 pa.(q) Basilius siger/ at Psalmer for-
 driver de onde Aander.(r) Paulus
 og Silas siunge og lovede GUD i deris
 Fengsel(s); saa heder det da i Sandhed:

Naar jeg i Nød gjør Bøn og Sang/
 Er Hiertet frit fra Angst og Trang/
 Din Aand saa vidner/ at det her
 En Forsmag mig til Livet er.

Saa bliv da/ kiere Siæl/ din
 GUD troe med Bøn og Sang/ du
 lever her i en Jammerdal/ lad samme
 være dig som Josaphats Dal/ en Lofs
 Dal(t)/ at de siunger GUD Lof for

- Pg. 6. hans Godhed/ indtil du endelig gaar
 ud af denne Jammerdal/ og med Sime-
 on glædelig siunger: HERre! nu lader
 du din Tienere (Tienerinde) fare i
 Fred.(u) I Himmelen skalt du siunge
 Mosis/ GUDs Tieneris/ Sang/ og
 Lammets Sang/ og sige: Store og
 underlige ere dine Gierninger/ HERre
 almægtige GUD. Augustinus siger:
 Jeg skal være lyksalig/ ja/ i Sandhed
 evig lyksalig/ naar jeg efter dette Le-
 gemes Opløsning bliver værdig/ til at
 høre de Himmelske Sange/ som siun-
 ges af det Himmelske Fædre-Lands
 Borgere/ og af de Salige Aanders
 Herskarer/ til dend evige Konges Lof;
 Lyksalig/ ja over ald Maade lyksalig
 skal jeg være/ naar jeg og agtis vær-
 dig at siunge saadanne Psalmer.(w)
 Halleluja! Maatte jeg staa/
 Hvor alt livsaligt klinger/
 Der mand i Bestandighed
 Hellig/ Hellig siunger.
 Dend trofaste GUD gjøre os troe
 og bestandig i hans Tieneste/ at til-
 bede/ elske og love hannem her timelig
 og hisset evindeligt/ formedelst Chri-

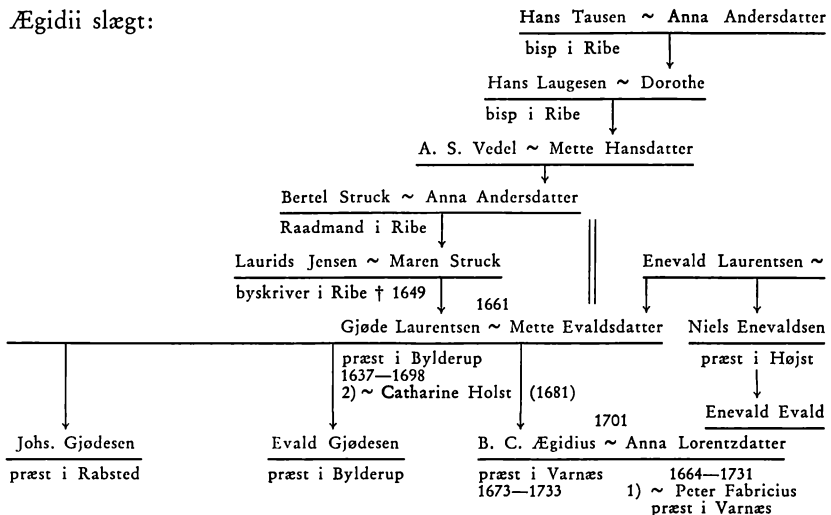
stum vor HÈrre/ Amen. Dette
 ønsker af Hiertet dend/ som søger at
 Befordre Christi Ære.

NOTER til Fortalen (med fortalens ortografi):

- (a) Exod. 15:1.
- (b) Judic. 5:1.
- (c) 2. Chron. 20:21.
- (d) Matth. 26:30.
- (e) 1. Cor. 14:26. Conf. Arnolds Abbild. des Lebens der ersten Christen/
 P.1.L.2.c.2.p.188.
- (f) Joh. Mairs Übung des wahren Christenth. p. 854.
- (g) Will. Cave Erstes Christenthum Part 1. cap. 11 pag. 363.
- (h) Euseb. Hist. Eccl. 1.3.c.27.
- (i) J. Mair 1.c.
- (k) Dritte Vorrede Über sein Gesang-Buch/ Tom. 8. Jen. fol. 371.b.
- (l) Coloss. 3:16.
- (m) Luth. Erste Vorrede über die geistlichen Lieder/ T.8. Jen. in fine.
- (n) Lib. Conf. 10.c.33.
- (o) Lib. Conf. 9.c.6.
- (p) Syr. 47:11.
- (q) 1. Sam. 16:23.
- (r) Joh. Mair 1.c. p. 860.
- (s) Act. 16:25.
- (t) 2. Chron. 20:26.
- (u) Luc. 2:29.
- (w) in Medit. c.25.

TILLÆG 2.

Ægidii slægt:

Byggeri og bygmestre i Åbenrå 1840-1914

Af J. P. la Cour Dragsbo

Indledning

Byggeriet i Sønderjylland i tiden 1864–1920 har indtil nu været et upåagtet kapitel i dansk arkitekturhistorie. Også i det øvrige Danmark har man betragtet denne tids stil som et udtryk for stilforvirring o. lign. Men i Sønderjylland har tidens frembringelser ydermere måttet bære prædikatet tysk, preusserstil osv. Jeg vil senere vise, at dette er delvis urigtigt, idet man dels i selve perioden ikke opfattede nogen stil som værende specielt tysk eller dansk, og dels var der i det almindelige borgerlige byggeri endnu op mod 1900 mange træk, der pegede tilbage på specielt sønderjydske traditioner fra før 1864.

Selv om byggeriet i Åbenrå på grund af stagnationen efter 1871 var ret beskedent selv i forhold til de andre sønderjyske byer, er der dog byggeri nok til at følge perioden hele vejen.

I det følgende vil jeg dels følge de forskellige bygmestre, der virkede i perioden, dels påvise de kulturelle traditioner og forandringer, der lå bag ved byggeriets ydre kendetegn. Endelig vil jeg søge at påvise byggeriets afhængighed af den sociale og økonomiske udvikling, faktorer, der især bestemte byggeriets form, omfang og karakter.

Åbenrå 1840–1864

Fra 1760–70 indtil ca. 1840 var forandringerne i bybilledet minimale, og byggeriet var nærmest gået i stå. Men fra 1830'erne begyndte det at gå fremad, dels for søfarten, men endnu mere for handel og skibsbyggeri. De forbedrede trafikforhold gjorde sammen med bedre konjunkturer for landbruget, baseret på især korneksport, grad-

Ramsherred 42, bygget 1852.

vis Åbenrå til en oplandsby, noget den ikke i så høj grad havde været tidligere. Endnu i 1830 var der højt regnet 5–6 egentlige købmænd i byen, men fra 1840 steg deres antal. Og købmændene opretholdt århundredet ud deres stilling som byens øverste og ledende sociale lag.

Det kan derfor ikke undre, at en del af byggeriet 1840–64 var præget af købmændenes nye store huse og pakhuse, de sidste ikke mindst også beregnet til oplagring af skibsproviant. Handelsstrøget var dengang Søndergade, Store Torv og -gade samt Ramsherred.

Det andet blomstrende erhverv var som sagt skibsbyggeriet. Opkomsten af en ny arbejderklasse bevirkede et stort nybyggeri af småhuse, især i kvarteret bag Skibbroen og ved Sønderport. Det var kun i mindre grad udlejningsbyggeri; husene blev for en stor del ejet af beboerne selv. Men omkring 1850 gav presset på boligmarkedet sig dog udslag i, at to af skibsbygmestrene – antagelig med Bruhns Kalø som forbillede – byggede de »lange huse« Tømmergården og Rådhusgade for deres egne arbejdere. Denne form for organiseret arbejderboligbyggeri var ellers ved denne tid et ret ukendt fænomen i byerne,

Nygade 12 fra 1866, et af de bedste eksempler på den pyntelige senklassicisme efter 1864.

men var en gammel tradition ved »land«-industrier: svenske »bruk«, Mølleåfabrikkerne, Kobbermølle o. lign. Til gengæld var arbejderne i disse huse antagelig mere afhængige af ejeren/arbejdsgiveren. Rådhusgadelængen blev udstykket omkring 1870, mens Tømmergårdens arbejdere fortsatte deres tilknytning til skibsbygger Paulsens virksomhed, også efter at værftet var lukket.

Foruden skibstømmerne byggede også underleverandørerne til skibsbyggeriet huse i havnekvartret. Men søfartens kaptajner og styr-

mænd boede endnu enten i gårde eller huse på Løjtland eller overvejende til leje i selve byen, og de betød derfor ikke så meget for byggeriet.

Og karakteristisk er det, at i de traditionelle håndværkergader som Slotsgade, Vestergade og dele af Nygade blev der i denne periode bygget forholdsvis lidt. Derimod var også Vægterpladskvarteret beboet af de småfolk, der fik særlig gavn af det økonomiske opsving.

Byggeri og bygmestre 1840–1864

Så meget om byggeriets sociale forudsætninger. Ser vi på bygmestrene, der udformede det, er mig i skrivende stund blot tre bekendt: Peter Callesen og henimod 1864 hans søn Johann Heinrich Callesen, samt Carl Langschwager.

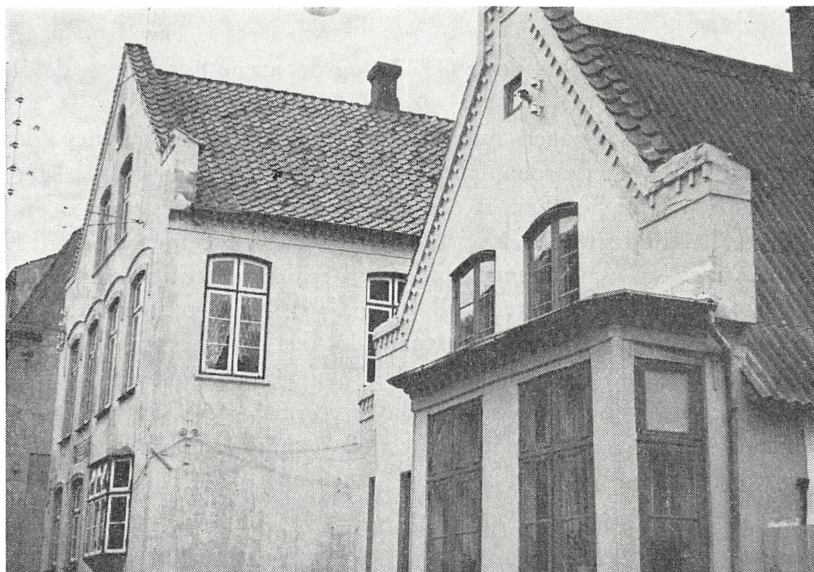
Peter Callesen havde i 1835 sammen med C. F. Hansen opført rådhuset, og dette forblev længe normgivende for byggeriet. Især kvaderlisenerne i hjørnerne og de høje vinduer brugte Callesen senere i mange huse. Men i øvrigt kan disse og andre stiltræk fra rådhuset, ikke mindst hoveddøren, genfindes overalt i byen, uden at det behøver at tilskrives Callesen.

Til denne »familie« af huse, der bl. a. efter J. H. Callesens noter kan tilskrives P. Callesen, hører Klinkbjerg 2 (1835) og Ramsherred 36 (1848), begge opført for større købmænd. På det sidste er der en lille firkløverfrise mellem etagerne, som man også genfinder på Richelsens Stiftelse, Nygade 59 (1845–55). Men dette hus kan, ligesom Der Nordschleswigers nedrevne hus på Skibbroen, der også var inspireret af rådhuset, ikke sikkert tilskrives Callesen. Det kan heller ikke de to, ret ens, meget fine huse i senklassicismens manér med kvaderfugtet mur og fladbuestik, Fiskergade 9 (1853) og Ramsherred 42 (1852), begge opført for storkøbmænd. Her er stilen mere »nutidig«, hentet fra samtidens Hamborg og København. Derimod kan Storetorv 5 i en mere gammeldags klassicisme, med en senere kvist og Søndergade 24 i en enkel stil, med et udsigtstårn, inspireret af italienske villaer, tilskrives Callesen, ligeledes Elisabethsminde, bygmesterens slægts gård, og antagelig også de Bruhnske huse Klinkbjerg 24 og 34 (ca. 1850–60).

Rundt omkring i gaderne står endnu mange huse, der knytter sig til den callesenske stil, f. eks. Skibbrogade 19–21 (1854) og 23 (1847),

Til venstre Storegade 35 og til højre Storetorv 1. Nr. 35 er opført 1848 af Peter Callesen, nr. 1 er fra ca. 1865-75.

Nygade 45 og 47 med gavle fra tiden 1865-75. Huset til venstre tilhørte bygmestrene Callesen fra ca. 1864 til ca. 1900.

Nygade set mod syd. Til højre nr. 50 fra 1748, derefter nr. 52 fra 1898, nr. 54 fra 1865 og nr. 56 fra 1750. Nr. 50 tilhørte bygmestrene Callesen fra ca. 1830 til 1881.

Nygade 48, Günderoths skole (1847), og det pæne hus Storegade 36 (ca. 1860–70).

Af Carl Langschwagers huse kan kun med sikkerhed nævnes »det lange hus« (Tømmergården, ca. 1850), den nedrevne kaserne på Markedspladsen samt Sønderport 65, Bellevue.

Men allerede i slutningen af 1840'erne viste reaktionen mod C. F. Hansentiden sig i en stigende tendens til frit at anvende motiver fra de historiske stilarter. Peter Callesen gik vel selv i spidsen så tidligt som i 1848, da han byggede Storegade 35, den gamle biograf, i en let og enkel nygotik. Men først da landbygmester Winstrup opførte Günderoths stiftelse 1860 og pigeskolen Nygade 55 1858–62 i henholdsvis nyrenaissance og nygotik med trappekvistgavl, holdt den nye tid sit indtog.

Åbenrå 1864–1890

Efter 1864 kom der en kort periode med stor fremgang og aktivitet,

Ramsherred 20, bygget 1870. Et godt eksempel på nygotikken efter 1864, nu nedrevet.

antagelig båret af den nu tyskorienterede overklasses forhåbninger til fremtiden. Rådhusgade anlagdes efter flensborgsk forbillede 1868–69, og de sidste grunde ved den gamle bydels gader bebyggedes. Men efter 1871 blev de første udvandringsbølger mærkbare, landsdelen mistede både indbyggere og kapital. Samtidig nåede det store »Gründerkrak« Åbenrå i slutningen af halvfjerdserne, og ydermere standsede skibsbyggeriet, ikke gradvis, men i løbet af de to år 1878 og 1879. I årene derefter beretter rapporter fra byen om en stærk udvandring og særdeles ringe byggevirksomhed. Allerede 1870 havde

Ramsherred 51. Opført 1874 af J. H. Callesen for købmand Jürgen Lorenzen.

advandringsagenter slået sig ned i byen, og målet var især Amerika, især efterhånden som det var økonomiske mere end nationale grunde, der drev folk bort.

I begyndelsen af 1880'erne forsøgte skibsbygger Paulsen sig med et savværk, et andet skibsværft fortsatte med reparationer, og endelig oprettedes Bastiansens maskinfabrik og Overbecks kalkbrænderi først på Nørre Chaussée. Men det var langt fra nok til at erstatte det enorme fald i arbejdspladser; en hel part af byens liv var blevet skåret væk.

Men en by er en så sammensat række af funktioner og aktivitetsfelter, at der ikke behøver at være direkte afhængighed mellem alle de i byen boende befolkningsgrupper. Så mens nød og elendighed herskede i Gildegade og Sønderport, hvor skibstømmerne boede, og f. eks. i Slotsgade og Skibbrogade, hvor underleverandørerne boede, fortsatte købmandsstanden sin befæstning af Åbenrå som oplandsby. Og langs hovedstrøget var byggeaktiviteten hos købmænd og handlende da også lige så stor i denne som i den foregående periode.

Endvidere skete der det efter 1870, at søfarten langsomt formindskede sin tilknytning til Løjtland. Kaptajnerne valgte nu at bygge deres villaer nær byen, især langs Nørre Chaussée (Haderslevvej), begyndende med »Chinatown« fra 1874–75. Netop her har vi et godt eksempel på, hvorledes villabegrebet har sin rod i 1800-tallets landstedstradition. Der er en jævn overgang fra landstedet (f. eks. i Sten-toft) til byvillaen op mod 1900.

Byggeriet i hele byen prægedes også af, at det næsten udelukkende var købmænd og kaptajner, der byggede. Det var store huse med en fremskreden boligkultur. Samtidig blev Åbenrås nye kvarterer villakvarterer i en grad, der er sjælden for købstæder, men som kan sammenlignes med søfartsbyer som Svendborg og Helsingør og »pensionistbyer« som Fredensborg.

Byggeri og bygmestre 1864–1890

Ser vi på bygmestrene, er det først Johann Heinrich Callesen, der præger billedet. Efter 1880 overtager hans søn Peter Callesen det meste byggeri. Af Langschwager-slægten er det Wilhelm Langschwager, der bygger, og endelig er der en muremester Robert H. Luppi.

Der var så at sige tre stilretninger i det tyske Nordslesvig på denne tid. Der var den af Winstrup inspirerede nygotik: trappegavle, karnapper og kviste, dog altid udført med en vis enkelhed og beherskelse.

Det var først og fremmest J. H. Callesen, der byggede sådan, f. eks. i Nygade 54 (1865), Kirkepladsen 5 (senere ombygget), Nygade 41 (1868–70 for dr. Grauer, senere H. P. Hanssens hus), og først og fremmest Ramsherred 51, som han 1874 byggede for senator og storkøbmand Jürgen Lorenzen, byens rigeste mand. Det er et af de

Storetorv. (Postkort i Historiske Samlinger for Sønderjylland)

mest storslåede borgerhuse, der nogensinde er blevet opført i byen, et af de få vidnesbyrd om Gründertidens forbigående opsving. Endvidere har J. H. Callesen med sikkerhed bygget Årupgård (1872) syd for byen og avlsbygninger flere andre steder. Til denne provinsielle gotik knytter sig huse som Haderslevvej 48–50 (1874–75), Nybro 8 (ca. 1870), Ramsherred 20 (ca. 1875, nedrevet) samt adskillige gavlhuse, der fik små tinder og takker. Det er i øvrigt interessant, at gavlhuset i Sønderjylland fik en renaissance ved denne tid, det var antagelig velegnet til »romantiske« udformninger. Om denne gotiske interesse havde noget at gøre med det nye nationale tilhørsforhold, er et spørgsmål, i hvert fald finder vi den ret så sjældent nord for den gamle grænse.

Til gengæld brugtes den af italienske forbilleder prægede efterklassicisme flittigt i Danmark, men næsten ikke i Sønderjylland. I Åbenrå finder vi huse som Løveapoteket, Storetorv 1 (ca. 1870–75), Nørreport 20 (1865), Storegade 38 (ca. 1865–70, – et fantastisk hus, tårnet er dog fra 90'erne) samt Klinkbjerg 7 fra 1880 med nogle her i byen sjældne rundbuede vinduer. For sig selv står f. eks. den svungne gavl på Storetorv 4 (1869), og især et hus som Nyvej 3

(1866) med sin overdådige italiensk-byzantinske teglstensornamentik. Bygmesteren er ukendt, men J. H. Callesen er da mulig.

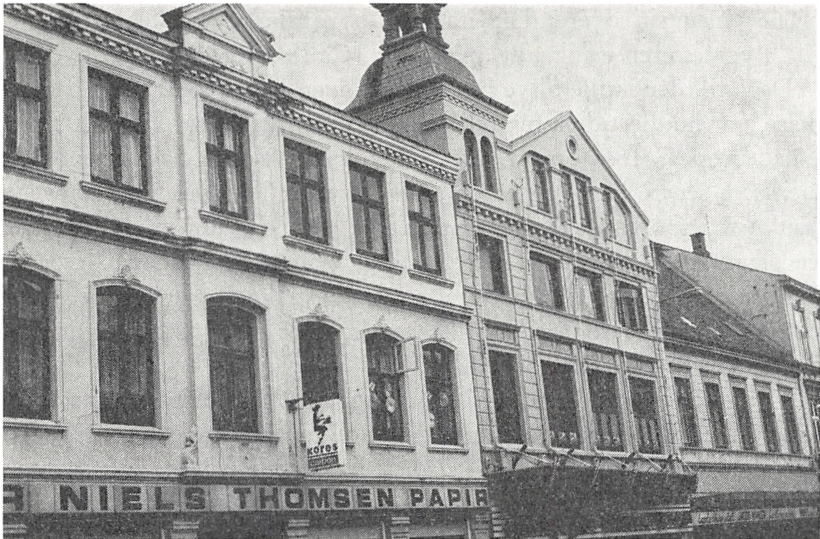
Den stil, der skulle blive hængende i byen indtil 1890'ernes begyndelse, var imidlertid en pyntelig senklassicisme, som stod i fuldt flor i Nordeuropa i 1850'erne f. eks. i Hamborg, Berlin og København, men som senere blev næsten en slags slesvigsk lokalstil. Den prægede især Sønderborgs genopbygning efter 1864 og udmærker sig især ved pudsede, lyse facader med store, fladbuede vinduer, hvorom indfatninger og fordakninger med pynt og palmetter lejr sig. I det hele en enkel og renfærdig stil, egentlig blot en videreudvikling af den gamle Peter Callesens stil.

Vi møder disse huse bl. a. i Skibbrogade 17, et ældre hus med facade fra ca. 1870, men mest fornemt i de to næsten ens huse Nygade 12 (1866) og Ramsherred 7 (1875). Ydermere står begge huse næsten fuldstændigt som ved opførelsen uden skæmmende skiltning eller »moderne« ruder. De fortjener absolut opmærksomhed! Nygade 12 tilskrives ret usikkert J. H. Callesen, men helt sikkert har han bygget Søndergade 19 (1875) og Vestergade 17 (1872) med de buede ruder.

Der sker så godt som ingen forandringer fra 1870 til 1890. De samme detaillier breder sig over facaderne, som var de lavet på ét og samme værksted. Det gælder som førnævnt adskillige huse på hovedgaden, f. eks. Storetorv 2 (1877), Nørretorv 1 og 2, ældre huse, og, som tegn på at byens tyngdepunkt nu flyttede nord på, en hel husrække i Nørreport fra midten af 1880'erne, hvor vi for første gang møder Wilhelm Langschwager som mester for nr. 18 (1882). Og endelig er der en række af kaptajnsvillaerne på Haderslevvej (f. eks. nr. 2, 15, 37, 41, 46).

At stilen godt kunne kombineres med den romantiske brug af kviste og støbejernsaltaner, kan man se allerede i Storegade 6 (1865) med byens ældste butiksvinduer og i Nygade 63 (1873). Men flottest dog i Ramsherred 37-39, der byggedes 1880, efter al sandsynlighed af Peter Callesen den yngre. Han havde en forkærlighed – eller en skabelon på værkstedet? – for store bueslag over vinduerne; han brugte dem i hvert fald meget smukt på Nørreport 30, bygget 1886 for kornhandler Ries.

Ja, alle disse huse var bygget for storkøbmænd, og bygherrens status kan ikke blot læses af husenes størrelse, men også af mængden

Storetorv 2 og Storetorv 38. Nr. 2 fra 1877 og 1884, nr. 38 fra 1860'erne med tårn fra 1898.

Klinkbjerg 7, opført 1880.

af dekoration, der skulle demonstrere ikke blot god økonomi, men også god smag. Og ser man efter, er Peter Callesen ikke sluppet helt dårligt fra tegnebordet!

Åbenrå 1890–1905

Fra midten af 1890'erne kom der igen gang i byens udvikling. Dette skyldtes tildels en svagt voksende industrialisering, men endnu mere en kraftig ekspansion i den offentlige administration. Til kaptajnernes villaer føjede sig nu embedsmændenes, og denne nye gruppe voksede helt til 1914. Samtidig voksede der en middelklasse op, bestående af funktionærer, mindre kaptajner og pensionister, rentier'er, og de efterspurgte en ny boligform: lejligheden.

Hidtil havde det højere og lavere borgerskab boet i egne huse, de handlende over butikken med slægtninge og enker som logerende, der tit indgik i husstanden, og håndværkerne i tilknytning til arbejdet. Håndværkerne havde deres mindre huse i den gamle bydel med

Ramsherred 39, opført 1880 antagelig af Peter Callesen d. yngre for købmand Voetmann.

Nørreport set mod nord. Til venstre nr. 30, opført 1886 af Peter Callesen d. yngre for kornhandler Ries. Nr. 28 fra 1887 og nr. 26 opført 1882 af Wilhelm Langschwager. Nr. 22 fra 1865 og senere og nr. 20 fra 1882.

baghuse og kviste udlejet til enlige og daglejere, samtidig med at svende og læredrenge indgik i håndværkerens eget hushold.

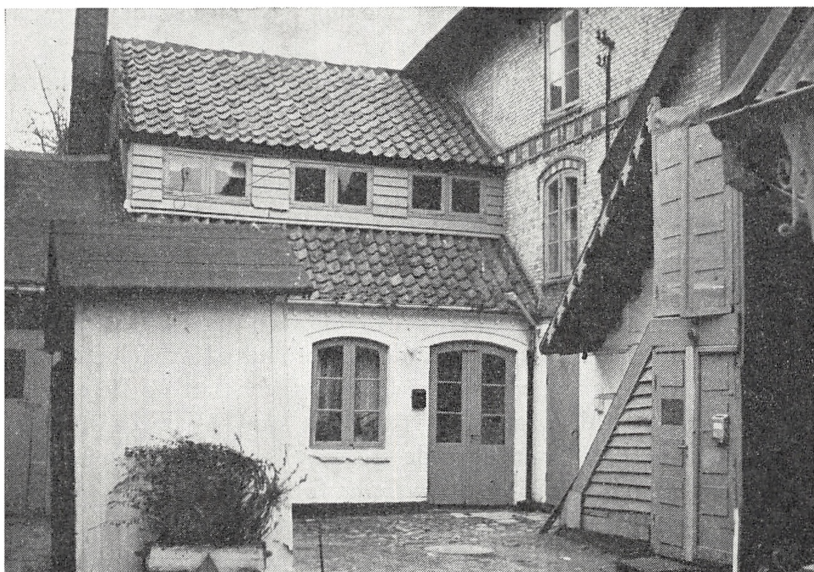
Nu blev der et marked for udlejningsejendomme for middelstanden. Allerede i 1894 byggede Peter Callesen det nu nedrevne Friensheim, Haderslevvej 11 ved Folkehjem, og 1898–1900 lod en grundejer K. Detlefsen, Kolstrup, de store huse Haderslevvej 20–22 bygge med ialt en halv snes lejligheder. Samtidig påbegyndte Peter Callesen det største byggeri i byen på den tid: anlægget af Callesensgade med de tårnprydede hjørnehuse mod Forstallé. Ialt byggede han her i tiden 1898–1905 ca. 25 3–5 værelseslejligheder for borgerskabet.

Folketællinger og huslejelister viser, hvem der flyttede ind. Det var først og fremmest embedsmænd og pensionister samt nogle enker og kaptajner. Huslejen lå på 200–600 mark om året mod 50–100 mark i arbejderkvartererne og enkelte på over 1000 mark på hovedgaden.

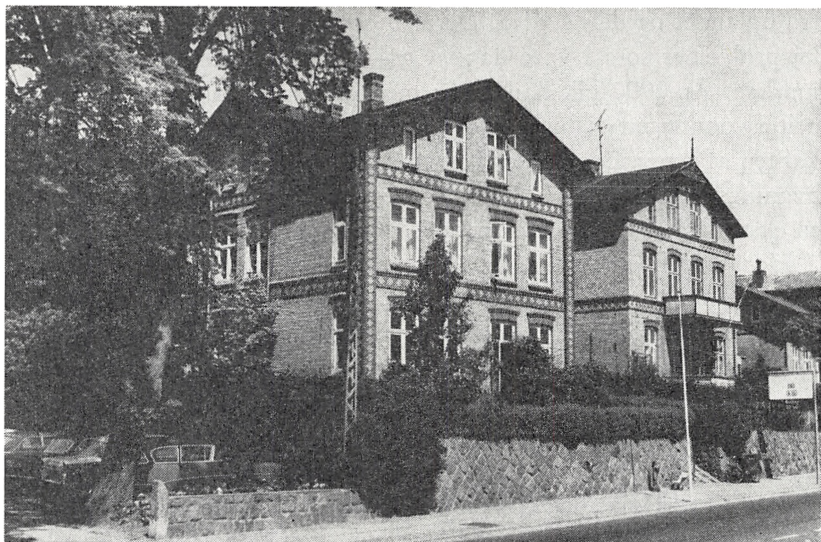
Ja, der var endelig begyndt at strømme arbejdere til Åbenrå, dels

fra oplandet og dels sydfra. Dermed opstod der boligmangel og husleje problemer som i vore dage. Også her var Peter Callesen først i marken. År 1900 gik han igang med de første privatbyggede »Arbejderwohnungen« i byen. Det blev små spartanske huse, bygget på kanten af byggeloven, eller i hvert fald efter megen diskussion med bygningsmyndighederne, ikke ved den nye fornemme gade, men ved en ekstra lille baggade, Feldstrasse, nu Lavgade.

Her blev huslejerne 100–200 mark årligt, så det blev ikke den fattigste del af arbejderbefolkningen, der flyttede ind. Det blev ikke mindst jernbane-, post- og kommunalfunktionærer; dertil kom nogle enker, men ret generelt var det børnerige familier, der kom til at bo i husene. Nu besluttede kommunen sig imidlertid til selv at bygge arbejderboliger. I 1904 byggedes de første 4 i Feldstrasse/Lavgade efter ideer bl. a. fra Heide og Frederiksstad. Som en mindelse om den tids tilskud til småfolks husholdninger hørte der til hvert hus en lille have og en svinesti. Senere byggedes dog også kommunale arbejderboliger i fleretages huse. Peter Callesens projekter standsede ved hans død 1905, men næste generation, arkitekterne Ingwart og Peter Callesen

Nygade 47, baghusene i gården. Om- og tilbygninger fra tiden omkring 1890.

Haderslevvej 9-11, nu nedrevet. Nr. 9 er bygget 1896 af N. Lorenzen, nr. 11 1894 af og for Peter Callesen.

fortsatte byggeriet af udlejningsejendomme ved Møllegade og Tværgade.

Ellers byggedes der kun større udlejningsejendomme først på Forstalle og på et stykke af Karpedam. Det overvejende byggeri var imidlertid, indtil 1920, villaerne for de borgerlige klasser.

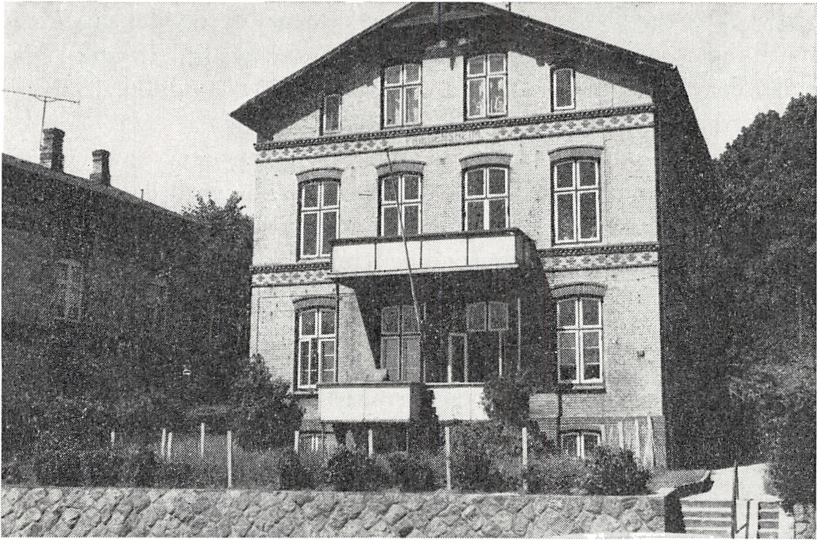
Selve den gamle bydel undergik også forandringer, ikke blot i udseende, men også i social struktur. Disse forandringer skete nogenlunde parallelt med de fleste andre større og mindre købstæder i Danmark, Nordtyskland og Skåne i industrialiseringens tid. De største forandringer skete med håndværkerklassens kvarterer. F. eks. blev gader som Slotsgade og Nygade nu befolket af arbejdere og lignende befolkningsgrupper. Husene blev opdelt i flere og flere lejligheder, en proces, der op imod vore dage kan betyde en fare for »forslumning«. Omvendt blev de tidligere småfolkskvarterer som Pottergade og Gildegade også kvarterer for arbejderklassen, hvilket ikke her betød nogen social nedgang, snarere tværtimod. Endvidere delte håndværksfagene sig groft sagt i de håndværk, der udviklede sig til butikshandel (især i Vestergade og på hovedgaden), de hånd-

værk, der overgik til reparation (i baggårdene) og de, der udviklede sig til industriel produktion som f. eks. Tonderings læderfabrik i Nygade, der fra ét garveri med 2 ansatte i 1870-80 udviklede sig til en fabrik med 50-100 ansatte i 1900-10.

Typisk for håndværkerkvartererne var f. eks. også, at svendene, der før boede hos mestrene, efter 1890 i stigende grad dannede egne husstande. Det samme skete med de ansatte hos købmændene. De reducerede husstande hos købmænd og håndværkere betød dels, at disse ikke mere behøvede at bo i tilknytning til arbejdet, dels, at der frigjordes plads til lejligheder og værelser for logerende ikke mindst langs hovedgaden. En mængde om- og tilbygninger skete overalt i den gamle bydel, mens nybyggeriet her mest bestod af butikks- og beboelsesejendomme på hovedgaden. Der var stadig købmænd, der byggede nyt; men det var som følge af handelens specialisering, nu ikke mindst andre handlende, og derudover folk som advokater, læger og enkelte kaptajner, der byggede og boede på hovedstrøgene. Endvidere byggedes der enkelte fabrikker og ved kirken en række stiftelser.

Åbenrå 1905-1914

I tiden 1905-14 fortsatte den udvikling, som var begyndt i 1890'erne. I stadig større grad adskiltes bolig og arbejdssted. Hvor købmændene før havde varetaget en stor del af handelen, rettede de sig nu især mod engrosvirksomhed og fabrikation. Ja, flere firmaer blev aktieselskaber eller overtoges af større tyske firmaer. Samtidig blev byens butiksmønster stadig mere varieret, og endnu flere håndværkere overgik til butiksdrift. Specielt i perioden 1905-14 prægedes byggeriet på hovedgaden af flere nye banker og sparekasser, endnu et tegn på dels den stigende adskillelse mellem de kommercielle funktioner, dels de stadig flere roller, byen kom til at spille for oplandet, selv om de nye stationsbyer nu overtog mange lokale funktioner. Derimod voksede industrien ikke så hurtigt som omkring 1900, og behovet for arbejderboliger var derfor umiddelbart inden 1914 ret lille. Til gengæld byggedes der især nord for byen store mængder af villaer, og dermed flyttede også byens tyngdepunkt nordpå. F. eks. var det meste af Nørretorv indtil ca. 1900 et småfolkskvarter, mere præget af gæstgiverier end af butikker.

Haderslevvej 11 »Friedensheim«, et skoleeksempel på tyrolerstilen.

Byggeri og bygmestre 1890–1900

Efter 1890 blev antallet af bygmestre og murermestre større. Der var som sagt Peter Callesen den yngre, der var Wilhelm Langschwager og dennes brodersøn Ottomar Langschwager, der var Robert Luppi, C. Iversen, A. Klemz, Flindt, Jes Damm Sørensen, der ansatte en »rigtig« arkitekt, Wehner, D. Dethlefsen, M. B. Matthiessen samt enkelte bygmestre fra andre byer. Henimod 1914 kom så bygmestrene Jep Fink, Viereck og Carstensen til.

Og ser vi på husene, sker der en forandring. Allerede i slutningen af 1880'erne var der blevet bygget enkelte villaer, der brød noget med de hidtidige traditioner ved ikke at være pudsede, men stod i gule mursten med røde skifter. Endvidere var tagrejsningen blevet lavere, tagudhængene var større og hele husets form kunne nu være mere fri. Man fik en forkærlighed for assymetriske kviste, og af detaljerne kan nævnes kunstfærdige buestik og gesimser i teglsten.

Den nye stil var en blanding af påvirkninger fra nordtysk teglstensgotik og den tyrolerstil, der også nord for grænsen blev så yndet netop til villaer. Og i Åbenrå blev den efter 1890 enerådende både i huse og villaer. Selve tyrolerstilens fremhævelse af gavlen som

Haderslevvej 23, bygget 1896 af C. Iversen.

facade gik udmærket i spænd med de hidtidige byggetraditioner i Sønderjylland. Men den lave tagrejsning og den dertil hørende høje trempel var tillige karakteristisk for en husform, der siden 1840–50 havde domineret det meste af Mellem- og Østeuropa, men som forblev så godt som ubrugt i Danmark.

I Åbenrå er der så relativt mange af disse huse, at de flere steder danner en helhed. De store enkle og gedigne, men af og til lidt klodse huse finder vi især langs Haderslevvej og Forstallé. Især på Haderslevvej lå de indtil et par år siden i en ubrudt række helt ud til Landsarkivet.

Indtil ca. 1900 var Peter Callesen og Carl Iversen næsten ene om at udføre byggeriet, især den sidstnævnte var flittig. De byggede for nogenlunde de samme sociale grupper. Dog var Callesen kendt som dansksindet, hvad der nok har bestemt kundekredsen i en vis grad. Samtidig byggede Callesen i hele perioden fra 1880 til 1905 tit for medlemmer af byens øverste sociale lag. Hertil hører ikke mindst det nedrevne Haderslevvej 3 (1901), der måtte regnes for hans pragtstykke, bygget for en hovedrig kaptajn Schütt.

Callesen gjorde som bygmester rigt brug af glaserede gule sten som

mønster i mørkerøde mure, og det blev hans specialitet. Dette ses ikke mindst i de store udlejningsejendomme i den vestlige del af byen, såsom Forstallé 1 (1899), Nygade 51 (1900) og Callesensgade 27–31 (1901–1905) og 32 (1900). Sammen med en flittig brug af tårne og spir viste Callesen, hvorledes den lokale udformning af den nordtyske stil kunne udnyttes både festligt og farverigt.¹ De to hjørnebygninger Forstallé-Callesensgade er en af de bedste bygningshelheder, vi her i Sønderjylland har tilbage fra denne tid. Man må derfor håbe, at de må blive bevaret for eftertiden; en eventuel udvidelse af Callesensgade må her kunne klares med en buegang.

Iversen holdt sig til den traditionelle stil til efter 1900. Især på Nørre Chaussée var han flittig; han er mesteren for Haderslevvej 20 (1898), 22 (1900), 23 (1896), 25 (1901), 27 (1900) og 36 (1903), alle huse påfaldende ens udført i røde og gule mursten. Endvidere har han bygget Forstallé 17 (1902), Lindsnakkevej 91 (1899) og Bjerggade 7–11 (1902), og han færdiggjorde Forstallé 1 i 1900. Også Forstallé 4 skulle have været bygget af Callesen; men det blev murermester A. Klemz, der byggede huset 1901, i øvrigt med mødesal for Indre Mission. Derudover skyldes Møllegade 5 (1899) og Fryden-dal 5 (1900) Klemz.

J. D. Sørensen fik hurtigt en stor byggeforretning. I starten omkring 1900 byggede han f. eks. Forstallé 3 og 23; men ellers var det mest i tiden efter 1905, han fik meget at lave. Også Ottomar Langschwager lagde ud ved denne tid med et så nydeligt hus som Forstallé 21 (1900 for borgmester Rickmers). Og for den hovedrige købmand Clausen byggede han Vestergade 8 (1900), et usædvanligt privatpalæ, som stadig er i familiens eje. Stilen er ret traditionel med mindelser om P. Callesens huse fra 1880'erne og forsynet med de dekorative tårne af zink, som Langschwager f. eks. også satte på Storetorv 38 i 1898.

I den gamle bydel skete som førnævnt mange om- og tilbygninger, værksteder, halvtage og kviste i mærkelige former og faconer, sådan som det kan ses i gården til Nygade 47 med det helt grotesk forbyggede baghus. Ellers var nybyggeriet i modsætning til i de nye kvarterer ikke større end i foregående perioder, og endvidere var det huse af ret forskellig slags. I den traditionelle stil byggedes f. eks. Gildegade 18 i 1894 af Robert Luppi for hotelejer Butzbach, og nabohuset Skibbrogade 9 i 1899 af Peter Callesen for kaptajn Gontard.

Huse af et noget andet præg er Nybro 10 (ca. 1890–1900) med rig brug af formsten og dr. Dibberns mægtige hus, Skibbrogade 7 (1900) opført af en murermester M. B. Matthiessen i en mere tyskpræget og stilren teglstensgotik. Her er den lokale tradition trådt helt i baggrunden. Men ellers er århundredskiftets huse i den indre by næsten alle skåret over samme læst: langhuse i to etager, røde eller gule teglsten, store buestik over vinduer og døre og eventuelt en kreneleret kvist eller gavl. Stiftelserne på Kirkepladsen ved Lille Pottergade udgør i denne henseende en typisk helhed. At ældre traditioner ikke var glemte, viser to huse, nemlig dr. Jep Wildfangs hus, Søndergade 7 (1890 af P. Callesen), der blev udført som en tro kopi af Ramsherred 51, Lorenzens hus fra 1874. Og det andet hus er det hus, bygmestrene Wittfoth & Christensen opførte 1898 for postassistent Karotki i Nygade 52. Det er i en så enkel og gammeldags stil, at man umiddelbart ville tro, at huset var fra 1840'erne.

Mere pyntelige huse, præget af stuk i renaissanceformer, er f. eks. Nørreport 6 (1899) og 8 (1900, Iversen) samt Ramsherred 5 (1903, Iversen), 18 (ca. 1900) og 43 (1900, Iversen).

Byggeri og bygmestre 1901–1914

Men nye tider havde allerede meldt sig. I årene 1891–1907 udførtes en række store offentlige byggearbejder for den preussiske stat: Først sygehuset, så Amtsbanegården, og efter 1900 Amtshuset, Statsskolen, skolen bag Rådhuset og til sidst Tinghuset. Tegningerne blev udført af statslige arkitekter, en arkitekt Angelroth tegnede sygehuset og Jablonowski i Haderslev tegnede resten; men selve byggearbejdet blev udført af Åbenrå-bygmesteren Ottomar Langschwager.

Dette skyldtes bl. a. også, at han var kendt som værende tysksindet, og straks efter 1900 fik han da også en omfattende byggevirk-somhed for de mange nye embedsmænd. Også den flittige Iversen fik mange huse at bygge; men flest byggede J. D. Sørensen, der nu lod en arkitekt B. Wehner tegne husene, og en ny bygmester D. Dethlefsen.

I det nye byggeri slog i løbet af få år en ny, mere officielt præget, tysk nationalromantik igennem, kendetegnet ved en udstrakt brug af karnapper og kviste, store og små tagflader med stejl rejsning, udhæng og valme. Endvidere skiftede tagbeklædningen, der siden 1870–80 havde haft skifer eller tjærepap som fremherskende materialer, til

Haderslevvej 3, opført 1901 af Peter Callesen d. yngre for kaptajn Schütt.

små falstagsten som f. eks. på Statsskolens tag. Og endelig gik man i murbehandlingen over til pudset mur med enten sydtysk bindingsværk eller røde murbånd, inspireret af sygehuset og amtsbanegården.

Gode eksempler på den nye stilopfattelse i Langschwagers huse er Jørgensgaard 3–5 (1904–06) og 29 (1905), Frydendal 4 (1902), Karpedam 3 (1903) og Forstalle 27 (1908).

Højt over Løgumklostervej troner Carl Iversens Villa Frida, Bjerggade 1 (1904), og endvidere har han bygget huse som Haderslevvej 21 (1902), Klinkbjerg 26 (1908) og Lindsnakkevej 11 (1904). J. D. Sørensen byggede huse som Jørgensgård 33–35 (1904–06) og Dambjerg 15 (1906) og Dethlefsen f. eks. Karpedam 8 (1908) og Jørgensgård 17 og 31 (1906–07). Endelig havde byen nu fået ansat en stadsbygmester Clausen, der bl. a. byggede arbejderboliger ved Lavgade og et hus til sig selv, Forstalle 25 (1906).

Alle de ovennævnte bygmestre/arkitekter byggede videre til 1914, ikke mindst i de nordlige villakvarterer. Men også i den indre by kom de nye stiludtryk til udfoldelse. Ramsherred 8 byggedes allerede 1900 af en arkitekt Jürgensen fra Haderslev og er, ligesom f. eks.

det lille hus nr. 17 særdeles inspireret af det officielle byggeri. Et hus som Nørreport 14 (1907 af Iversen) er usædvanlig pyntet, men knytter sig mere til den næste periodes jugendstil.

Enkelte bygninger falder helt uden for mønstret, f. eks. Storegade 1 (facaden 1905) som Ottomar Langschwager ombyggede for Schleswig-Holsteinische Bank. Her fik huset en klassisk og storslået søjlefront. Det er et eksempel på, hvorledes særlige byggeopgaver i kraft af et specielt indhold kan kræve et specielt stiludtryk, en bank er noget helt andet end et privathus.

Det er nok dette ti-års byggeri, 1900–10, der for eftertiden kom til at stå som mest tyskpræget. Og det er uden for al tvivl, at det officielle byggeri, ikke mindst Jablonowskis, absolut var ment som en manifestation af det nye kejserriges selvfølelse. Men bygmestrene tog det til sig som endnu en ny mode uden særligt nationalt indhold, og de formåede i mange af de store villaer og huse at skabe noget, der var præget af både godt håndværk og arkitektonisk fantasi.

Ramsherred 15 og 17. Nr. 15 med gavl fra 1889, og nr. 17 bygget 1906 af D. Dethlefsen i den af det officielle byggeri påvirkede stil, der slog igennem efter 1900.

Hjørnet af Forstallé–Callesensgade, bygget 1898 og 1901 af og for Peter Callesen.

Jugendstil og lokalstil

I detaljer som vinduer og døre, tit med glasmalerier, havde den nye stil, jugendstilen, allerede vist sig omkring 1900. I selve husene kommer der henimod 1910 en tendens til at forlade de historiske stiludformninger til fordel for et ønske om især originalitet, om en mere enkel og fri stil. Denne tyske jugendstil, der er så rigt repræsenteret f. eks. i Haderslev, for ikke at tale om Flensborg, kom ikke til at præge Åbenrå så meget.

I den gamle bydel er f. eks. Slotsgade 34 (1903) og Storegade 20 (1905 for skomager Boysen), begge af arkitekt Wehner, gode eksempler. Og først på Forstallé ligger der dog to gode repræsentanter i nr. 7 (bygget 1906 af O. Langschwager) og nr. 9 (1910 af Robert H. Luppi). Og inde i byen, Lille Pottergade 3, ligger et lille hus, der i 1904 af J. D. Sørensen fik en ualmindelig elegant facade. Ikke blot er dekorationerne særdeles originale; men husets udformning passer godt til gadebilledet. Det samme kan næppe siges om alle de huse, der mellem 1890 og 1905 blev bygget i de gamle gader. Men nu begyndte man altså at få sans for miljøet.

I det hele taget blev reaktionen mod den foregående periode kraftigere og kraftigere. Dette gav sig såvel i Tyskland som i resten af Nordeuropa udslag i et ønske om at bruge den lokale håndværksmæssige og folkelig-anonyme byggeskik fra før 1800. I Danmark ser vi Foreningen for Bedre Byggeskik opstå, i England Arts and Crafts-bevægelsen, og i Tyskland udgaves der bl. a. propagandabøger for den enkle Mecklenburg'ske lokalrokoko, der i en årrække før 1914 blev næsten national. Vi ser da også i Åbenrå eksempler på denne ikke-sønderjyske lokalstil, især i nogle villaer i Callesensgadekvarteret fra 1919-21; men det blev dog forskellige udgaver af gammel sønderjysk stil, der gik af med sejren. Ingwert Callesen brugte således helt lokale motiver i udlejningsejendommene Møllegade 13-15 (1907-08) og Tværgade 1. Det var egentlig den gamle postgård i Søndergade »oversat« til røde mursten. Også huse som Forstellé 29 (1909 af J. D. Sørensen) og Karpedam 4 (1912) 12 og 14 (1913 af P. Viereck) er tydeligt lokalt inspireret. Og selv om tiden også kunne bygge prangende som i Nørreport 12 (1907), kan man dog også være glad for adskillige småhuse som f. eks. Vægterpladsen 4 (1914), Slotsgade 20 (facaden 1913) og 7 (1913), der evner at indordne sig i et gammelt gadebillede.

Henimod 1914 bliver husenes udformning mere og mere bevidst lokalt inspireret, og dermed også mere og mere lig den stil, der herskede i Danmark på dette tidspunkt, ikke mindst påvirket af de opmålinger af gammel vestslesvigsk byggeskik, der var udkommet omkring 1900. Hovedmændene i denne udvikling var den nye arkitekt og bygmester Jep Fink, som skulle komme til at præge byggeriet i byen efter 1920. Han startede ganske vist med at bygge i den stadig mest tyskinspirerede jugendstil; men han tog hurtigt sine forbilleder nord for grænsen. Inden 1914 har han f. eks. bygget Storegade 7 (1909), Jørgensgård 21 og 23 (1909-12) og Karpedam 5 (1909).

Også de ældre arkitekter som Wehner, Dethlefsen, O. Langschwager og Iversen tog hurtigt de nye tider til sig. De to sidste byggede dog meget lidt efter 1910. – Ingwert og den yngste Peter Callesen havde i højere grad deres udgangspunkt i den nærmeste Åbenrå'ske og sønderjyske tradition. Dette ses tydeligt f. eks. i huse som Lavgade 24-26 og en række villaer på nordsiden af Jørgensgård, allesammen bygget i årene 1910-12.

Der er nok ingen tvivl om, at især Jep Fink lagde et nationalt ind-

hold i den stil, han fulgte. Men man skal alligevel være forsigtig med at slutte for meget deraf. Thi den stiludvikling, der skete, løb helt parallelt i Danmark og Tyskland, og resultaterne kom i Nordtyskland og Danmark til at ligge tæt op ad hinanden. Vi ser det i det sidste tyske officielle byggeri før 1914, såsom Præparandanstalten i Callesensgade 26 fra 1914 og endvidere bankbygninger som den nuværende Sparekasse (1910) og Handelsbank (1915), som absolut ikke kan mistænkes for at have skullet understrege danske sympatier.

Tysk og dansk i byggeriet

Vi må altså konkludere, at valget af en bygnings ydre udformning ikke mellem 1864 og 1920 har været ladet med noget synderligt nationalt indhold. Udtrykket tysk om byggeriet før 1914 som helhed må derfor være opfundet efter 1920. Det er nok ikke mindst arkitekter som Fink og andre efter ham, der har brugt udtrykket som et ekstra argument i den almindelige reaktion mod århundredskiftets stil. Et er i hvert fald sikkert: bygmestrene selv følte, at de blot rettede sig efter tidens mode, og de anså den måske for mere generel, end vi bagefter kan konstatere, at den var. Alligevel kan man ikke sige, at det nationale ikke spillede en rolle, i hvert fald efter ca. 1890.² Men det var blot på en anden måde, nemlig ved valget af bygmester. Langschwager var kendt som tysksindet, Callesen som dansk-sindet, mens andre som f. eks. Carl Iversen måske var mere neutrale. Deres huse var imidlertid identiske, når de blev bygget samtidigt.

Nu kommer vi til spørgsmålet, om hvorvidt vi alligevel kan tillade os at betegne periodens arkitektur som »tysk«præget? Og her var det jo tydeligt, at Sønderjylland efter 1864 til forskel fra Danmark fortsatte sin tilknytning til det nordtyske område. Herom bærer såvel nygotikken fra 1870'erne som tyrolerstil og jugendstil fra 1890'erne og begyndelsen af 1900-tallet tydelige vidnesbyrd. Dog må man huske, at den fælleseuropæiske bygningskultur i slutningen af 1800-tallet gav en så stor spredning af de fleste enkeltelementer, at man også i det »gamle land« vil kunne finde paralleller til de fleste af periodens Åbenrå'ske huse. Men her var vi behandlet helhedsindtrykket, og det var et andet.

Stil og mode

Til sidst ville det være relevant at diskutere, hvordan moder, stilarter og stiltræk egentlig bredte sig blandt bygmestre på den tid. Skønt J. H. Callesen på et tidspunkt havde ca. 70 ansatte og O. Langschwager over 100, da han havde flest arbejdere, optrådte der først et stykke efter 1900 overhovedet en, der kaldte sig arkitekt i byen. Der har antagelig været udsendt tidsskrifter og håndbøger i »Architektur«. Både Peter Callesen og Wilhelm Langschwager havde gået på Baugewerkschule i Tyskland, Callesen i Holzminden, og de havde rejst som svende i Tyskland. Langschwager havde f. eks. hentet inspirationen til Landlyst ved Skinderbro i Rhinegnene. Her havde de vel fået personlige kontakter, som de kunne vedligeholde forbindelsen med sidenhen; men derom ved jeg ikke meget.

Mod disse internationale påvirkninger kunne så stå bygherrens mere lokalprægede ønsker. I 1850'erne kan han have sagt: »Det skal ligne Rådhuset!« Og senere er det påfaldende, at byens store huse tit kan genkendes to og to, som f. eks. Ramsherred 51 og Søndergade 7, der gaber over et åremål på 16–17 år.

Jeg har her dels forsøgt at give en oversigt over byggeriet i Åbenrå fra ca. 1840–1914. Her har jeg prøvet at sætte byggeriets udformning ind i en større helhed ved bl. a. at vise, hvorfra inspirationerne til de vekslende stilformer kom, og hvorledes de udfoldede sig under lokale forhold.

Og ikke mindst håber jeg at have medvirket til at give et mere nuanceret billede af periodens byggeri. Det er mit håb, at Åbenrås beboere ikke blot får en endnu større forståelse for de huse, der omgiver dem, men også ser, at enhver periode har bidraget med noget værdifuldt til vore byers hele profil. Noget der, måske uden at vi egentlig ved af det, bidrager til det særpræg, vi kan lide ved den by, vi bor i.

Og dels har jeg forsøgt at vise, hvorledes en bys byggeri afspejler den sociale struktur; hvorledes byggeriet indicerer og kan forklares ved forskellige forandringer i erhverv, økonomi, samfærdsel, administration, befolkningens sammensætning, flytninger, kontaktmønstre etc., alt efter hvor, hvordan og for hvem, der bygges.

Endelig må man også huske, at et hus, både fra bygherrens og bygmesterens side, har en status, der er afhængig af kulturelle vurderin-

ger. En facade kan f. eks. give udtryk for rigdom og kreditværdighed, klassisk dannelse og væren med på noderne. Storborgeren kan f. eks. prøve at leve op til rådhuset, byens bygning nummer ét, mens rentier'en vil skabe sig et lille landsted. Og hjemmet kan ikke blot afspejle husstandens størrelse og funktioner, men også større og mindre krav til repræsentation, gæsteri osv. Og så er jeg slet ikke her kommet ind på så vigtige områder som boligindretning, ruminddeling, arbejdspladsens indretning (kontor, butik, værksted, udhuse), og f. eks. den enkelte husstands økonomi set i forhold til faktorer som husleje, leje og selveje af huset osv. Ja, egentlig er byggeriet jo et produkt af en tids hele kultur, noget som man kan bruge år på bare at sætte sig nogenlunde ind i, men som var dagligdag for – i denne artikel – vore bedste- og oldeforældre.

Utrykte kilder:

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:
Topografica. Åbenrå by. Peter Callesen: Taxation zur Brandt Casse der Stadt Apenrade, 3. okt. 1825, med bemærkninger af J. H. Callesen fra ca. 1905.

Åbenrå landinspektorat: 1898–1907. Mietpreissammlung. 1892. Gebäudebeschreibungen.

Åbenrå byarkiv: 1873–89. Sager vedr. nybygninger og byggepolitik. 1871–99. Brandtaksationsprotokoller.

Åbenrå rådhus:

Forskellige byggeudvalgssager.

Byggesager.

Sager vedr. erhvervsvirksomheder og arbejdere.

1885–1910. Folketællinger for Åbenrå by.

Litteratur (i udvalg):

Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (red.): Åbenrå Bys Historie, bd. II, 1721–1864, 1967.

G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850, 1961.

Kn. Millech: Danske arkitekturstrømninger 1850–1950, 1951.

Gregor Paulsson (red.): Svensk Stad 1–2, Stockholm 1950.

NOTER

1. Iflg. en familietradition skulle tårnene være inspireret af det danske Fredensborg Slot.
2. Kort efter 1880 bad den tyske Schützenverein bygmester Langschwager om at bygge Skyttegården. Hvis man allerede dengang har valgt bygmester efter nationalitet, kan man altså tilbage til 1875-80 bestemme en del huse ud fra kendskabet til bygherrens sindelag. Det gælder f. eks. Ramsherred 37, der byggedes 1880 for købmand Voetmann, hvis evt. tilhørsforhold jeg ikke kender. Muligt er det også, at P. Callesens to mistede byggerier i 1900 skyldes dette forhold.

Forfatteren vil gerne takke alle, der har bistået med oplysninger og med at finde frem til de relevante arkivalier, nemlig landsarkivets personale, fhv. kommunaldirektør J. Christensen, fuldmægtig Holger Jacobsen og arkitekterne på byggesagskontoret i Åbenrå. Endelig er der blevet givet nyttige oplysninger fra Callesens og Langschwagers efterkommere. Artiklens fotografier er alle på nær ét taget af forfatteren.

Anna Mosegaard

En arbejderdigter fra Haderslev

Af *H. E. Sørensen*

Den 26. januar 1919 afholdt man i Prøjsen valg til Den forfatningsgivende Landsforsamling, der skulle udarbejde den nye grundlov efter de revolutionære omvæltninger og kejserdømmets fald, der var et resultat af Tysklands nederlag i 1. verdenskrig.

Imidlertid var i januar 1919 afstemningskampen i Sønderjylland i fuld gang. I den nordlige del af Slesvig regnede alle med, at genforeningen var nært forestående. Derfor opfordrede Vælgerforeningens tilsynsråd alle danske til at undlade at stemme, såvel ved rigsdagsvalget den 19. januar som ved valget til Landsforsamlingen. Danske repræsentanter og danske stemmer skulle ikke mere øve indflydelse på tysk politik. Derfor blev valgene i Nordslesvig i januar 1919 rent tyske anliggender.

I Haderslev-kredsen (byen og amtet) fandtes i alt ca. 30.000 stemmeberettigede, og heraf afgav kun 9.529 deres stemme.¹ Det var en stemmeprocent på ca. 32, hvilket måske kan antyde, hvor stor en del af befolkningen der følte sig som nationalt danske. En del danske arbejdere har dog sikkert, trods opfordringen til at lade være, stemt på den socialdemokratiske kandidat for på denne måde at støtte deres klassefæller.

Socialdemokratiet blev da også det største parti i Haderslev-kredsen, idet denne liste fik knap halvdelen af stemmerne i selve byen og omkring en tredjedel i amtet.² Der var således stadig langt til et flertal, men de øvrige stemmer var spredt på forskellige borgerlige partier.

I hele Slesvig-Holsten-Lübeck, der udgjorde Prøjsens 14. storvalkreds, blev socialdemokraterne med 334.954 stemmer langt det største parti med otte mand valgt.³ Nr. 3 på deres storkredsliste var den 38-årige arbejderkone og forfatter Anna Mosegaard fra Haderslev, der

som den eneste fra Nordlesvig og som eneste kvinde valgtes i hele Slesvig-Holsten-Lübeck. At hun blev valgt, skyldes hendes høje placering på listen.

De borgerlige partier opnåede i 14. storkreds i alt 363.098 stemmer og fik ligeledes valgt otte mandater, fordelt på fire partier.⁴

Vajsenhusbarnet

Anna Mosegaards valg til Landsforsamlingen var kronen på hendes karriere. Som forfatter var hun blevet ret kendt, især inden for arbejderbefolkningen, i Tyskland, og i Haderslev var hun og hendes mand velkendte og respekterede inden for fagbevægelsen og i socialdemokratiet.

Hun blev født den 2. januar 1881 i tobaksbyen Nordhausen i Harzen som datter af murer Adolf Sachse og hans kone, der var jordemoder, og hun fik navnet Anna Dorothea Sachse. Moderen, der ret kort efter datterens fødsel blev enke, var en stejl og retfærdig natur, der ikke ville give efter, hvis hun mente, at hun havde ret, selv om det også skulle koste hende dyrt. Således blev hun, fortæller hendes barnebarn, Anna Mosegaards søn Hans Mosegaard, idømt ti års tugthus, da datteren var ti år gammel. Hun havde stædigt fastholdt, at faderen til et barn, som en ung pige havde født i byens fængsel, var den stedlige præst. Denne benægtede naturligvis dette forhold; jordemoderen aflagde ed på, at for forholdt sig således, som den unge pige havde fortalt hende, og hun blev straffet for mened.

Den tiårige datter blev derefter anbragt på et vajsenhus, mens hendes nogle år ældre broder antagelig blev tinget i lære.

I vajsenhuset opholdt hun sig i fire år, en tid, som hun ofte senere vendte tilbage til i sine skitser og fortællinger, hvor det kom til at fremtræde som et pinslens og fornedrelsens sted. Hun skildrer den kærlighedsløse barndom, vajsenhusforstanderens og hans kones kolde og vrisne behandling af børnene og den forskel, der blev gjort mellem deres egne børn og de forældreløse, de skulle tage sig af.

De fortællinger med motiv herfra, som hun senere skrev, var tydeligvis baseret på selvoplevelse. Man møder hende som et lille følsomt væsen, der har svært ved at klare sig i den rå atmosfære, der ganske naturligt opstod et sådant sted. Hun var stærkt kontaktsøgende, men løb som regel panden imod en mur i sine forsøg på at vinde pleje-

forældrenes kærlighed. Det kan bl. a. ses af fortællingen Um Liebe bettle nicht fra samlingen Im Jahre 2000, 1914.

Tjenestepige

1895 – som 14-årig – sendtes hun ud at tjene. Herom berettede hun mange år senere i bladet Die Gleichheit.⁵ Hendes lille indlæg er en reaktion på en bemærkning i et borgerligt blad, hvor en eller anden havde besværet sig over den dårlige indflydelse, som tjenestepigernes uskikkelighed havde på bedre folks børn. For at forklare lidt om tjenestepigernes lod skildrede hun sin egen tid i huset.

Anna Mosegaard beretter:

»Og da ser jeg mig selv som 14-årigt vajsensusbarn stå på banegården med en bylt i hånden. Den indeholdt al min ejendom. Med hele 20 pfennig i rejsepenge til H-stadt, en bønnebog og Guds velsignelse sendte man mig ud i livet. For en årsløn på 16 daler var jeg af bystyret i min hjemstad udlejet som tjenestepige til den højstbydende. Herren i huset – en statelig mand i 50-erne – rakte mig ved ankomsten velvilligt hånden: »Nå, der er du. Når du blot er rigtig flittig og ærlig, vil jeg ikke bare være dig en god herre, men en god fader.« Således havde ingen talt til mig i årevis. Jeg kunne have kysset hans hænder. Han, en anset herre, ville være for mig som en fader! . . . Ja, det var dengang, da jeg var 14 år gammel. Endnu inden jeg var fyldt seksten år, stod min tjenesteherre lystent foran min kammerdør. Han, der ville have været som en fader for mig! Jeg søgte med tilladelse fra min hjembys byråd så hurtigt som muligt en ny plads, og da jeg rejste, havde manden den frækhed at sige til en tilstedeværende herre: »I hendes barndoms uskyld modtog jeg hende, i hendes barndoms uskyld rejser hun herfra.« Det var i hvert fald ikke hans skyld.

Jeg kom nu til et ungt ægtepar. Manden var sagfører. Det sove-kammer, som jeg måtte dele med kokkepigen, lå bag køkkenet og tjente desuden til opbevaring af snavsetøj. Vejen til klosettet gik gennem vort soveværelse. Døren kunne derfor ikke være låst. Hr. sagføreren skulle nemlig hver aften, når han kom hjem fra klubben, endnu en gang på toilettet. For en ung pige er det ikke netop nogen beroligende følelse at vide, at der hver nat går en mand gennem hendes sovekammer. Om den uhygiejniske og modbydelige side af

naboskabet med klosettet vil jeg slet ikke tale. Vandklosetter var jo ikke almindelige dengang. Dog, tilbage til hovedsagen. Vækket og blændet af et lygteskær åbner jeg en nat øjnene og ser en temmelig anløben kongelig præjsisk løjtnant stå med et lys ved min seng. Hr. sagføreren står ved siden af og hoster af grin. Så hurtigt, det var mig muligt, vendte jeg det »gæstfri« hus ryggen og kom ved et tilfælde til en rig fabrikants familje. Jeg kom fra asken i ilden. Herren og fruene levede i et ganske konventionelt ægteskab, som kun blev holdt sammen af hensyn til deres omgivelser. Da den varme tid kom, drog den nådige frue til et badested for at søge husværelse. De to yngste børn og græsenkemanden overlodes i min varetægt. Jeg ventede intet godt, og mine bange anelser slog til. I sine børns nærværelse gav herren mig skamløse »kærlighedserklæringer«. Da alle hans talemåder ikke bragte ham nærmere målet, ville han bruge magt, da han en dag fandt mig ene hjemme. Med nød og næppe slap jeg fri og havde for tid og evighed fået nok af »bedre folks« højt berømmede dannelse. Fra da af tjente jeg mit brød som fabriksarbejderske.«⁶

Hendes skildring rummer nok en god portion almensandhed. Tjenestepigernes forhold var i slutningen af forrige århundrede alt andet end gode, og det var ikke småting, de måtte lade sig byde.

På fabrik

Tre år varede Anna Sachses tid som tjenestepige. Hun vendte tilbage til Nordhausen, hvor hun fik arbejde på en af byens dengang ikke så helt få tobaksfabrikker. Byen var kendt for sin tobaks- og spiritusfabrikation, bl. a. den i sin tid ret kendte brændevin »Nordhausener Köhm«.

Også fabriksarbejdernes forhold har hun givet krast realistiske skildringer af. Det var en umenneskelig udbytning af arbejderne, der måtte slide op til tolv timer om dagen i tobaksspinderiernes støvede og usunde luft for en løn, der knap kunne holde sulten fra døren.

I løbet af de første år, hun var på fabrikken, oplevede hun, at presset blev for hårdt for de fattige og udbyttede mennesker. De strejkede. I en erindringssskitse, Streik, fortalte hun (1913) om denne begivenhed, der for første gang viste hende arbejderklassens solidaritet og udholdenhed i kampen mod undertrykkelse og for menneskeværdige kår.

Anna Mosegaard (1881–1954), fotograferet i Silkeborg 1922.

Strejken førte ikke til sejr. Arbejderne opnåede ikke den bedring, de havde ventet. Men den gav noget andet:

»Ja, det var en tabt strejke,« skriver hun. »Men vi havde ikke bare tabt, vi havde også vundet noget. Nemlig erkendelse. Med åbnede øjne stod vi nu rustet, så at vi – når timen en gang ville være inde – enige kunne gå ud i kampen.«

Her på tobaksfabrikken mødte den purunge pige en to år ældre

mand. Det var en udlært tobaksspinder fra Haderslev, Johann Mosegaard, der som vandrende svend var kommet til Harzens tobaksby. Dengang gik jo utallige svende på valsen, dels for at se noget nyt, dels for at lære noget mere i deres fag.

De to unge blev gift en af de sidste dage i december 1901, få dage før hendes 20 års fødselsdag, og tre måneder senere fødte hun deres første barn, sønnen Hans. To år efter fik de en datter, der døbttes Hildegard.

Til Haderslev

Familjen boede fortsat i Nordhausen; men i 1906 flyttede den til Johann Mosegaards hjemby, Haderslev. Trods det, han dengang kun var fire år, husker sønnen Hans Mosegaard endnu rejsen, der var meget lang og anstrengende. Den foregik med jernbane, på fjerde klasse, og det var som at rejse på kreaturvogne med træbænke, fortæller han.

Johann Mosegaards familie stammede fra Nordjylland, og den var rent dansk. En bror, Peter Mosegaard, var typograf og i mange år ansat på Flensborg Avis, hvor han i nogle år i 1940'erne var faktor efter L. K. Lausten.

For den unge Anna Mosegaard var det rent menneskeligt en svær omvæltning at flytte fra Harzen til Haderslev. Men arbejdet var det samme. Johann Mosegaard fik arbejde på Hansens Tobaksfabrik, og i kortere perioder i begyndelsen af deres ophold i byen var også hans kone ansat der. Ellers helligede hun sig pasningen af børn og hjem og sit forfatterskab.

I den første korte tid boede familien i en elendig kælderlejlighed i Storegade. Efter at have skiftet bolig et par gange fik de endelig fast bopæl i lejligheden i Sorgenfri nr. 1.

1. verdenskrig

Johann Mosegaard blev som millioner andre indkaldt under 1. verdenskrig. Han var som sin kone socialdemokrat, virksom i fagbevægelsen, og en overgang i ledelsen af tobaksarbejder-forbundet. Således havde han i 1913 deltaget i en fagforeningskongres i Heidelberg, i øvrigt i de samme dage, som deres tredje barn, sønnen Heinrich –

opkaldt efter en af Anna Mosegaards yndlingsdigtere, Heinrich Heine – fødtes.

Som de fleste tyske socialdemokrater dengang var Mosegaard og hans kone antimilitarister. Men han måtte ikke desto mindre følge trop og lade sig ikklæde den forhadte prøjsiske uniform.

Hans Mosegaard har i sine meget interessante erindringer fortalt om tiden i Haderslev omkring krigsudbruddet:

»Så kom den mere alvorlige tid i 1914. Det var meget dystre dage der i august. Folk talte om, hvem der nu kunne vente at blive indkaldt til reserven og hvornår, og at den krig ikke ville vare længe. Den nat kunne jeg ikke ligge tør i sengen. Jeg husker tydeligt, som var det i går, da garnisonen sammen med de indkaldte reservister drog af sted til banegården med deres nye feltuniformer og betræk på deres pikkelhuer. Det var et dystert, knugende syn. Der blev ikke sunget som sædvanligt. Vi stod på torvet lige uden for kasernegården, og det varede meget længe, inden de tusind mand var marcheret forbi os. Der var mange kendte ansigter imellem. Det var genindkaldte, som var bosiddende i Haderslev. (. . .)

Der udkom lister over de døde og sårede og savnede, og der var altid nogen iblandt, som man kendte. Min far blev, som vi frygtede, indkaldt i marts 1915 og fik sin rekruttid i Flensborg. I juni samme år blev han sendt til Polen til fronten. To dage før afrejsen – jeg var da 13 år – var jeg i Flensborg for at sige farvel til ham. Det var uendelig tungt og trist. Jeg holdt mig tapper lige til det sidste på banegården, men da far sagde, at jeg skulle hilse og sige til mor, at han nok skulle komme hjem igen, kunne jeg ikke længere holde sluserne lukket, for jeg syntes, at det var så usikkert, som noget kunne være. Vi gik i stadig rædsel for meddelelsen om, at min far var faldet, men det gjorde han ikke. (. . .)

Læreren, vi havde, var en stor tysk patriot med stiv flip så høj som en manchet. Han havde mistet sin søn i krigen, men alligevel sagde han ordret, at hans søn havde givet sit liv med glæde for fædrelandet. Da kunne jeg ikke dy mig og sagde, at det gjorde min far ikke.«⁷

Mens manden var ved fronten, måtte konen som i millioner af andre familjer Tyskland over klare tingene derhjemme. Hans blev sat i bagerlære; men stadig havde hun de to mindste børn at passe. Hans boede for øvrigt også hjemme.

I denne tid må hun have skrevet en hel del. I det hele taget var hun meget flittig med pen og papir.

Et besøg

I hjemmet kom der ofte fremmede på besøg. Det kunne være skuespillere fra en eller anden omrejsende trup, der var i Haderslev, og som ville benytte lejligheden til at hilse på den efterhånden ikke helt ukendte forfatterinde. Blandt de gæster, der jævnlige vendte tilbage, var den hamburgske skuespillerinde Hella Brockwitz. Også en del seminarister fra byen kom i Sorgenfri nr. 1. En af de gæster, der besøgte hjemmet, skrev sine indtryk ned.

I Sønderjyske Årbøger, 1935, lod lektor H. V. Clausen nogle dagbogsblade fra Haderslev trykke. De var skrevet af hans kones faster. Hendes navn oplyses ikke.

Hun skriver:

»12. marts (1918). Besøgte fru Mosegaard, som jeg længe har villet. Fandt en køn ung kone med et intelligent blik, et tarveligt hjem, hvor bøger og papirer og åbne skuffer og manuskripter og breve og udklip dominerede. Jeg begyndte med at takke hende for hendes små fortællinger, som havde interesseret mig meget, og jeg opmuntrede hende til at fortsætte. Hun var straks fuld af tillid og åbenhjertelighed og fortalte, hvor godt de havde haft det før krigen; da havde hun haft huslig hjælp, og hun leverede bidrag til flere blade, viste mig sit regnskab for flere år, og det var i stadig stigning, naturligvis efter beskeden målestok, det højeste var året før krigen, 300 Rmk., nu var alt anderledes. Manden ved fronten og tre børn at sørge for, den ældste datter går på Lycæet og er nr. 1. Det var moderen meget stolt af: »Ja, hun får det, jeg har sukket og higet efter hele mit liv.« Jeg spurgte hende, når hun skrev: »mest om natten,« sagde hun, »ved dette bord (et ganske ordinært bord med voksdug over, som de vist brugte til spisebord) og tankerne vil frem,« og »har jeg ingen papir, og det har jeg nu ikke, skriver jeg på indpakningspapir;« viste mig et manuskript, skrevet på brunt, stift papir. Hun viste mig et brev fra Lily Braun⁸ og fra en forfatterinde, fru Kautsky,⁹ de var alle opmuntrende og forstående. Hun fortalte, hun havde også sit »Ehrenamt« her i byen under krigen; hun var den

eneste kvinde, der var sammen med byrådet og varetog kvindernes interesser. Jeg var glad ved det besøg.«

Hvori fru Mosegaards »Ehrenamt« har bestået, er svært at afgøre; men i mange tyske byer under krigen havde man kvindeudvalg, i reglen bestående af damer fra det »bedre borgerskab«, som stod for lidt uddeling af mad og tøj. Det er sandsynligt, at det er et sådant udvalg, Anna Mosegaard har været medlem af. Er dette rigtigt, viser det lidt om, hvilken position denne socialdemokratiske arbejderkvinde har indtaget i byen, hvor borgerskabet var overvejende konservativt indstillet, både tyske og danske.

Hans Mosegaard fortæller om hjemmet i sine erindringer:

»I mit eget hjem havde vi et billede af de sammensvorne ved Fin-derup lade. Det var et dystert billede, mændene kraftige og hestene flotte, især skimlen imponerede mig. Dette billede gav også sit bidrag til mine forestillinger om Danmark. Videre havde vi to litografier, forestillende Goethe og Schiller. Under dem stod en bogreol, som min far havde lavet af gartrisser, Billederne ville jeg have givet meget for at eje i dag, men de blev borte.«

Anna Mosegaard var en kendt og respekteret person i byen, hvad hendes »Ehrenamt« vidner om, og naturligvis vidste store dele af befolkningen besked med hendes litterære arbejde. Nogle af hendes skuespil blev også opført i byen, og da dramaet Beim Abendläuten blev vist en gang under krigen, gik den gamle tyske borgmester Schindelhauer op på scenen og gav hende blomster.¹⁰ Det var en stor dag for hende, selv om de var politiske modstandere, da Schindelhauer var stærkt konservativ.

Politiker

Krigen nærmede sig sin afslutning. Efteråret 1918 kom.

»Så en dag i november 1918 gik lavinen,« skriver Hans Mosegaard. »Soldaterne, der var hjemme på orlov fra fronten, skulle efter forlydende ikke rejse tilbage. Min far var også hjemme på orlov, og glæden var selvfølgelig stor. Jeg ser ham den dag i dag flå uniformen af sig og kaste den på gulvet. Der kom nyheder fra Kiel, matroserne havde lavet mytteri. Mytteriet blev til revolution. (...) Der begyndte en politisk og national samling. Jeg var flere gange med til socialdemokratiske møder sammen med mine forældre.«

Anna Mosegaard og hendes mand blev revet med af begivenhederne. Revolutionen var over Tyskland. Fra tidligere tider havde hun ifølge sønnen Hans kendskab til nogle af nøglefigurerne, bl. a. Philipp Scheidemann, der den 8. november 1918 udråbte den tyske republik fra rigsdagsbygningens balkon i Berlin, og som i januar 1919 blev den første socialdemokratiske rigskansler i Tyskland. Også en af de ledende inden for socialdemokratiets revolutionære fløj, Rosa Luxemburg, kendte hun, ligesom hun havde korresponderet med den revolutionære forfatterinde Clara Zetkin, der redigerede det tidligere omtalte blad *Die Gleichheit*, hvor Anna Mosegaard i 1912 havde skrevet om sin tjenestepigetid, og også ved adskillige andre lejligheder havde leveret bidrag. Clara Zetkin blev senere kommunistisk medlem af rigsdagen.

Selv blev Anna Mosegaard ret kendt i Haderslev. Ganske vist havde hun ikke tidligere i nogen grad taget del i det politiske liv, idet hun først og fremmest havde levet for sit hjem og sit forfatter-skab. Alligevel blev hun socialdemokraternes kandidat til valget til Landsforsamlingen den 26. januar 1919.

Når hun blev opstillet i stedet for en af de mandlige fagforeningsledere, skyldtes det måske, at man anså hende for en mere samlende skikkelse. Hun var ikke belastet af hverken det ene eller det andet politisk, hun nød en vis respekt i borgerskabet, og hun ville desuden samle kvindestemmer. På den anden side springer det i øjnene, at hun som politiker var en blank novice, som det kunne have været betænkeligt at sende ud i Landsforsamlingens storme.

I virkeligheden må del vel betragtes som lidt af et tilfælde, at hun blev opstillet, da næppe nogen havde regnet med muligheden af, at hun blev valgt. Det var som nævnt også kun den forbavsende høje placering på valglisten, der sikrede dette.

I hvert fald, hun blev valgt. Men hun nåede aldrig at indtage sit sæde i Berlin. Hans Mosegaard fortæller, at familien – og her spillede han selv en hovedrolle – på det kraftigste opfordrede hende til at blive hjemme. Dels var tiderne særdeles urolige. Socialistlederne Rosa Luxemburg og Karl Liebknecht var brutalt blevet myrdet af højreekstremistiske officerer i januar 1919, få dage før valget, efter al sandsynlighed i god forståelse med højresocialdemokraterne, som på denne måde rent faktisk satte den revolutionære fløj i arbejderbevægelsen ud af spillet. Dels mente familien, at hun i første række

Familieudflugt til Sverdrup ved Haderslev fjord 1912. I midten sidder Anna Mosegaard med stor mørk hat ved siden af sin svigerfar Rasmus Mosegaard. De øvrige personer på billedet er ikke identificeret.

havde sine pligter i hjemmet, hvor den yngste søn kun var fem år gammel.

Hun frasagde sig derfor sit politiske mandat. Mærkeligt nok synes det slet ikke omtalt i pressen, i hvert fald er det ikke lykkedes mig at finde noget derom i de nordslesvigske aviser, og der findes således ikke bevaret nogle reaktioner på det i sig selv bemærkelsesværdige skridt. Det kunne ellers have været interessant at vide, hvorledes socialdemokraterne i såvel Berlin som i Slesvig-Holsten og herunder Haderslev havde reageret.

I Silkeborg

Kort efter flyttede familien væk fra Haderslev. Det var blevet strenge tider for tobaksindustrien i det endnu tysk styrede Nordslesvig, og derfor bosatte familien Mosegaard sig i Silkeborg, hvor Johann Mosegaard fik arbejde på Obels fabrikker. Han var allerede rejst i februar, familien fulgte efter i april.

For Anna Mosegaard var det en sørgelig omplantning. Hun kunne

ikke finde sig til rette i den nørrejske by. Hun beherskede ikke sproget, var kun fortrolig med tysk, og desuden var hun ved omflytningen blevet revet løs fra det miljø og den kultur, hun så stærkt var bundet til.

Man kan vist roligt sige, at i Silkeborg gik hendes verden i opløsning. Det modsatte skete for Johann Mosegaard. Han var hjemme i sproget, lige som han gennem sine forældre og den øvrige familie var kendt med dansk kultur, og derfor følte han sig som en fisk i vandet. Hurtigt kom han ind i fagforeningsarbejdet i byen og blev medlem af fællesorganisationens bestyrelse, ligesom han oprettede Silkeborgafdeling af DUI, De unges Idræt, en socialdemokratisk ungdomsorganisation. Også sønnen Hans, der var blevet bagersvend, var med i byens liv og organisationsarbejde. Han var medstifter af DSU, Danmarks socialdemokratiske Ungdom, Silkeborg afdeling.

Dog fejrede Anna Mosegaard også triumfer i Silkeborg som forfatterinde. I den socialdemokratiske forening opførte man et af hendes stykker under stort bifald, og heller ikke i Haderslev var hun glemt. I julen 1921 stod et af hendes arbejder på plakaten i denne by.

Også i Silkeborg skrev hun enkelte ting; men her var skriveriet nok i højere grad eskapisme, en flugt fra hverdagen, end det var medleven i tidens problemer og deltagelse i debatten, som det havde været i hendes bedste arbejder.

Hun følte sig isoleret og rodløs i den danske by.

Sidste år

I 1923 vendte familien tilbage til Haderslev, hvor Johann Mosegaard året efter blev pedel ved Sct. Severin-skolen. Her fik de en lejlighed; men ægteskabet var i opløsning. De to mennesker var for forskellige. Den praktiske organisator og arbejder og hans meget følelsesbetonede kone kunne ikke mere sammen, og i 1932 blev de separeret og tre år senere skilt. Johann Mosegaard giftede sig igen i 1936 og forblev på Sct. Severin-skolen til sin død i 1943.

Efter separationen forsøgte Anna Mosegaard en kort overgang at slå sig ned i barndomsbyen Nordhausen; men her følte hun sig ikke mere hjemme. Derfor flyttede hun til Kiel, hvor datteren Hildegard boede. Her blev hun til 1934, da hun atter vendte tilbage til Haderslev. Hun boede forskellige steder i byen, indtil hun fik plads på

Hægers Stiftelse. Senere boede hun på et plejehjem på Åstrupvej, og hendes sidste faste bopæl var De gamles Hjem.¹¹

Hun døde den 26. marts 1954, 73 år gammel. Få dage senere, den 1. april, begravedes hun, uden at andre end den nærmeste familie var til stede. Hendes litterære arbejder var glemt. Hendes valgsejr for socialdemokratiet huskede ingen mere, og hendes indsats for kvinders og børns stilling i århundredets første to tiår var gledet ud af folks erindring. Ikke på mindste måde markeredes hendes død af det parti, hun havde tilhørt i en lang livstid, og som hun i sine yngre dage havde viet en så stor del af sin arbejdskraft.

Forfatteren

Hvor tidligt, hun begyndte at skrive, kan ikke siges med sikkerhed, men de tidligste, daterede, trykte arbejder fra hendes hånd, jeg har kunnet finde, er to små skuespil *Der Deserteur* og *Meister Blechs Maifeier*, der udsendtes af forlaget Arbeiterbühne i Leipzig i 1909.¹²

Hun skrev en del i den socialdemokratiske presse – sikkert også før de to skuespils udgivelse. Man kender således indlæg og fortællinger skrevet af hende fra følgende blade: *Schleswig-Holsteinische Volkszeitung*, *Schleswig-Holsteinisches Landpost*, *Norddeutsche Volksstimme* og *Vorwärts*. Det sidste blad var det tyske socialdemokratis hovedorgan. Hun behandlede emner af social art, specielt vedrørende kvinde- og børneforhold.

Så tidligt som i 1913 blev en af hendes små fortællinger, *På Dybbøl skanser*, trykt på dansk i det socialistiske tidsskrift *Det røde Postbud*, der udsendtes fra Altona, og som specielt var beregnet som agitationsorgan over for de dansksprogede arbejdere i Nordslesvig.

Denne novelle, der er ganske kort, fortæller om to unge mennesker, der den 18. april 1884 ankommer til Sønderborg. Den ene er en ung dansk pige, der på tyve-årsdagen for stormen på Dybbøl vil lægge en buket blomster på sin fars grav. Han faldt der. Den anden er en ung tysk arbejder – fra Harzen, i øvrigt – hvis formål med rejsen til Sønderborg primært er at søge arbejde. De to unge beslutter sig til sammen at aflægge besøg i skanserne og ved gravene, og på den gamle slagmark opklares det, at også hans far faldt her. Buketten deles, og der lægges blomster ved både det danske og det tyske gravmonument.

Historiens handling er meget enkel, men den er fortalt med en ikke ringe varme, og da dens appel til forsoning og forståelse mellem folkene samtidig er krydret med en kras satire over en gruppe unge tyske nationalister, der halvfulde og syngende nationalsange er ude for at fejre tyve-året for sejren, er den endnu i dag læseværdig. Hvordan den har virket i det militaristiske prøjserrige, da den fremkom, kan man kun tænke sig til. I hvert fald kan det næppe have virket som andet end en provokation, at den var optrykt – på tysk – i den samling af fortællinger og skitser, hun udsendte i 1914, i 50-året for stormen på Dybbøl, et jubilæum, som de prøjsiske sejrherre fejrede med store festligheder.

Im Jahre 2000

Denne bog – Im Jahre 2000 – opkaldt efter den første novelle i samlingen, står som hendes nok bedste og mest modne værk. Heri findes flere krast naturalistiske beskrivelser af livet på vajsenuset, en del sociale noveller – ofte temmelig sentimentale – den omtalte fortælling På Dybbøl skanser (In den Düppeler Schanzen) og titelstykket, der er en allegori over menneskenes ødelæggelse af den gode jord.

I denne novelle berettes om, hvorledes Vorherre havde sovet, og da han vågnede, besluttede han sig til at aflægge et besøg på jorden for at se, hvordan alt stod til. Men her mødte der ham kun nød og elendighed, fattigdom og sult, pengepugere, hykleriske præster, krig og død. Han beslutter sig da for at gøre et nyt forsøg: »Da på en gang greb han med vældig hånd til himlen, rev solen ned og slyngede den som en ildkugle en, to gange rundt. Og der, hvor engang Jorden stod, var der nu kun en rygende askebob.

Men Gud Herren stod, omgivet af det røde lysskær fra flammerne, og højt lød hans tordenrøst:

– Jeg vil skabe på ny. Og derefter holde mig vågen!«

Der er social indignation og harme i hendes fremstilling. Hun varslar revolution og nyskabelse. Fornyelsen skal komme som et lyn fra en klar himmel! Om nogen modning og organisation er der ikke tale. Det er en optimistisk ånd, en tro på miraklet og utopien, der præger den, ikke en undergangsstemning. Hun kendte forholdene i de fattige kvarterer i Tysklands industribyer – ses bl. a. af stykket In

der Elisabethgasse i samme samling – og hun kendte militarismens stupiditet. Dybere end den kunne man ikke synke, mente hun. Nu måtte der ske noget. Et gry måtte være på vej. Men allerede samme år, som hendes bog udkom, syntes optimismen gjort til skamme.

1. verdenskrig brød ud.

Eventyrspil

Hun skrev en lang række børneskuespil, mest eventyrspil. De er ofte ganske korte, og de fleste af dem ville næppe kunne opføres i dag. Dertil er de for stive og tunge rent sprogligt; men også tonen og holdningen i dem er stærkt bundet af den tid, hvori de er skrevet. En ting, der er karakteristisk for dem, rent scenisk, er, at de tydeligvis er skrevet til brug for amatører. Det tekniske er lavet så enkelt som vel muligt. Der kræves praktisk taget ikke andet til opførelsen end nogle sætstykker – som meget vel kunne være hjemmelavede – og dragter til skuespillerne, og også de er anvist sådan, at de let kunne hjemmesys.

Ofte optræder der overnaturlige væsener i disse stykker, elverpiger, feer og dværge og andre mindelser om Grimms eventyr. Meget – bl. a. også den noget primitive uhyggestemning, hun ofte søger at fremmane – minder i øvrigt om læsning af disse eventyr. Men karakteristisk for hendes stykker er, at alting ender godt. Hendes optimisme fornægter sig heller ikke her.

Herbststürme

Hendes litterære produktion er ganske imponerende af omfang, men især de større skuespil, hun skrev, er i dag uden videre interesse som litteratur betragtet. Hendes to dramaer, *Beim Abendläuten* og *Herbststürme*, er ordgyderier med megen postuleret lidenskab, der dog ikke findes hverken en sproglig eller en psykologisk acceptabel dækning for. Bortset fra enkelte scener, hvor en stærk og klar følelse kan komme til udtryk, kan størstedelen i sin privatisme virke helt pinligt.

Det gælder især *Herbststürme*, hvor en midaldrende bourgeoisfrue i et ret konventionelt ægteskab savner den store lidenskab, men mener at have fundet den i forholdet – til det yderste platonisk –

til en yngre komponist på kvisten overfor. Selv skriver hun overspændt lidenskabelige digte med ekshibitionistiske kærlighedserklæringer og døds længsel. Hun minder i dette stykke slet ikke så lidt om den rumænske dronning og digterinde Carmen Sylva, der var meget på mode i begyndelsen af århundredet. Hendes ægtemand, en læge, der synes ret fornuftig og temmelig forstående, søges skildret som det rene uhyre af småborgerlig konvention, mens konen skal fremstå som det frie, kunstnerisk begavede og følelseladede menneske. Hun forekommer mig i virkeligheden at være en overspændt hystade, således som hun er fremstillet i stykket.

Anna Mosegaard har tilsyneladende haft store visioner, som det ikke er lykkedes hende at forløse. Det er faktisk i højere grad borgermanden og ikke konen, der vinder læserens sympati.

Næsten endnu mere katastrofal for sandsynligheden af stykkets personer og handling (og budskab) er den lidet troværdige intrige, der er indbygget. Den er som hentet fra den primitiveste guvernante-roman. For at vinde den virkelige frihed i sin kærlighed til den yngre ven leger konen Kirsten Giftekniv over for ham og får ham forlovet med en venindes unge, smukke datter. Først når dette er sket, kan de to kunstneriske sjæle – konen og komponisten – elske hinanden frit og rent og på et åndeligt astralplan, uden at distraheres af kødets syndige lyster. Men komponisten, det skarn, kan ikke stå for den unge, tiltrækkende dame, og den intrigerende forfatterinde må ensom og ulykkelig – forladt af alle, synes hun – begå selvmord.

Moralen er småborgerlig victoriansk og giver i virkeligheden udtryk for en frustreret angst for den rette frigjorthed: at kaste broerne bag sig.

Dette stemmer egentlig ikke særlig godt med Anna Mosegaards eget virke i ungdomstiden. I et desværre udateret avisreferat i Hans Mosegaards besiddelse – sandsynligvis fra tiden før verdenskrigen – omtales det, at hun ved et møde havde talt om »seksualspørgsmål og kvindens frigørelse«. Det har den gang været særdeles dristigt, ja, har måske endog virket forargeligt.

Beim Abendläuten

Skuespillet *Beim Abendläuten* er ikke slet så overspændt som *Herbststürme*; men også her er intrigen primitiv og ret så utroværdig. En

fattig pige er taget i huset hos en rig fabrikant, fordi dennes datter ønsker sig en legekammerat. De to piger vokser op, og det viser sig snart, at mens plejedatteren let bliver alles yngling, har den virkelige datter ikke samme succes. Derfor ønsker fabrikanten og især hans kone at komme af med den »fremmede« pige, og hun bliver giftet bort til en ældre libertiner, hvis ihærdige angreb på hendes dyd hun dog tappert modstår. Hun kan nemlig ikke glemme en ung arbejder, en elektriker, søn af den gamle vaskekone, der »til aftenklokkens lyd« (deraf skuespillets titel) svor hende troskab og evig kærlighed. Da spiller skæbnen ind. En aften, hvor libertineren kommer hjem i løftet stemning, finder hun ud af, at hun i virkeligheden er hans datter! – Og således fik hun alligevel sin trofaste elektriker, der såret, men dog med sine rene kærlighed i behold havde ventet på hende.

Det skulle kaldes social digtekunst!

Skønt begge disse større skuespil er postuleret sociale i deres sigte, arbejdereren vinder pigen frem for den rige snylter, er de i virkeligheden reaktionære, idet de i holdning klart og uden mindste blinken accepterer og forsvarer den victorianske småborgermoral, som Anna Mosegaard som barn i vajsenshuset er blevet opdraget i, og som hun som ung arbejderpige i den lille by i Harzen sikkert har set op til som idealet for et menneskes sædelige vandel.

Man kan næsten ikke undlade at nævne, hvad tidsskriftet *Kritisk Revy* skrev o. 1930: »Mens den moderne kunst har sine bedste kår i Rusland, ernæres det danske socialdemokrati, fra overpræsidenten til den arbejdsløse, kulturelt set af, hvad bourgeoisiet har smidt i skraldespanden.«¹³ Det har altså også været tilfældet i Tyskland et par tiår tidligere.

Slutning

Der er en ikke ringe afstand fra disse skuespil til de bedste af hendes småfortællinger, hvor en ægte social indignation og medfølelse kommer til udtryk. Flere af disse skitser kunne sikkert nok med held optrykkes endnu i dag som billeder af industriarbejdernes kår for 70 år siden.

Men det er hendes svaghed som forfatter – også i de bedste af fortællingerne – at hun intet alternativ kan stille op over for det sam-

fund, hun lever i, og hvis skyggesider hun ofte skildrede på en særdeles realistisk og livfuld måde. Det forstås måske med størst klarhed, når man læser de større skuespil. Sagen er nok den, at hun slet ikke ønskede noget andet samfund. Hun ville lappe på det samfund, som var, og hvis urimeligheder hun klart havde øje for. Men samtidig accepterede hun dette samfunds grundlag, og måtte derfor ofte gå på kompromis i sine værker.

Hun havde ikke kunstnerisk mod til at drage konsekvensen af, hvad hun selv fører frem. Nok havde hun medlidenhed med de mennesker, der levede i elendighed, udbyttede og underkuede; men hvorfor de i grunden måtte leve under sådanne forhold, analyserede hun aldrig. Hun kunne skildre den enkelte udbytter og kapitalist, men altid som enkelttilfælde, og hun kritiserede ikke det kapitalistiske samfunds grundstruktur – den private ejendomsret til produktionsmidlerne – som den egentlige grund til den elendighed, hun så om sig til alle sider.

Anna Mosegaard kender ingen mere. I Leipzig (I DDR) har man ganske vist hædret hende ved at anbringe hendes portræt på Museum der Deutschen Geschichte,¹⁴ men en forespørgsel til museet om, i hvilken forbindelse man har udstillet hendes portræt, har ikke givet resultat.

Som forfatter er hun i dag kun af litteraturhistorisk interesse, bl. a. fordi hun nok kunne græmmes over nød og elendighed og samfundets uretfærdighed, men trods sin sociale indignation alligevel var så bundet af det borgerlige, kapitalistiske samfunds normer og idealer, at hun ikke formåede at frigøre sig derfra og tage standpunkt for en fundamental ændring af dette samfund.

NOTER

Af særlig betydning som kildemateriale har været Hans Mosegaards erindringer, såvel mundtlige som skriftlige, og Anna Mosegaards litterære værker (se bibliografien i Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon, 3, 1974, s. 196).

1. Haderslev landrådsarkiv (Landsarkivet, Åbenrå), Fag 53, nr. 11, 1918–19: Wahlen zur Verfassungsgebenden preussischen Landesversammlung.

	soc.dem.	total
Haderslev by	1465	3029
Haderslev kreds	2118	6500
i alt	3583	9529

2. Ibid.
3. Haderslebener Kreisblatt 1919 s. 41 f.
4. Ibid.
5. Die Gleichheit, 1912, nr. 2.
6. Dette stykke er som de øvrige citater fra Anna Mosegaards værker oversat fra tysk af H. E. Sørensen.
7. Hans Mosegaard: Grænsebarnet. En arbejders liv. (Manuskript). Et kort udtog trykt i Sønderjysk Månedsskrift, nr. 2, 1974. Erindringsværket udkommer i sin helhed på Forlaget Melbyhus, efteråret 1974.
8. Lily Braun, tysk forfatterinde (1865–1916).
9. Luise Kautsky, gift med den kendte socialdemokratiske teoretiker Karl Kautsky (1854–1938).
10. Iflg. Hans Mosegaard, mundtlig meddelelse.
11. Iflg. Hans Mosegaard, mundtlig meddelelse, og oplysning fra Landsarkivet, Åbenrå.
12. Friedrich Knilli und Ursula Münchow: Frühes deutsches Arbeitertheater 1847–1918. Eine Dokumentation. Carl Hanser Verlag, München.
13. »Kritisk Revy. En antologi« ved Sven Møller Kristensen. Gyldendals Ugebøger nr. 59, 1963.
14. Iflg. Hans Mosegaard, mundtlig meddelelse.

Socialdemokratiet mellem dansk og tysk

Fem breve fra typograf Jørgen Møller, Haderslev, 1919

Ved *Dorrit Andersen*

»Al national undertrykkelse er et foster af klasseherskabet. Derfor kæmper socialdemokratiet også imod enhver national tvang, imod enhver national undertrykkelse. Derfor agter og fordrer socialdemokratiet selvbestemmelsesretten for folkene, derfor anerkender det, at der gøres danskerne i Nordslesvig bitter uret, derfor holder det, ikke af taktiske grunde, men af dybeste principiel overbevisning anerkendelsen af paragraf 5, der forestiller et program punkt for socialdemokratiet i dette foreliggende tilfælde, for uafviselig. Således er socialdemokratiet en beskytter af den nationale ret.« Med en sådan argumentation havde det tyske socialdemokrati i tiden før 1918 støttet den nordslesvigske danskheds afstemningskrav, som her citeret fra et dansksproget valgopråb 1906 til vælgerne i Haderslev-Sønderborg kredsen. Men først efter Tysklands nederlag i verdenskrigen i 1918 blev grænseflytningen mulig.

Det stod allerede i slutningen af 1918 klart, at Tyskland ville komme til at afstå en del af Slesvig efter folkeafstemning, og herefter rasede striden især om, hvor meget der skulle afstås, og hvorledes afstemningsreglerne skulle formuleres. Også det nordslesvigske socialdemokrati måtte prøve konkret at formulere sin stilling i spørgsmålet mellem dansk og tysk. Partiet i Nordslesvig var som en følge af sin oprindelse et overvejende sydorienteret parti, der i høj grad var organiseret og ledet af sydfra kommende arbejdere. Men også dansksindede arbejdere havde sluttet op om partiet – for mange arbejdere måtte klasseinteresserne prioriteres højere end den nationale kamp. Før afstemningskampen var samarbejdet mellem dansksindede og tysksindede socialdemokrater i partiforeningerne forløbet uden

væsentlige gnidninger, så vidt det kan konstateres, netop fordi det nationale spørgsmål for mange stod som noget sekundært i forhold til klassekampen. Da stillingen til afståelsesspørgsmålet for alvor skulle formuleres i realiteternes verden, viste det sig imidlertid, at det nordslesvigske socialdemokrati kom i et dilemma. På den ene side faldt det mange arbejdere naturligt at arbejde for en forbliven ved Tyskland, hvor socialdemokratiet efter kejserdømmets fald var blevet regeringsparti i den nye demokratiske republik. På den anden side fandt mange dansksindede socialdemokrater det naturligt at ønske den genforening med Danmark, som de med rette mente, at også socialdemokratiet altid havde støttet. Det slesvig-holstenske socialdemokrati som helhed kunne imidlertid i vid udstrækning støtte de tyske nationale bestræbelser, omend det ofte forekom ultratyske kredse at være både valent og upålideligt i spørgsmålet. Verbalt fastholdt partiet hele tiden bekendelsen til selvbestemmelsesrettens princip; men dens ånd fulgtes langt fra altid i de forskellige resolutioner og tilkendegivelser, der kom fra denne side. Det vil føre alt for vidt her at give en mere detaljeret skildring af partiets holdning i 1919.¹ Blot skal nævnes, at først efter at afstemningszonerne forlængst var blevet fastlagt ved Versaillesfreden, således at der ikke kunne være tvivl om, at zone 1 ville komme til Danmark, vedtog de socialdemokratiske organisationer i Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder kredse en resolution angående afstemningen – for øvrigt efter at det danske socialdemokrati i lang tid havde forsøgt at øve indflydelse både på det tyske socialdemokratis topledelse og på ledelsen af de slesvig-holstenske socialdemokrater for at fremkalde en mere neutral holdning til afståelsesspørgsmålet hos dem.

Resolutionen blev vedtaget på et delegeretmøde i Åbenrå den 26. okt. 1919. I resolutionen stiller partiforeningerne medlemmerne frit ved den kommende afstemning med ordene: »Vi indrømmer danske som tyske retten til at virke og stemme for deres kultur og samhørigheden med deres stammes statsorganisation; men vi erklærer vore partiorganisationer som sådanne for inkompetente til at indtræde i denne kamp.« Samtidig protesteredes dog mod afstemningsbetingelserne. De socialdemokratiske indvendinger herimod var de samme, som fremførtes fra tysk borgerlig side: zone 1's grænse gik for langt mod syd, og mange tysksindede måtte ikke afgive deres stemme, fordi ingen, der var tilflyttet landsdelen efter 1900, måtte deltage i

*Typograf Jørgen Møller (1877–1949), en af afstemningstidens mest fremtrædende danskesindede socialdemokrater og senere landstingsmand.
(Historiske Samlinger for Sønderjylland)*

afstemningen. Herved udelukkedes netop mange indvandrede arbejdere. Resolutionen udtrykte derfor håbet om en grænsekorrektion engang i fremtiden.²

Megen vaklen og uenighed var gået forud for denne resolution, som kun indeholder de minimumsfordringer, man kunne stille til partiet på baggrund af dets tidligere løfter. Det skal bemærkes, at det slesvig-holstenske socialdemokratis ledelse også herefter fortsatte sit

arbejde til fordel for tysk stemmeafgivning og sit samarbejde med borgerlige tysknationale kredse.

Til belysning af den forudgående udvikling kendes ikke mange samtidige vidnesbyrd af mere personlig karakter fra de implicerede nordslesvigske socialdemokrater, og slet ikke fra de dansksindede socialdemokrater. De efterfølgende breve fra den dansksindede haderslevsocialdemokrat Jørgen Møller til det danske socialdemokratis ledelse er de hidtil eneste kendte sådanne vidnesbyrd af helt personlig karakter fra 1919, og de er derfor en vigtig kilde til belysning af de nordslesvigske socialdemokraters dilemma på denne tid. Brevene belyser også på anden måde det nordslesvigske socialdemokratis vanskelige stilling i overgangstiden, bl. a. rivaliseringen med den erklæret dansk nationale arbejderforening Sønderjysk Arbejderforening, der i denne tid oplevede en stor fremgang blandt småkårsstanden, blandt mennesker, som socialdemokratiet ellers opfattede som sit naturlige klientel. Hertil kom presset fra venstre, fra det lille kommunistiske parti, der fra midten af 1919 førte en energisk agitation med baggrund i de stadig forværrede sociale forhold.

Svarene på Jørgen Møllers breve fra partiledelsen i København illustrerer det danske socialdemokratis holdning til afstemningskampen. Det danske parti støttede den officielle radikale regeringspolitik over for de kredse, der ønskede en sydligere grænse end zone 1's. Derudover var partiet meget tilbageholdende i spørgsmålet om at forsøge at øve direkte indflydelse på de nordslesvigske partiforeninger for ikke at støde de tyskorienterede partifæller fra sig af hensyn til det socialdemokratiske arbejde i Nordslesvig efter genforeningen.

Forfatteren til brevene Jørgen Møller (1877–1949) var nordslesviger, født i Sønderballe. Han uddannede sig som typograf i Haderslev, og under et ophold sydpå gik han bl. a. på typografskole i Berlin 1905–06. Efter sin hjemkomst 1908 arbejdede han som typograf ved Modersmålet-Dannevirke til 1920. I denne periode gjorde han sig stærkt gældende i den haderslevske arbejderbevægelse. Han var her formand for typografernes fagforening en stor del af perioden 1908–20 og formand for arbejdernes fællesorganisation (Gewerkschaftskartell) 1909–11. Under 1. Verdenskrig var han soldat ved vestfronten. Efter sin hjemsendelse tog Jørgen Møller ivrigt del i det politiske arbejde og indvalgte oktober 1919 i byrådet, som han var medlem af 1919–37. I 1920 var han den ledende ved oprettelsen

af Haderslev Amts Socialdemokrat, som han var redaktør for til 1921, og endelig var han 1920–47 socialdemokratisk medlem af Landstinget.³

Jørgen Møller til Alsing Andersen.⁴

Haderslev 26. april 1919.

Kære partifælle!

Den 15. d.m. modtog jeg den mig kærkomne meddelelse, at der gennem Sønderjysk Depot var sendt mig en pakke med 10 pd. flæsk og et stk. sæbe. Min kone og mine fem børn glædede sig med mig, eftersom vi jo alle har gennemgået slemme tider. Jeg tager vel ikke fejl, når jeg først er Dem tak skyldig, som vel har givet tilskyndelsen. Pakken er imidlertid ikke ankommen endnu. Jeg har forespurgt hos toldvæsenet her i byen, men desværre forgæves. Nu i de senere dage er der jo gået en meddelelse gennem pressen, at alle levnedsmidler, som sendes fra Danmark, bliver beslaglagte af de tyske myndigheder, og jeg var derfor bange for, at min pakke havde lidt samme skæbne. Måske kommer den endnu.

Jeg skriver samtidig afsenderen (fru Obel) et par ord.

Kære partifælle! På søndag rejser vi til Christiansfeld for at oprette en politisk forening, forhåbentlig følger der snart flere efter. Vi må jo gøre noget, for at den Dansk Arbejderforening ikke fuldstændig spærrer os vejen. Sidstnævnte forening har jo vedtaget at udgive sit eget blad, ligesom den har anstillet en rejsesekretær. Den tænker jo at slutte sig til Dansk Husmandsforening.⁵

Efter den vedlagte beretning synes det, som om der nu hersker en anden strid inden for foreningen, thi man vil jo opfordre medlemmerne til at tiltræde landarbejderforbundet. Sagen er jo dog den, at det gælder om at sikre medlemmerne arbejdsløshedsunderstøttelsen. Kommer dens medlemmer imidlertid ind i landarbejderforbundet, så er der jo dog opnået noget i retning af vor bevægelse.

De vil jo ligeledes se af vedlagte beretning, at Sønderjysk Arbejderforening påny har protesteret imod, at Toft og jeg er medlemmer af Vælgerforeningens arbejdsudvalg (den sociale lovgivning). Særlig søger de jo at komme Toft til livs, som på et møde i Åbenrå skal have talt til fordel for tyskerne.⁶

Vort arbejde er imidlertid så godt som afsluttet; forøvrigt har vi

ikke regnet med nogen påskønnelse fra den side, og de vil sikkert ikke få meget ud af deres protest.

Idet jeg med tak mindes den modtagelse, som De og de øvrige herrer partifæller beredte os under vort ophold i København, bedes De hilse hr. Hørdum⁷ og de øvrige partifæller, hvis navne jeg desværre har glemt, og De selv hilses på det venligste af Deres

Jørgen Møller
Haderslev, Lindedal 34^{II}

Jørgen Møller til Alsing Andersen

Haderslev 7. maj [1919]

Kære partifælle!

Har idag modtaget den igennem Sønderjysk Depot sendte pakke, hvorfor min hjerteligste tak. Forhåbentlig har De modtaget mit brev, som jeg afsendte for ca. 14 dage siden, og hvori jeg meddelte, at vi ville søge oprette en politisk forening i Christiansfeld. Foreningen blev startet, ligesom der også blev vundet en del medlemmer for fagforeningerne. Flyveskriftet, til hvilken Toft-Åbenrå modtog manuskriptet, er imidlertid udkommet, og det har vakt bestyrtelse, eftersom man ikke ret har kunnet finde ophavsmændene dertil. Den såkaldte Arbejderforenings formand spurgte mig, om jeg havde set skriftet, og jeg svarede, at jeg endog havde set manuskriptet. Så var vor samtale tilende.⁸

Vær så venlig at hilse hr. Hørdum, og De selv hilses på det venligste af

Deres
J. Møller
Haderslev, Lindedal 34^{II}

Alsing Andersen til Jørgen Møller

København den 14. maj 1919.

Herr
typograf Møller.
Ærede partifælle.

Jeg har rigtigt modtaget et brev og et brevkort fra Dem, hvorfor jeg takker.

Det glæder os, at det er lykkedes Dem at oprette en socialdemokratisk forening i Christiansfeld, og vi nærer det håb, at flere ved

lejlighed vil følge efter. Men det er jo for øvrigt en selvfølge, at der først efter afstemningen vil kunne tages rigtig fat i så henseende.

Det glæder os ligeledes, at partifællerne i Haderslev har ladet det danske flyveblad trykke og uddele. Det vil næppe være uden virkning. Så meget beklageligere er det, at flertallet af partifællerne i Åbenrå og Sønderborg – efter hvad Toft meddeler mig – ikke hidtil har villet gå med til trykningen af flyvebladet.

Idet vi for øvrigt gerne modtager yderligere meddelelser, når noget nyt foreligger, beder jeg Dem modtage mine venligste hilsener.

Deres

[Alsing Andersen]

Jørgen Møller til Alsing Andersen

Haderslev 20. maj 1919.

Ærede partifælle!

Tak for Deres brev af 14. ds. Jeg ser, at De har opfattet min meddelelse om det danske flyveblad sådan, at vi allerede havde udbredt samme. Dette er ikke helt rigtigt. Vi har her i Haderslev besluttet at udgive det nævnte flyveblad, samtidig med at vi besluttede at holde et os fra centralbestyrelsen tilsendt tysk flyveblad tilbage, da vi var af den anskuelse, at sidstnævnte ikke egnede sig for den her-værende dansksindede befolkning og derfor ville skade os mere end gavne.⁹ Da man i Åbenrå imidlertid fik vor beslutning at vide, har en derværende lidt ivrig tysksindet partifælle meddelt dette til distriktsbestyrelsen i Flensborg, som nu forbød os at udgive det danske. – I søndags var Zimmermann (formanden)¹⁰ og jeg sendt som repræsentanter til en konference i Flensborg, hvor bl. a. også denne sag kom på tale. Vi har naturligvis hævdet vort standpunkt; men foreløbig må vi vel så lade det ligge.

Dernæst kom fredstraktaten på tale, og vi var jo alle enige om, at kravene til det tyske folk er så hårde og umenneskelige, at de ikke kan opfyldes. Det tyske socialdemokrati har jo derfor besluttet at appellere til det »internationale«. ¹¹ Det er jo en tanke, som også jeg kan støtte; men i øvrigt fik jeg det indtryk af vor konference, at vi skal tvinges til at være tyske, og det er dog for meget af det gode, eftersom jo dog selvbestemmelsesretten altid for os har stået i forgrunden.

*Ferdinand Zimmermann (1878–1969), formand for den socialdemokratiske parti-forening i Haderslev 1911–21 og mangeårigt medlem af byrådet.
(Historiske Samlinger for Sønderjylland)*

På konferencen vedtog man en resolution, som forlanger, at alle, som tilhører det socialdemokratiske parti, skal forpligte sig til at stemme tysk og virke i denne retning. Hvem, der ikke gør det, betragtes som at modarbejde den tyske socialdemokratiske republik og dermed partiets bestræbelser. Dette er i korthed indholdet af resolutionen.¹²

At en tysker stemmer tysk, betragter jeg som en selvfølge; men vi dansksindede nordslesvigere, som, endskønt vi altid har gået skulder om skulder med vore tysktalende og tysksindede kammerater for at

magte vor fælles opgave: bekæmpelsen af det kapitalistiske verdenssystem og for at skaffe småkårsstanden den ret i samfundet, som den kan tilkomme, ellers betragter os for at høre til det danske folk, for os er en sådan beslutning for vidtgående. Skulle Danmark blive repræsenteret på det »internationale«, kunne jeg ønske, at dette blev drøftet, thi vi stemmer ikke *imod* en forening med det folk, som vi af natur tilhører.

Vor partisekretær Michelsen-Flensborg har i den senere tid hævdet et standpunkt, som ikke står tilbage for altysskernes; ja han angriber det danske folk, hvor han kan få lejlighed dertil, af harme over, at Nordslesvig vil blive genforenet med Danmark.¹³ På det nævnte møde gik enkelte talere så vidt, at de ville tage beslutning om, hvorvidt man efter genforeningen inden for partiet og fagforeningerne burde slutte sig til de danske eller ikke!

Er slig en tanke diskutabel? Kunne man tænke sig, at tyskerne efter afståelsen kunne »arbejde« alene? Ja, man gik i rette med redaktøren af Flensburger Volkzeitung, som skulle have skildret de sociale forhold i Danmark for rosende, så det kunne skade tyskerne ved afstemningen, skønt beretningen kun har indeholdt de nøgne sandheder.¹⁴

Tyskerne bliver sig selv lig. De kan ikke forstå, at de er besejrede, og mener endnu at kunne hæve sig over alle øvrige folk; men alligevel kunne jeg ønske, at hvis det »internationale« træder sammen, at man gør dem klart, hvad man venter af det folk, som nu råber om hjælp i dets store nød.

Venlig hilsen
Deres
Jørgen Møller

Jørgen Møller til Alsing Andersen

Haderslev, 10. august [1919]

Kære partifælle!

Der er nu hengået 2 måneder, siden jeg sidst skrev; men da jeg ikke har hørt fra Dem efter den tid, kunne jeg næsten fristes til at tro, at censuren, som breve til udlandet endnu er underkastede, kunne have taget sig af samme.

Jeg havde dengang som delegeret fra Haderslev deltaget i en

partikonference i Flensborg, hvorefter jeg meddelte Dem og kritiserede en del af de der tagne beslutninger. Jeg udtalte i dette brev ønsket om, at i tilfælde af, at Danmark deltog i den internationale kongres i Amsterdam, kunne der måske blive lejlighed til at påtåle den måde, på hvilken partibestyrelsen her greb ind i afståelsesspørgsmålet.

Når jeg idag skriver Dem et par ord, så nærmest for at henlede partiets opmærksomhed på tilstandene hernede og særlig på den agitation, som særlig drives af kommunisterne. De har måske læst lidt om det store demonstrations- og friluftsmøde, som vi arrangerede for 3 uger siden. Stemningen har ved kommunisternes agitation tilspidset sig i den grad, at der måtte åbnes et ventil for utilfredsheden. For nu ikke at overlade dette arbejde til kommunisterne tog de samvirkende fagforeninger sig af sagen. Vi fik oprettet et tolvmandsråd, som udarbejdede og stillede krav til myndighederne, ja endog – naturligvis uden lov og ret – tilegnede os politimagt.¹⁵

Til trods for alt dette synes kommunisterne vel, at vi ikke er radikale nok, thi, som vi hører, vil de trække deres 3 repræsentanter ud af det bestående udvalg. De vil, såvidt os bekendt, vel i den nærmeste tid igen foranstalte demonstrationsmøder for at sætte et eller andet i scene. I fredags var red. Sterregaard fra København her for at gøre propaganda for kommunisterne. Der var til forsamlingen mødt ca. 700 personer, thi det var jo noget nyt at høre en dansk kommunist. Og det skal siges, at han brugte en køn lille buket af grovkornede ord, den ene band fløj ud over menneskemængden efter den anden – ikke mindst imod vort parti.¹⁶

Også de øvrige partier arbejder jo allerede hernede, selv om det også kun sker indenfor deres foreningsrammer, så jeg er kommet til at tænke på, hvorvidt det er klogt for os at vente med al agitation til efter genforeningen, når de andre partier arbejder så ihærdigt. Jeg har også talt med de tysksindede partifæller desangående, og vi blev enige om at henlede Deres opmærksomhed på tilstandene hernede og bede partibestyrelsen at overveje, hvad der kan gøres for at gribe ind den bevægelse, som gør sig så stærkt gældende hernede.

Med hilsen
Deres
Jørgen Møller
Lindedal 34^{II}, Haderslev

Jørgen Møller taler ved den store arbejderdemonstration på Søndertorv i Haderslev den 14. juli 1919, hvor der især protesteredes mod de høje fødevarerpriser. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

Alsing Andersen til Jørgen Møller

København den 23. august 1919.

Herr

typograf J. Møller.

Kære partifælle.

Jeg takker for Deres breve af 20. maj og 10. august, som jeg begge har modtaget, og jeg må ærligt indrømme, at De kan have grund til at være lidt utålmodig over ikke at have hørt fra mig i anledning af det førstnævnte brev.

Imidlertid har vi ikke ladet Deres brev uænset. Jeg viste det straks til Stauning,¹⁷ og vi besluttede da at sætte os i forbindelse med tyske partifæller om sagen, idet vi må give Dem ganske ret i, at forskellige udtalelser f. eks. af P. Michelsen hellere burde have været usagte. Vi har imidlertid stadig ønsket at virke for en forsoning mellem partifællerne i afstemningsområdet i stedet for at uddybe misstemninger, og vi lod derfor de vedkommende begivenheder

komme lidt på afstand, før vi satte os i bevægelse. Vi har imidlertid nu været i forbindelse såvel med P. Michelsen som med Adler og Köster og med partibestyrelsen i Berlin, og vi har det indtryk, at der er ved at falde lidt ro over gemytterne.¹⁸ Fra Hempel i Sønderborg har vi ligeledes fået brev, hvori han skriver, at betingelserne for et godt samarbejde mellem danske og tyske arbejdere stadig bedres.¹⁹

Med P. Michelsen har vi talt personlig under et besøg her i byen og hans udtalelser her såvel som i et senere brev gik kortelig ud på, at hvordan end afstemningen faldt ud, måtte nationalitetsstriden i Nordslesvig være endt, og Socialdemokratiet burde tilstræbe en forsoning af de bestående modsætninger. Vi har i et udførligt brev til Michelsen ikke forsømt at betone, at fremgangsmåden fra tyske socialdemokraters side i den senere tid ikke altid havde været, som man kunne have ønsket,²⁰ og det samme har vi betonet i et brev til partibestyrelsen i Berlin, i hvilken det bl.a. hedder: »Og endelig må jeg nævne, at man utvivlsomt fra tysk socialdemokratisk side uden skade kunne undlade al oprivende agitation i Nordslesvig, hvor de nationale stemninger er så udpræget danske.«

I svaret fra den tyske partibestyrelse, som vi modtog for få dage siden, og som er affattet af Bartels, der dog er overbevist om at være i nøje overensstemmelse med de øvrige medlemmer, udtales der fuldkommen tilslutning til disse ord. Bartels erkender, at der har fundet uheldige ting sted; men han udtaler som sin overbevisning, at de tyske socialdemokrater i Slesvig i fremtiden vil være mere forsigtige.²¹

Vi har grund til at tro, at han vil få ret, idet han før afsendelsen af svaret har været i forbindelse med Adler og Köster og bl. a. formået dem til at afstå fra et ønske om at få udsendt en fællesudtalelse af det danske og slesvig-holstenske socialdemokrati ang. afstemningen, hvad vi nødigt ville på nærværende tidspunkt af indrepolitiske grunde.

Vi beder Dem imidlertid meddele os, om der er indtrådt en bedring i forholdet indenfor partiorganisationerne, thi det er en selvfølge, at vi vil foretage yderligere skridt, hvis det stadig er meningen, at man vil forsøge at benytte partidisciplinen som et middel til fordel for tysk afstemning. Vi ville i så fald om muligt gerne have ordlyden af den resolution, som De omtalte fra konferencen i Flensborg, og som skulle forpligte alle socialdemokrater til at stemme

tysk. De har jo unægtelig ret i, at det er et mærkeligt aktstykke; men måske er det ganske stille gået ud af kraft.

Hvad forholdene hos Dem i øvrigt angår, var det sikkert et udmærket træk, De samvirkende Fagforeninger foretog, og det har da øjensynlig også bragt Deres kommunister i klemme. – Herr Sterregaard er en gammel kending her, og han var da også til for kort tid siden medlem af vort parti; men han har altid hørt til de urolige sjæle – for at bruge et mildt udtryk. Og »det grovkornede« er hovedindholdet af samtlige syndikalister og bolchevikker her i landet.²²

M. h. t. agitationen for partiet ville det jo være af stor betydning om de tyske og danske partifæller kunne foretage noget til gavn for partiets vækst, og hvis De beslutter noget, ved De, at De kan vente økonomisk og anden støtte herfra. Men med »anden støtte« vil De jo sikkert først og fremmest tænke på talere herfra, og jeg må da sige, at sikkert de allerfleste partifæller stadig er modstandere deraf. Men vi kan jo fortsætte udvekslingen af tanker om, hvad der bør gøres, og det er da en selvfølge, at Deres planer vil blive forelagt vor partibestyrelse.

Håbende snart at høre godt nyt fra Dem, forbliver jeg med de venligste hilsener til Dem og andre partifæller.

Deres
[Alsing Andersen]

Alsing Andersen til Jørgen Møller

København 14. okt. 1919.

Hr. rådmand Jørgen Møller.
Kære partifælle.

Den direkte anledning til disse linjer er telegrammet om, at De er valgt til rådmand i Haderslev.²³ Vi ønsker Dem hjertelig til lykke med valget, idet vi også glæder os over det smukke stemmetal. Samtidig vil jeg benytte lejligheden til at spørge, om De har modtaget mit brev af 23. august, og bede Dem ved lejlighed give os nogle meddelelser om, hvorledes forholdet nu er mellem danske og tyske socialdemokrater i Nordslesvig. Jeg talte igår med P. Michelsen, Flensborg, der var her i byen til møde i den internationale kommission, og han betegnede det som en selvfølge, at socialdemokratiet ville stille

sine medlemmer ganske frit under den kommende afstemning. Vi håber derfor, at forholdet nu er tilfredsstillende.

For øvrigt nærmer sig jo nu snart den tid, da vi skal til virkelig at samarbejde, og jeg nærer ingen tvivl om, at vi da let vil kunne få planlagt en god agitation i Nordslesvig.

Håbende på gode nyheder
venligste hilsener

Deres

[Alsing Andersen]

Hilsener til Zimmermann, Carl Hansen²⁴ og de andre partifæller, jeg stiftede bekendtskab med.

Jørgen Møller til Alsing Andersen

Haderslev 17. okt. 1919.

Kære partifælle!

Modtog lige brevet af 14. ds. – Hjertelig tak for lykønskningen. – Rådmandsvalget var jo forsåvidt interessant, som tyskerne (også partifællerne) stemte på min medkandidat Pabst, medens den hjemlige befolkning afgav deres stemme på mig. Og nu rives og kives det tyske og danske parti om, hvem der i grunden har vundet ved valget. Tyskerne siger, at jeg som socialdemokrat hører til deres fløj, medens danskerne påstår, at jeg vel er socialdemokrat, men dansksindet, og derfor til dem. Endnu har jeg ikke holdt det for nødvendigt at svare herpå, thi man skal jo under de rådende forhold være meget forsigtig. Når jeg i den nærmeste tid bliver indført, så får jeg vel lejlighed til at gøre begge partier klar, at jeg først og fremmest er socialdemokrat, og som sådan har ingen af dem krav på mig.

Iøvrigt er forholdene inden for bystyret ret trøstesløse; der går ikke en eneste uge, uden at der bevilges store summer af byens midler uden at vide, hvor man skal søge dækning. Det er som om tyskerne med fuld kraft skubber på det væltende læs, for at befolkningen senere hen »må få øjnene op« for, hvor storartet det var under preusserstyret. Næsten i hvert byrådsmøde er der lønfordringer fra de kommunale embedsmænd og arbejdere, og bevilliger danskerne ikke, ja så råber tyskerne højt: Der ser I, hvad I har at vente, når I kommer under Danmark!

De forstår, kære partifælle, at det ingen let opgave bliver for mig, når jeg tager plads sammen med de øvrige magistratsmedlemmer – alle højremænd, helt igennem konservativ. Jeg er dog ikke bange for at optage kampen. I byrådet sidder jo fem partifæller, hvoraf de 4 vel er tilflyttede tyskere, men forøvrigt mænd, som jeg og hele partiet kan være tilfredse med. – Og nu et par ord med hensyn til partibevægelsen: Her må jeg konstatere, at der er indtrådt en vending i den agitation, som i sin tid officielt udfoldedes af partibestyrelsen, så jeg må tilstå, at der i den retning ikke er anledning til klage. Den eneste agitation, som endnu udfoldes, fuldføres af den socialdemokratiske presse (Flensburger Volkszeitung), som jo griber alt med stor fornøjelse, hvad der kan tjene til at afholde arbejderne fra at stemme for Danmark. Under partimedlemmerne er der jo en del, som er fanatisk tyske, men de vil for en del forsvinde, når afståelsen finder sted, så jeg håber, det giver ro senere, og at de lidt efter lidt finder sig tilrette under de nye forhold. Endnu drømmer de jo om Tysklands velmagtsdage, de begriber endnu ikke den virkelige situation og glemmer i deres ivrighed de idealer, hvorefter vi som socialdemokrater stræber.

Nu lader det jo til, at det endelige opgør hernede nærmer sig sin afslutning – og det er godt, thi des hurtigere falder sindene til ro, des før vil man vende tilbage til den gerning, som så hårdt tiltrænges, nemlig agitationsarbejdet inden for vore egne rækker, og dette fælles arbejde vil, hvad enten vi nærer tyske eller danske anskuelser, forhåbentlig forene os igen med det danske socialdemokratis bistand.

Venlig hilsen til partibestyrelsen
og De selv hilses på det venligste
Deres
Jørgen Møller
Haderslev, Lindedal 34^{II}

NOTER

Jørgen Møllers breve findes i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, København, Socialdemokratisk Forbunds arkiv, ks. 118 (herefter citeret som Soc Forb 118), 3. Brevene gengives her med moderniseret retskrivning og tegnsætning, men i øvrigt med bevarelse af sproglige ejendommeligheder.

1. Om det slesvig-holstenske SPD's stilling i afstemningstiden se bl.a. Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924, Apenrade 1970, s. 76–106, og Hans Dietrich Lehmann: Der »Deutsche Ausschuss« und die Abstimmungen in Schleswig 1920, Neumünster 1969, s. 179–85, passim.
2. Resolutionen er trykt i oversættelse i Gerd Callesen: Socialdemokratiet og internationalismen. Kilder til belystning af det danske socialdemokratiske syn på det slesvigske spørgsmål 1906–24, 1973, s. 31. Original i Soc Forb 118, 5.
3. Om Jørgen Møller se bl. a. Gunnar Fog-Petersen: Vor regering og rigsdag, 1938, s. 447 f.
4. Alsing Andersen (1893–1962), den senere forsvarsminister, var sekretær for Socialdemokratiske Forbund (det danske socialdemokratiske parti) 1917–35.
5. Dansk (fra foråret 1919 Sønderjysk) Arbejderforening var grundlagt 1911 i Haderslev, men fik først virkelig betydning i afstemningstiden, hvor der oprettedes afdelinger i hele landsdelen. Agitationen forestodes bl. a. af rejse-sekretæren, møllersvend Anton Houborg. Foreningens nationale agitation rettedes i høj grad mod de indvandrede, »de fremmede arbejdere«, der i vidt omfang havde sluttet sig til socialdemokratiet. Foreningen, der fra juli 1919 udgav ugebladet Sønderjyden, fik meget stor tilslutning på landet, og dets ledere orienterede sig i høj grad mod den danske husmandsbevægelse og det radikale parti i Danmark.
6. Vælgerforeningens arbejderudvalg blev nedsat 12. dec. 1918 med redaktør Kr. Refslund Thomsen som formand. Formålet med udvalget var at undersøge, hvordan arbejderforsikringen bedst kunne organiseres efter genforeningen, og det afgav en betænkning herom 8. april 1919. Medlemmer af det 12 mand store udvalg var bl. a. Lageri, Houborg og de to mest fremtrædende dansksindede socialdemokrater, nemlig Jørgen Møller, der var næstformand i sygekassen i Haderslev, og sygekassekasserer Nis Toft, Åbenrå. – Nis Toft (1866–1952) havde efter nogen vaklen erklæret sig utvetydigt som tilhænger af Nordslesvigs tilslutning til Danmark i januar 1919. Han udsattes derfor for voldsomme angreb fra tysksindede partifæller, anført af murer Wilh. Ewald, Åbenrå, og en tid var Toft derfor udtrådt af partiet. Fra 1920 til 1933 var han lokalredaktør for den socialdemokratiske presse i Åbenrå.
7. I marts 1919 havde Jørgen Møller været i København sammen med en repræsentant for partiforeningen i Åbenrå, nemlig Nis Toft. – Martinus Hørdum (1871–1942) var forretningsfører for Social-Demokraten.
8. Sønderjysk Arbejderforenings formand var på dette tidspunkt drænsmeister P. Jakobsen, Hørup; men det er formentlig foreningens sekretær, der hentydes til i brevet, nemlig Jørgen Møllers kollega Chr. Lageri. – Chr. Lageri (1876–1951) var født i Åbenrå og blev udlært som typograf ved Hejmdal. Fra 1909 var han ansat ved Modersmålets trykkeri i Haderslev. Han blev sekretær for Sønderjysk Arbejderforening i foråret 1919 og var foreningens ledende skikkelse i afstemningstiden, hvor han bl. a. som redaktør af Sønderjyden var talsmand for den meget fjendtlige kurs mod socialdemokratiet.
9. Flyvebladet er sandsynligvis »Til arbejdere og småkårsfolk i Nordslesvig« (Soc Forb 118, 2), der er formuleret i tre socialdemokratiske partiforeningers navn (Haderslev, Åbenrå og Sønderborg). I flyvebladet understreges, at enhver bør stemme efter sin personlige overbevisning ved folkeafstemningen; endvidere at Sønderjysk Arbejderforening er en national forening, hvis formål er en tidsbegrænset aktion til fordel for dansk stemmeafgivning. Efter gen-

foreningen bør arbejdernes sag alene varetages af socialdemokratiet, der vil samle både dansk- og tysksindede arbejdere. – Det slesvig-holstenske SPD's opråb »Schleswig-Holsteiner! Stimmt deutsch!« går klart ind for tysk stemmeafgivning og hertugdømmernes tilhørsforhold til den »overlegne tyske kultur« (Soc Forb 118, 2).

10. Ferdinand Zimmermann (1878–1969) var formand for socialdemokratiet i Haderslev 1911–21. Han var født i Vejbæk, Bov sogn, og var fra 1910 konsumforvalter i Haderslev. Han var formand for arbejderrådet i Haderslev 1918–19 og 1918–34 medlem af byrådet. Han var selv tyskorienteret; men hans optræden i afstemningskampen tog efterhånden hensyn til danskhedens stærke stilling blandt Haderslevs arbejdere.
11. Med »det internationale« hentydes til muligheden for en enig protest fra de europæiske socialdemokratier imod de hårde fredsforhold. Det lykkedes imidlertid ikke at skabe en sådan enig holdning i 1919.
12. Konferencen i Flensborg fandt sted 18. maj 1919 med deltagelse af 36 repræsentanter fra de socialdemokratiske foreninger i afstemningsområdet. Den vedtagne resolution pålægger ikke direkte dansksindede arbejdere at stemme tysk. Resolutionen, der indledes med et voldsomt angreb på de foreslåede afstemningsregler, slutter dog med ordene: »Konferencen bekræfter på ny dens tyske folketilhørsforhold og forpligter sig til at sætte alle kræfter ind på at forsvare socialismen, tysk sæd, tysk ret og tysk kultur. I bevidstheden om deres faste tro på en lykkelig fremtid for Tyskland, i tillid til, at tysk arbejde, tysk intelligens aldrig kan dræbes, lover de tilstedeværende aldrig at fornægte deres tyskhed. Konferencen opfordrer de tyske arbejdere og partifæller til at stemme tysk ved den forestående afstemning og til at forblive tyske.« (Citeret efter Flensborg Avis 20. maj 1919). Holdningen i resolutionen kan derfor bestemt ikke betegnes som neutral over for afstemningsspørgsmålet.
13. Peter Michelsen, Flensborg, havde fra omkring århundredskiftet været ledende i den flensborgske arbejderbevægelse. I januar 1919 havde han været i København og lovet partifællerne dér at respektere og tolerere både den danske og den tyske retning og ikke at udstede bestemte paroler for medlemmerne. I slutningen af måneden indvalgte han imidlertid i den tyske nationalforsamling, hvorefter han snart gik klart ind for tysk stemmeafgivning i Flensborg. Hans virksomhed ydede sit til, at de flensborgske arbejdere i så høj grad besluttede sig for at stemme tysk. (Richard Vosgerau: Beitrag zur älteren Geschichte der Flensburger Arbeiterbewegung, manuskript 1952, s. 23 ff.)
14. Redaktøren af Flensburger Volkszeitung var den fremtrædende socialdemokrat Hans Jensen.
15. Tolvmandsrådet i Haderslev blev oprettet ved et stort arbejdermøde 14. juli, hvor der protesteredes mod de hastigt voksende fødevarerpriser og huslejer. I dette råd skulle den splittede arbejderbevægelse samles til gavn for arbejderklassens fælles sag. Rådet kom til at bestå af 3 flertalssocialdemokrater (som repræsentanter for det største socialdemokratiske parti SPD) bl. a. Jørgen Møller, 3 uafhængige socialdemokrater (partiet USPD havde 1917 skilt sig ud fra SPD i protest mod dettes samarbejde med de borgerlige under verdenskrigen), 3 kommunister og 3 fra Sønderjysk Arbejderforening, bl. a. Lageri. Rådets krav om politibeføjelser lykkedes det ikke at virkeliggøre som ønsket, og splittelsen i arbejderbevægelsen mindskedes ingenlunde ved oprettelsen af tolvmandsrådet. (Modersmålet 14. og 15. juli 1919, Sønderjyden nr. 3 1919,

- Dorrit Andersen: Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918–20, Sønderjyske Årbøger 1972 s. 147–85, her s. 165.)
16. Haderslevafdelingen af kommunistpartiet var oprettet 26. juni 1919 (Modersmålet 27. juni 1919). – Det har ikke været muligt at finde yderligere oplysninger om redaktør Sterregaard. Mødet med ham fandt sted 8. aug. 1919. (Sønderjyden nr. 7 1919, Hejmdal 11. aug. 1919.)
 17. Th. Stauning (1873–1942), socialdemokratiets formand 1910–42 og statsminister 1924–26 og 1929–42.
 18. Eduard Adler (1861–1940?) var 1900–18 redaktør af den socialdemokratiske avis Schleswig-Holsteinische Volkszeitung, og han fik i denne periode stor indflydelse på socialdemokratiets stilling til det nationale spørgsmål. Han virkede energisk mod de afstemningsregler, der blev fastsat i fredsftalen 1919. – Adolf Köster (1883–1930) blev 23. april 1919 udnævnt til statskommissær for Slesvig-Holsten. Som repræsentant for den preussiske statsregering organiserede og ledede han afstemningskampen og støttede stærkt de kræfter i socialdemokratiet, der virkede for tysk stemmeafgivning. I april 1920 blev han tysk udenrigsminister. Om afstemningstiden skrev han bogen *Der Kampf um Schleswig*, Berlin 1921.
 19. Indberetningen fra Sønderborgforeningen er trykt s. 29 f i Gerd Callesen: *Socialdemokratiet og internationalismen*. Original i Soc Forb 118, 4. – Murer Richard Hempel (1882–1921) var de sønderborgske socialdemokraters leder; men efter genforeningen sluttede han sig til kommunisterne.
 20. Brevvekslingen med P. Michelsen findes i Soc Forb 118, 9. Et uddrag af brevet til Michelsen 30. juli 1919 er trykt s. 31 i Gerd Callesen: *Socialdemokratiet og internationalismen*.
 21. Nogle korte citater fra brevet fra den tyske partiledelse 16. aug. 1919 er trykt s. 31 i Gerd Callesen: *Socialdemokratiet og internationalismen*. Original i Soc Forb 118, 7.
 22. Med »syndikalister og bolchevikker« hentydes til henholdsvis Fagoppositiøns Sammenslutning og til det venstresocialistiske parti, der begge førte en voldsom agitation mod det dominerende socialdemokratiske politik og samarbejde med det borgerlige radikale parti, en agitation, der bl. a. havde sin baggrund i de vanskelige økonomiske forhold under og efter verdenskrigen.
 23. Den 12. okt. 1919 afholdtes nyvalg til magistraten, ledelsen af kommunalstyret i Haderslev. Hertil valgtes Jørgen Møller som den eneste socialdemokrat. Der valgtes desuden to tyske rådmænd, to danske samt en tysk borgmester. Borgerrepræsentationen var valgt 2. marts, og her havde danskerne opnået 16 mandater, tyskerne 9 og socialdemokraterne 5. (Olav Christensen: *Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet*, Haderslev 1952, s. 79 f, 94.)
 24. Tobaksspinder Carl Waldemar Hansen (1872–1946) var i 1919 formand for arbejdernes fællesorganisation (Gewerkschaftskartell) i Haderslev, og i juli blev han formand for Tolvmandsrådet.

Tønder Statsseminarium 1937-1943

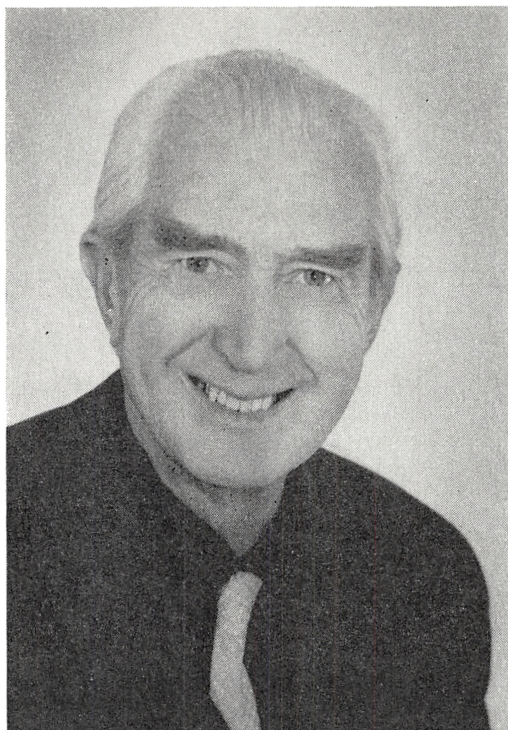
Af Morten Bredsdorff

I Sønderjyske Årbøger 1968 er meddelt en samling dagbogsblade fra Tønder Statsseminarium under den tyske besættelses sidste to år 1943-45. Her følger en kort beretning om seminariets historie 1937-43, bygget på kontorets dagbøger og de officielle indberetninger til Undervisningsministeriet, som den nuværende rektor venligt har stillet til min rådighed.

Tønder før krigen

Den 22. august 1937 modtog jeg fra Undervisningsministeriet udnævnelse til forstander for Tønder Statsseminarium fra 1. september samme år. Med meget kort varsel måtte jeg bryde op fra Silkeborg Seminarium, som dengang blev ledet af forstander, cand. theol. Herluf Jensen,¹ endnu i delvis samarbejde med den afgående grundlægger af det midtjyske seminarium, den landskendte grundtvigianer P. J. M. Winther.² Jeg var glad ved samarbejdet med et hyggeligt, lidt gammeldags præget lærerkollegium med flere betydelige personligheder foruden den livfulde gamle Winther, der stadig underviste med munterhed og varme. Men jeg befandt mig ikke helt vel i det landskabeligt indelukkede Silkeborg, omgivet af dystre skove og små søer. Jeg har altid været friluftsmænd, og sejlture i kano på Gudenåen var min trøst. Men jeg savnede udsynet og friskheden ved min barndoms Roskildefjord og den lette adgang til det sydfynske øhav, som vi havde haft under fem lærerår ved Ollerup Højskole. Der havde desuden venskabet med den vidsynede og særprægede, dansk-argentinske forstander Lars Bækhøj været mig til stor glæde.³

Og nu skulle vi til Tønder. Mens jeg glædede mig ved udsigten til en ansvarsfuld stilling i det åbne vestslesvigske grænseland, var min

Seminarierektor, mag. art. Morten Bredsdorff, f. 1901.

schweiziskfødte hustru ikke særlig glad og meget bekymret for opgaven som en forstanders kone. Hun følte sig hjemme i det midtjyske bakkeland, vor søn Thomas var kun fire måneder gammel, en flytning forekom hende både ængstende og besværlig. Det var derfor både med bekymring og forventning, vi så hen til den store opgave.

Året før havde jeg talt ved et skolemøde på det gamle seminarium i grænsebyen. Emnet var vekselvirkning mellem dansk og tysk kultur i 1800-tallet, og bagefter havde jeg en god samtale med den gamle forstander pastor Emil Albeck,⁴ der kort efter tog sin afsked. Desuden havde jeg, på opfordring af min gamle lærer Erik Appel,⁵ nu domæneforpagter på Ellehus ved Jejsing, taget initiativet til en indsamling, som skulle støtte rejsningen af et forsamlingshus i nærheden af Ellehus. Det skulle skænkes til »den truede firkant« i Slogs herred som en slags håndslag til sønderjyder under den larmende

nazistiske opmarch i Tyskland og lige syd for grænsen. »Silkeborgsalen,« som huset kom til at hedde, blev da også indviet i efteråret 1937 og står endnu.

Da forstanderboligen i Tønder skulle gennemgå en større istandsættelse, måtte jeg efter et besøg hos undervisningsminister Jørgen Jørgensen⁶ og departementchef A. Barfod⁷ rejse alene til Tønder først i september og begynde arbejdet.

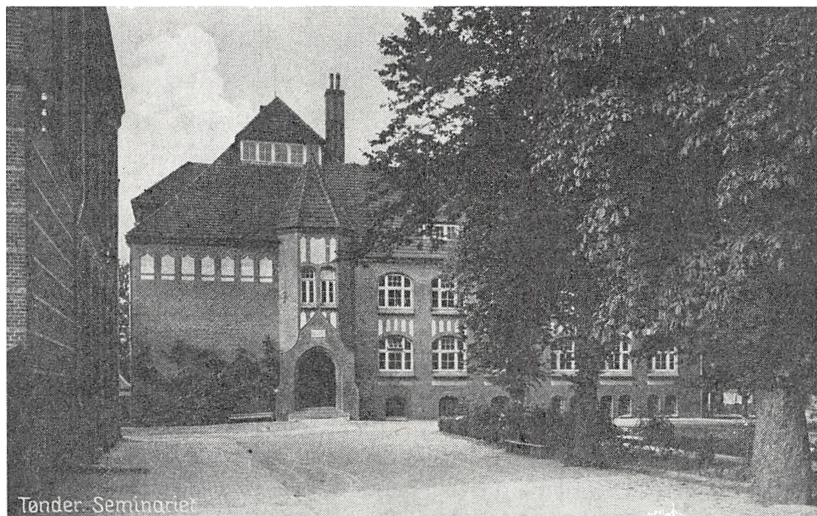
Dengang kendte man ikke de senere indførte højtidelige indsættelser af nye seminarieforstandere ved minister eller statskonsulent. I Tønder blev jeg den 8. september budt velkommen af den nyudnævnte amtsskolekonsulent for Åbenrå-Sønderborg amt, Hans Novrup.⁸ Selv holdt jeg en kort tale, hvor jeg udtrykte håbet om et godt samarbejde og bistand fra kolleger. Så begyndte undervisningen, jeg overtog straks 12 dansktimer og boede indtil videre på Missionshotellet.

Men selv om jeg meget måtte savne familien og kun hveranden eller tredje søndag kunne nå en hastig rejse til vort hjem Vesterlide i Silkeborg, blev tiden hurtig så fyldt med opgaver, at den fløj. Seminarielærer Claus Eskildsens⁹ velkomst på lærerværelset ved den første frokost var mindre højtidelig end i festsalen forud. Han sagde kort og godt: »Nu har jeg været lærer på Tønder Statsseminarium under fem forstandere, den ene værre end den anden! Nu skal vi se, hvordan denne mand bliver. Velkommen!« Dermed var isen brudt. Under munter latter fra hele lærerkollegiet trykkede Eskildsen og jeg hinanden i hånden, og jeg blev mødt med venlig åbenhed fra alle sider. Med Eskildsen selv fik jeg under hele min Tøndertid og ikke mindst under besættelsen et fortrinligt samarbejde. Han lærte mig den dybere betydning af det tyske begreb »Dienst«. Med sand kantiansk pligtfølelse over for arbejde og institution var han altid – dag og nat – rede til med råd og gerning at hjælpe den unge forstander, når det gjaldt seminariets vel. Det skulle ske ret ofte i de kommende år.

Seminariets lærerkollegium var – målt med nutidens stok – kun lille. Magister Aage Rahr¹⁰ kendt jeg i forvejen, de øvrige lærte jeg snart at kende. Et karakteristisk træk var her det fornøjelige fællesskab mellem seminariets og øvelsesskolens lærere og lærerinder. Et stort lærerværelse samlede dagligt næsten alle i pauserne og det store spisefrikvarter. Her præsiderede overlærer Thomas Roust,¹¹ en stor rolig vestjyde, for den ene ende af det lange bord. Han ankom gerne

tungt rustet til vore formiddagssamtaler, kan kendte jo det hele langt bedre end jeg. I 1941 blev han udnævnt til amtsskolekonsulent for Haderslev amt og afløstes som overlærer af Erling Brahm.¹²

Endnu et par medhjælpere må nævnes. Den stoute pedel Johs. Bonde,¹³ en forhenværende Haderslevskipper, som hver morgen stod foran hovedindgangen og hilste forstander og lærere med sin mørkeblå sømandskasket. Han kendte næsten alle skrivelser på min forgængers kontor, hjalp mig fortrinligt til rette med mange løbende sager og var altid tjenstvilligheden selv overfor »æ forstander«. Måske nu og da lidt for meget af det gode. Han var en støt hjælper de første år. Men da lærerrådet ved hans afgang på det bestemteste frarådede mig at opfylde hans ønske og i hans sted ansætte hans søn, der hverken havde uddannelse eller erfaring, vendte venskabet sig til bitter uvilje. I Bondes sted fandt jeg med Eskildsens hjælp en ældre snedker fra byen Rasmus Frandsen.¹⁴ Han blev ikke blot en enestående dygtig pedel, der sparede staten mange penge ved sine egenhændige reparationer af større og mindre skader, men også mine børns trofaste og muntre ven, en mand jeg aldrig glemmer.

*Tønder Statsseminarium i mellemkrigstiden.
(Historiske Samlinger for Sønderjylland)*

Den anden var gymnasielærer Peter Atke, som fra Albecks tid ordnede seminariets ret indviklede regnskab.¹⁵ Han var en solid og fornøjelig støtte, hvis sjællandske tonefald lød hjemligt i mine øren. Ved sin alt for tidlige død i 1942 afløstes han af seminarielærer Jørgen Utoft, der blev en ikke mindre fortrinlig regnskabsfører og medhjælper.¹⁶

Sidst i oktober ankom min kone og vore to børn fra Silkeborg til den nu nogenlunde istandsatte, blot alt for store og gammeldags embedsbolig, der jo stammer fra 1850'erne. Med sine 30 rum, de 8 dog i kælderen, forskrækkede den straks min kone. Værre var og blev boligens solfattige beliggenhed med det nu nedrevne store bryggeri lige overfor på Østergade. I det barske vestslesvigske klima skulle det vise sig skæbnsvangert, ikke mindst for hendes og Thomas' helbred. Lykkeligvis fik vi det år en ret mild og varm november, og jeg kan endnu høre den hyggelige rappen af ænderne på Vidåen, når man vågnede om morgenen. Men vintrene var hærget af ofte langvarige sygdomme for min kone og børnene, så længe vi var i Tønder.

Sammen oplevede vi et glimt af det gamle Tønder, da et hjemmetysk ægtepar fejrede guldbryllup i landauer gennem Østergade, hvor alle, danske og tyske borgere, hyldede dem med lys i vinduerne. Vi var med til aftenfesten i »Tonhalle«, hvor lokale kræfter opførte den muntre komedie »Der verschriebene Vetter« med djærve repliker på tysk, frisisk, sønderjysk og plattysk, en sidste efterklang af den gamle dansk-tyske helstat.

De første år i Tønder var præget af travlhed og vækst. Det i 1930'erne noget stagnerende seminarium i landets sydvestre hjørne fik inden længe så mange ansøgninger om optagelse, at spørgsmål om udvidelse og indretning af dobbeltklasser snart måtte rejses. Dette skyldtes i første række den stigende spænding syd for grænsen, hvor den propagandaberuste nationalsocialisme i disse år voksede fra måned til måned, og som allerede havde nogle af sine stærke forposter i Holsten og Sydslesvig. Herfra lød gentagne krav om grænseflytning. En fanatisk pastor Peperkorn¹⁷ råbte op om »den blødende grænse« ved Kruså. Han og andre forlangte den flyttet »bis an die Königsau«. Det trak op til storm. Derfor er det et kønt træk i dansk ungdoms holdning i disse år, at den i stort tal sluttede op om Det unge Grænseværn og dets møder på Dybbøl. Et stigende antal unge mænd og kvinder besluttede nu, ofte vel tilskyndet af slægt og

venner, at lægge deres læreruddannelse i den mest udsatte by i landet, den gamle grænsestad i marsken.

Hertil kom, at vi ufortrødent måtte i gang med de af min forgænger indledede forberedelser til Tønder Statsseminariums 150 års jubilæum, som skulle fejres den 24. september 1938. Man mærkede, at det var en begivenhed, som byen og Vesteregnet så hen til med levende interesse. Den skulle slå fast, at de danske var her endnu og agtede at blive. En festkomité, bestående af Claus Eskildsen, seminarieelev Tage Dam¹⁸ og forstanderen lagde planer, forberedte festskrift og drøftede med undervisningsministeriet listen over indbydelser. Kronprins Frederik¹⁹ og kronprinsesse Ingrid,²⁰ der på dette tidspunkt opholdt sig på Gråsten slot, havde lovet at deltage. Undervisningsminister Jørgen Jørgensen, departementschef Barfod og en række embedsmænd havde ligeledes givet tilsagn. De sønderjyske rigsdagsmænd med H. Jepsen Christensen²¹ og I. P. Nielsen²² var selvskrevne gæster. Amtmand grev O. D. Schack skulle holde festtalen.²³

Jubilæum under stormvarsel

Inden festdagen oprandt, indtraf imidlertid en række begivenheder, verdenshistoriske og provinsielle, som nær havde kuldkastet alle planer. I slutningen af somren 1938 nærmede den storpolitiske krise i Europa sig sit højdepunkt. Den 15. marts var Hitler rykket ind i Czekoslovakiet og havde ladet sig hylde i Prag, mens vestmagterne afmægtige så til. Somren var svanger med krigstrusler. Churchill²⁴ torndede mod eftergivenesspolitikken, og Anthony Eden²⁵ trådte tilbage. Den 15. september fløj den britiske premierminister Neville Chamberlain²⁶ til Berchtesgaden for at forhandle med Hitler. Han vendte skuffet tilbage, rygterne tog til, og uroen voksede overalt. I Tønder overvejede man nu helt at opgive jubilæet den 24. september. To dage før, den 22., fløj Chamberlain igen til møde med Hitler, denne gang i Godesberg ved Rhinen. Alligevel støttede både ministerium og amtmand os i ønsket om at gennemføre festen. Og mens de tyske krigstrusler voksede fra time til time, fejrede det gamle danske seminarium, i en atmosfære af uforglemmelig spænding – krig eller fred de nærmeste døgn – den planlagte mindefest for landets ældste lærerskole.

Kort forud havde en lille lokal affære som et fugleskrig under

tordenvejrløst sig ind i det store drama. I foråret havde man i det tyske mindretals dagblad Nordschleswigsche Zeitung kunnet læse, at den tyske lærerforening i Nordslesvig sammen med lærerforeninger i Slesvig-Holsten havde besluttet at fejre mindet om det gamle seminariums 150-årige beståen ved en festlig sammenkomst i Tønder den 10. september. Det blev endvidere oplyst, at skolemyndighederne i Slesvig agtede at give tyske Tønder-dimittender fri den dag, for at de kunne deltage i festen på restaurant Skyttegården i Tønder.

Seminarieret havde ikke modtaget nogen indbydelse eller direkte meddelelse om denne tyske mindefest. Men efter samråd med grev Schack og amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen²⁷ besluttede jeg på seminarierets vegne at sende den tyske lærerforenings formand, skolekonsulent Elholm,²⁸ Tinglev, en indbydelse til at besøge seminarieret med festens deltagere. Han indfandt sig personlig på mit kontor, takkede for indbydelsen, som man gerne ville modtage og tilføjede, at foreningerne gerne ville nedlægge kranser ved seminarierets mindestene for stifteren Balthasar Petersen²⁹ og for de faldne fra Verdenskrigen. Han spurgte derefter, om det kunne tillades de tyske gæster sydfra at hilse monumentet med »den tyske hilsen«. Da vi for enhver pris ville undgå et gjaldende Heil Hitler! i seminariegården, svarede jeg, at det kunne tillades, når det skete »uden nævnelser af et fremmed stats-overhovedes navn«. Han lovede, at det skulle ske i tavshed, og at man hverken agtede at synge eller på anden vis demonstrere.

Lørdag den 10. september fyldtes gården over middag af ca. 300 mørktklædte lærere, de fleste sydfra. De stillede op i kreds om obeliskens, mens Nicolai Svendsen, hvem jeg havde bedt komme til stede, og jeg stiltødt gik omkring og hilste på enkelte. Formanden talte kort om det gamle tyske seminarium, på tysk naturligvis, og en stor krans blev nedlagt. Et øjeblik anspændt pause indtrådte. Kun enkelte arme blev løftet, og ingen sagde noget. Kort efter tog forsamlingen afsked og begav sig til den planlagte »Essen« hvor der efter sigende ikke blev sparet på festtaler og hyldest til den tyske »Fører«. Men det kom ikke seminarieret ved.

Da seminarierets egen festdag oprandt, var vejret skønt og mildt, en af disse varme, dejlige sensommerdage, som har en egen glans i marsklandet. Det varme vejr var åbenbart årsag til, at den store tyske krans nu to uger senere ved foden af »Balthasars obelisk« var falmet og så trist ud. Og da vi vidste, at Undervisningsministeriet agtede at

*Den gamle staldbygning i statsseminariets gård, nedrevet 1940.
I forgrunden mindestenen for Balthasar Petersen.*

nedlægge en krans samme sted, gav jeg intetanende pedellen besked om at fjerne den visne, tyske krans. Deraf fulgte et ret ubehageligt efterspil. Men først vor egen fest.

Her dannede den gamle festsal rammen om en stor, festklædt forsamling med kronprinsparret på første række. Undervisningsministeriets gave, et stort billede af Joakim Skovgaard, Jomfru i Fugleham, var ophængt på sydvæggen.³⁰ Undervisningsminister Jørgen Jørgensen lykønskede det gamle seminarium i varme ord. Så stod grev O. D. Schack på talerstolen. Åndfuldt skildrede han den gamle lærerskoles skiftende faser i grænselandets spændingsfyldte luft.

»Vi ved«, sagde han, »at der allerede én gang før her på Vesterengen er opstået en bevægelse, der havde en vis tilknytning til seminariet, og der ønskede at udligne de nationale spændinger ved et samliv i frihed og gensidig forståelse. Dengang fik bevægelsen ikke tid til at sætte sig igennem, og selv om vi håber, at nogle af de tanker senere, efter 1920, er ført ud i livet, så gælder det for os nu som dengang at være lydhøre over for de krav, der stadig påny stilles os, fordi vi lever på Sønderjyllands jord, og som visselig ikke bliver

mindre nu i en jernetid, hvor spændingen mellem landene øges, og jorden dirrer sagte af hæres opmarch.

Også den enkelte har her et personligt ansvar, ikke kun over for sin egen nationalitet, hvis livsvilje skal bæres frem med stærk og varm inderlighed, men også et ansvar over for den anden nationalitet, som vi skal leve i umiddelbar berøring med.

At blive kloge på denne måde og at forene den dobbelte pligt mod sit eget folk og mod sin næste i en højere harmoni, det er grænsesindets visdom og det, vi skal lære vor ungdom, der bærer landsdelens fremtidsskæbne.

Da lærernes livsopfattelse, således som den kommer til at præge deres undervisning i skolen, får en så stor indflydelse på den opvoksende slægt, er det af stor betydning, at denne anstalt stadig føler sig som et grænseseminarium i ordets bedste betydning.

Det er en ære for denne skole, at den kan se tilbage på en 150 år gammel tradition som grænseseminarium og en lykke, at den, vågen og virkeglad, i nutiden har en så alvorlig og skøn opgave foran sig som ingen anden læreruddannelsesanstalt i dette land«.

Jeg sluttede med en kort historisk oversigt over de 150 forløbne år og fremhævede 1850ernes djærve danske forstander A. Kühnel³¹ med de skarpe Carl Plougske træk, og Cornelius Appel,³² en af førerne for den af grev Schack nævnte forsonlige »Klosterpolitik« omkring 1860, og lovede, at vi uanset, hvad der måtte ske, ville stræbe at arbejde i den ånd, som grænselandets amtmand så smukt og sandt havde skildret.

Ved en frokost i gymnastiksalen blev der holdt flere gode taler, bl. a. af landstingsmand Jepsen Christensen, borgmester Jepsen³³ og andre. Mødet i festsalen blev transmitteret af statsradiofonien, noget dengang ret nyt. Samtidig modtog ministeren og hans embedsmænd regelmæssigt telefonisk nyt fra udenrigsministeriet om den store krisens udvikling. Vi fik at vide, at Chamberlain endnu forhandlede med Hitler, men udgangen var stadig aldeles usikker.

Mange tidligere Tønderelever fra hele landet var mødt frem. Derfor måtte vi henlægge aftenfesten til kasernens store sal, hvor Claus Eskildsen holdt en djærv og munter tale om tysk og dansk i Slesvig. Her talte virkelig »den sidste slesviger«, som vi ofte kaldte ham. Og så blev der spillet op til dans i vor egen gamle festsal, noget helt nyt på dette sted. Min forgænger havde ikke tilladt dans i semina-

riets lokaler. I dette øjeblik fik vi fra det lokale danske dagblads kontor den seneste meddelelse fra London: Chamberlain var for et par timer siden steget ud af flyvemaskinen, havde viftet med et stykke papir og råbt. »Dette betyder fred i vor tid!« England genlød af taknemlige jubelråb. Om disse ord skrev min studenterkammerat Peter P. Rohde, der opholdt sig i London: »Et folk af kujoner har med instinktiv sikkerhed fundet sin helt i en forræder!« Ord, som han senere måtte »æde i sig«, som han selv sagde, men som udtrykte manges holdning dengang.³⁴

Vi følte den aften en umådelig lettelse efter ugens trættende spænding. Enkelte af os anede vel – jeg mindes en samtale herom med en kollega – at England på det tidspunkt var så dårlig forberedt på krig, at en statsleder nødvendigvis måtte tilvejebringe en udsættelse, om han ikke kunne opnå andet.

Dagen efter foretog pastor Kaj Munk³⁵ en mindstens afsløring i Abild. Men om mandagen indeholdt Nordschleswigsche Zeitung en skarp hilsen til statsseminariet og dets forstander. Med dyb forargelse meddeltes det, at man havde begået »gravskændsel« ved at fjerne den slesvigholstenske lærerforenings krans fra provst Petersens mindsten. Dette var en grov fornærmelse mod den tyske befolkning og måtte medføre alvorlig klage til ministeren. Samtidig oplystes, at seminariets nye ledelse havde gjort sig skyldig i en anden grov udfordring, idet en »jødisk rabbiner« nylig havde holdt foredrag for seminariets elever og det endda i undervisningstiden! Den slags »Unfug« skulle man ikke længere finde sig i.

»Rabbineren« var en tåbelig misforståelse, der hang sammen med nazismens uhyggelige antisemitisme. Jeg havde bedt min gode ven, Jan Ballin,³⁶ på den tid katolsk præst i Esbjerg, fortælle eleverne om digteren Johannes Jørgensen, et led i nogle frie litterære dansktimer, jeg havde indført, og hvor Kaj Munk kort efter skulle føre ordet. Det blev en oplæsning og gennemgang af skuespillet Cant. Men beskyldningen for gravskændsel var ubehagelig i den betændte atmosfære. Jeg drøftede sagen med Claus Eskildsen. Vi var enige om, at bladets kilde måtte være to elever i III klasse, der begge tilhørte mindretallet. Jeg kaldte dem ned på mit kontor, fortalte dem, at jeg var klar over, at de havde forsynet bladet med disse fordrejede oplysninger. Hvad kransen angik, havde de selv kunnet se, at den efter 2 uger var vissen og grim og kun blev fjernet for at give plads for

Kronprins Frederik og kronprinsesse Ingrid ved forstanderboligen ved seminariet den 24. sept. 1938. Bag dem undervisningsminister Jørgen Jørgensen.

undervisningsministeriets friske krans. De to elever nægtede ikke og med besked om, at de ville blive bortvist, dersom bladet ikke indstillede denne kampagne, blev de sendt afsted til det tyske blads redaktion. Efter nogle brummende vredesudbrud ebbede sagen ud i de følgende dage, og glad var jeg.

Krig eller fred?

Den 29. september fløj Chamberlain igen til Tyskland. Denne gang for i München sammen med den italienske diktator Mussolini og den franske statsminister Daladier at underskrive den for vestmagterne

så ydmygende »Appeasement-Treaty«, der siden blev et slags fællesord for uværdige og falske forlig.

Men krigsudbruddet var udsat, der faldt en vis ro over grænselandet, vi kunne i nogenlunde ro arbejde videre med vore elever, hvis tal nu var i god vækst. I foråret 1939 var der i april tilmeldt så mange ansøgere til den forestående optagelsesprøve, at jeg med lærerrådets fulde tilslutning anmodede Undervisningsministeriet om lov til at oprette dobbeltklasse fra august. Det var dengang en sag, som krævede tilladelse fra vor øverste myndighed. Man frygtede, at overfyldning af seminariet skulle svække uddannelsens kvalitet.

Der var nu en grund mere til betænkelighed. Den var så tungtvejende, at departementschef Barfod personlig anmeldte sit besøg i Tønder for at drøfte sagen. Amtmand grev Schack indbød derfor ham, amtsskolekonsulent Svendsen, skolekonsulent Elholm og mig til en frokost på Schackenborg. Her drøftede man ret indgående, hvorvidt det måtte anses som forsvarligt under de truende politiske forhold at tillade seminariet i stedet for de sædvanlige 25–30 nye elever at optage 60 på en gang! Grev Schack henstillede indtrængende til Barfod at sige ja, »også for grænselandets skyld«, og med et venligt nik fra den »romerske senator« blev tilladelsen givet. Frokosten fandt sted i maj kort efter, at Hitler havde overskredet grænsen til Böhmen og Mähren og dermed brudt Münchenaftalen. Det var vel dette, der gav Elholm anledning til at ytre sig ret uforbeholdent om Tysklands vældige styrke og de følger for Europa, man nu måtte vente. Vi andre lyttede, ilde berørt, indtil vor kloge amtmand sluttede samtalen med nogle klassiske bemærkninger om det græske begreb »hybris«, det overmod, som kan blinde menneskene under medgang; men som guderne altid straffer tilsidst. Elholm var tavs, da vi skiltes i slottets forhal.

Den 7. april fulgte Mussolini Hitlers kurs og besatte det lille Albanien. Og selv om statsminister Th. Stauning³⁶ over radioen udtalte, at »Albanien ligger så langt borte«, følte de fleste, i hvert fald i grænselandet, at det store gennembrud nærmede sig. Eskildsen citerede Bismarcks³⁷ ord: Den, der ejer Böhmen, har magten over Europa! Og sammen mindedes vi vort besøg i Göteborg i oktober 1937, hvor vi med seminariets to ældste klasser havde været foreningen Nordens gæster. Under et samvær med Handels- og Sjøfartstidningens temperamentfulde redaktør Torgny Segerstedt³⁸ havde han i

skarpe ord kritiseret Staunings tale i Lund om Danmark, der ikke ville være »Nordens lænkehund«. »Ser Ni då inte, att Hitler vil en enda sak, storkrig? Och den kommer snarligen!« Så frit talte man ikke i Danmark.

Sommeren gled hen i ængstende uro. Den 1. september overfaldt Tyskland Polen. Anden Verdenskrig var brudt ud. Vi nåede hjem ud på aftenen med min gamle schweiziske svigermoder, hvem vi ville have glædet med en udflugt til Als. Med den tordensvangre luft lammede al glæde, og få dage efter fulgte min kone sin moder til Hamborg, hvorfra hun slap hjem til St. Gallen. Gribende beskrev hun de tavse medrejsende i toget fra Flensburg, det dødsstille Hamborg med de vældige balloner, der svævede over det som værn mod luftangreb.

Så fulgte den lange vinter 1939/40, den tavse krig, hvor begge krigsførende parters ungdom som gengangere fra Første Verdenskrig lå i skyttegrave overfor hinanden, uden at skyde, uden at kæmpe. Det var rygternes vinter. Hver gang en tjenesterejse førte én til København, blev man spurgt ud om stemningen i grænselandet. Ved hjemkomsten ville alle høre nyt fra hovedstaden. Men de reelle nyheder var ikke meget forskellige.

I november bad Statsradiofonien mig om at holde et foredrag om folkestyret og folkeskolen. »Mange higer nu efter en ny oplevelse af den humanitet, den menneskelighed, som synes at forsvinde af den hårde og kolde verden, et hjemsted i det danske, folkelige fællesskab, uden hvilket vi svæver frit i den tomme luft, en fast tro, om vi ellers ejer den, på den Herre som er livets ophav og mål. — — — Det er vistnok på tide, at den offentlige skoles ængstelse for personlige overbevisninger og dens iver efter at udviske anskuelserne bag neutrale fag-rækker hører op. De åndelige kræfters frihed er selve livsnerven i demokratiet. Åndelig og moralsk neutralitet er kun et fint ord for den ligegyldighed, der får grunden til at skride under folkestyrets hus. Om skolens veje fremad skal gå over friere, mere personlighedsprægede skoleformer inden for den offentlige skole, altså skoler i lighed med C. N. Starckes Danske Skole, Gregersens Skole og visse friskoler, hvis ledere ikke først og fremmest er administratorer, og hvis lærere ikke blot er ansatte, men også ved åndeligt fællesskab knyttet til den skole, hvis særprægede fysiognomi de tilsammen skaber, vil tiden vise.

Men skulle det ske, som før i onde og fattige tider, at der i det brede danske folk igen vågner så megen tillid til egne evner og kræfter, at ikke hveranden dreng og pige skal presses igennem eksamensskolernes nåleøje, og så megen tillid til dets egen åndelige arv, folkestyret og folkefriheden, at man igen får lyst til at besinde sig på disse ting og kæmpe for dem, inden det er for sent, så står også folkeskolens lærere parat til at tage deres part af folkestyrets selvforsvar, eller dets kamp for livet«. (Af radioforedrag 17/11 1939).

Kort efter nytår 1940 kom jeg en aften hjem til en by i oprør. Man fortalte, at alt militær i byen var i beredskab, kasernen var lukket, officiantfamilierne stærkt foruroligede.

Var den af det tyske mindretal så heftigt ønskede besættelse nu på vej? Sent på efteråret havde elever fra en holstensk »Fahnenjunkerschule« opholdt sig i Tønder nogle dage, og de hagekorsuniformerede ynglinge optrådte særdeles udfordrende. Da et dansk teaterselskab en aften opførte Kaj Munks drama »Han sidder ved smeltediglen«, var de unge nazister posteret ved teatrets indgang og kom med truende tilråb. Nu voksede uroen igen.

Den 27. marts 1940 skulle jeg tale ved et skolemøde i Nykøbing F. Vinteren var lang og kold det år, Storebælt endnu delvis islagt. Af mange grunde var jeg alt andet end glad, da jeg en tidlig morgen skulle afsted. Isskodser buldrede mod færgens stævn og sider, østenvinden bed i ørerne, og der var mange rejsende. I restaurationen studerede jeg over de mange civile tyskere ved bordene, jeg selv fik en på hver side. De var yderst høflige, men hvad skulle de her? Med ubehag forlod jeg færgen, fandt i hast en taxa, der kunne køre mig til Falster, da jeg ikke på anden vis kunne nå frem i tide. Mit næste møde – som ny mand i Sønderjylland deltog jeg de første år i ret mange møder – skulle finde sted på Rinkenæshus ved Flensborg Fjord tirsdag den 9. april. Det blev aflyst.

Kom overfaldet den 9. april bag på os i Tønder?

Både ja og nej. Vi havde i tre-fire måneder hørt så mange rygter om trusler mod regeringen i København, om flådestyrker i de tyske Østersøhavne, om troppesamlinger i Holsten og Sydslesvig, at de fleste vist hverken vidste ud eller ind. Men jeg erindrer klart, at jeg en af de første dage i april, da foråret endelig syntes på vej, cyklede ud til toldstedet ved Sæd for at tale med min gode bekendt toldkontrolløren dernede. Han havde hørt alle rygterne om tropper i

Statsseminariets elever på forårsvandring til Gallehus maj 1938. I spidsen magister Rabr, forstander Bredsdorff og Claus Eskildsen.

skovene uden for Flensborg; men selv havde han i den flade egn intet usædvanligt kunnet se. Vi skiltes med håb om, at faren drev over som så ofte før.

Besættelsen

Den 9. april vågnede jeg meget tidligt, i halvsøvn havde jeg en fornemmelse af, at der måtte være kommet kulvogne ind i seminariets gård, en jævn buldren som af kul på en slidsk fyldte sovekamret. Pludselig kom vor sønderjyske unge pige skrigende ind ad døren i det bare nattøj: »Tyskerne kommer! Tyskerne kommer!« skreg hun grædende. Vi for ud af sengene over til værelset, der vendte ud mod Østergade. Det var som en strømmende, grønlig flod, der fyldte gaden fra mur til mur og væltede frem mod Ribelandevej! Gaden var fyldt af marcherende tropper, som sang og skrålede op mod vinduerne. Langs vort fortov enkelte sort uniformerede soldater med opadvendte bøssepiber. Over os de sorte flyvemaskiner, der larmede som kul i en kælderhals. Jeg sprang i tøjet, ned til seminariets låge

ud mod gaden, hvor pedellens medhjælper Friederich, en godmodig tysker fra Sachsen, som var blevet hængende siden Genforeningen, stod med oprakt arm og hilste de tyske tropper. Jeg bad ham skyndsomst forføje sig ned i fyringskælderen, hvad han skikkelig efterkom, og der blev han resten af dagen.

Om de nærmest følgende begivenheder beretter den umiddelbart derefter indsendte indberetning:

Tønder Statsseminarium, den 11. april 1940.

Til Undervisningsministeriet, 1. dept., København.

Jeg finder det rigtigst at indberette en mindre episode, som fandt sted på seminariets grund tirsdag den 9. d.m. Under de tyske troppers gennemmarch ad Østergade forbi Statsseminariet, der med afbrydelser varede fra tirsdag morgen ca. kl. 5 til onsdag morgen den 10. d.m. ca. kl. 4, og som i sig selv ikke forulempede seminariet, trængte nogle nazistiske tønderborgere kl. 8,45 ind på seminariets grund og begyndte at hejse et hagekorsflag på seminariets flagstang ud mod Østergade. Pedellen tilkaldte straks forstanderen, og inden flaget endnu var nået til tops, spurgte jeg anføreren om hans beføjelse til at trænge ind på seminariets grund og opføre sig ulovligt. Han svarede på dansk, at han handlede efter ordre fra »den tyske kommandør«. Da jeg udbad mig en skriftlig tilkendegivelse af dette, blev der svaret med en grovhed, og da jeg protesterede, henviste han til »politimesteren«, som havde givet tilladelse. Flaget blev derpå hængende, mens jeg satte mig i telefonisk forbindelse med politimester Martensen-Larsen,³⁹ der benægtede at have givet nogen sådan tilladelse og henstillede, at vi nedtog flaget og afleverede det til de pågældende herrer. Dette skete på sømmelig og tilbørlig vis, idet det fremmede flag blev sammenlagt af pedellen og en seminarieelev. 10–15 minutter senere, kl. ca. 9,15 var flaget på ny hejst af de samme herrer, forstærket med flere andre i lignende privatuniformeret antræk, og nu posteredes der vagt ved flagstangen. Seminariet trådte på ny i telefonisk forbindelse med politimesteren, der nu henstillede, at vi fra seminariets side lod flaget hænge, indtil spørgsmålet om politimesterens myndighed og flagning var klaret, hvilket formentlig hurtigt ville ske.

Kl. 11,30 samme formiddag indfandt politimesteren sig, og det fremmede flag blev nedtaget og afleveret til de folk, der holdt vagt,

hvorefter disse forsvandt. Dermed var sagen bragt til afslutning for seminariets vedkommende.

I øvrigt har såvel seminariet som øvelsesskolen trods larm fra flyvemaskiner og motoriserede tropper gennemført undervisningen planmæssigt uden nogen art af afbrydelser.

I ærbødighed
Morten Bredsdorff.

Da seminarieeleverne i frikvarteret efter denne begivenhed kom ud, var der stor jubel omkring den »rensede flagstang«. »Det var sandelig godt gjort«, udbød vor 3-årige søn, der med sin moder stod på forstanderboligens trappe og så det hele.

Allerede ved 7-tiden var adskillige af seminariets lærere nået frem til vor dagligstue, enkelte fjernereboende kunne overhovedet ikke komme over gaden. Ved et hastigt lærermøde blev det besluttet så vidt muligt at gennemføre seminariets undervisning, skønt det var klart, at mange elever ikke ville kunne nå frem på grund af spærringer. Knap halvdelen af øvelsesskolens børn indfandt sig den dag. De allerfleste blev naturligvis holdt hjemme af forældrene. Lærere og seminarieelever begav sig op i festsalen. Med få ord søgte jeg at forklare, hvad der efter al sandsynlighed var under udvikling. Alt tydede på, at dette ikke blot var en besættelse af Sønderjylland op til Kongeåen, men angik hele landet. »Gud ske lov for det!«, udbød lærerinde Inger Enemark af sit varme hjerte. »Så gælder det hele Danmark og ikke alene os sønderjyder!« Et vistnok rammende og umiddelbart udtryk for mange sønderjyders følelse i den stund. Så sang vi Alt står i Guds Faderhånd. Flere elever var så bevægede, at de græd. Meget kom der næppe ud af den dags undervisning, flyvere drønedede over vore tage, »Oprop« flød på plænerne, tropperne hujede og sang på gaden. Indtil solopgang næste morgen fortsatte denne invasion. Så var Danmark besat.

Tre dage senere, fredag 12. april, lykkedes det første gang at opnå telefonisk forbindelse med Undervisningsministeriet. »Hvad, er De i Tønder!« råbte statskonsulent Kaalund-Jørgensen,⁴⁰ da jeg meldte mig. »Her hedder det, at Tønder er bombet og hele seminariet flygtet!« Dermed begyndte den efterretningernes solformørkelse, som skulle vare fem lange år og fremkalde utallige oplysninger af lignende troværdighed.

Den 20. maj ankom en feldwebel og forlangte kvarter til 200 mand, formodentlig på vej tilbage fra Norge til det nu besatte Frankrig. De krævede klasseværelser, »skriverstue« m.m. samt anbringelse af nogle ammunitions-kasser i kælderen. Pedel Frandsen, en erfaren frontsoldat fra Første Verdenskrig, viste her sine fortrinlige evner som forhandler. Han bad mig blive på kontoret. »Ny blyver æ forstander her, så fortæller æ dem: »die Direktion lehnt es ab! Wir haben königliches Staatsexamen mit ministeriellen Zensoren. Das geht nicht!« Tyskerne frafaldt deres krav og nøjedes med at beslaglægge gymnastiksalen og beholdt deres »krudt« i redskabsrummet. Indkvartering og anbringelse af vogne og feltkøkkener voldte en del uro, men efter henstilling til den kommanderende officer om at de fremmede tropper udelukkende benyttede indgangen fra Østergade, samt at skildvagten skulle bortvise alle uvedkommende civilister fra seminariets park, lykkedes det at skabe tålelig ro og orden. En dag blev seminariet dog truet med udsmidning og lukning, en klasse havde for åbne vinduer sunget »Marseillaisen« under en appel i parken. Det viste sig at være Henrik Wergelands »Frihed sejer i kampen forjætter« på den berømte melodi; men det gjorde ikke sagen bedre, og det blev nødvendigt at vælge sangene med lidt mere omhu – i hvert fald hvad angik melodier.

I løbet af juni måned, må der – formodentlig på baggrund af tyskernes indlemmelse af de i Versailles-traktaten⁴⁰ nævnte områder Elsass-Lothringen og Eupen-Malmedy i Belgien – have bredt sig et ret sikker forventning i det tyske mindretal om påfølgende indlemmelse af Nordslesvig, hvormed den sidste rest af den forhadte freds-traktat fra Versailles 1919, §§ 109–114, ville være »sonderrevet«. En af dagene omkring den 28. juni, den dato traktaten var blevet undertegnet, fortalte Frandsen mig, at man bl. a. i Vestergade var parat med middagsmad til ingen ringere end selve rigskansleren og hans følge. Der var i samme anledning ankommet ekstra politimandskab til Tønder, som opholdt sig i seminariets park og blev bispist i elev-hjemmet. Noget over middag kom en dansk murer op gennem Vestergade. Han råbte i godt humør til nogle koner, der spejdede fra gadedørene: »Han er en møj precis mand. Nu er et øwer middaw, så I kan godt gå ind igen. Han kommer ett idaw!« Det gjorde han ikke, og han kom som bekendt aldrig.

Selv om der også i visse danske kredse var oparbejdet en under-

tiden ret lidenskabelig forventning til Nationalsocialismen og »Det tredje Rige«, oplevede vi kun én udmeldelse på det grundlag. Den 4. juni indfandt en sønderjysk elev fra III klasse sig på mit kontor og bad om at måtte blive udmeldt med øjeblikkelig virkning. Han havde meldt sig som frivillig til den tyske »Værnemagt« og skulle på grund af et tidligere afgivet løfte uopholdeligt afrejse sydpå. Jeg foreholdt ham det ubetænksomme i således at afbryde den snart fuldendte læreruddannelse og beklagede dybt, at han kunne tænke sig at gå i tysk krigstjeneste. Han syntes temmelig nedslået, men fastholdt sit ønske og afrejste samme dag.

Fire måneder senere, i oktober 1940, kom han pludselig tilbage, fortalte at han havde opholdt sig i en træningslejr i Nordtyskland; men det hele havde været en frygtelig skuffelse, og han egnede sig ikke til at være soldat. Han angrede sin dumhed og bad indtrængende om at blive optaget igen, idet han ville afgive løfte om urokkelig loyalitet. Hans anmodning måtte naturligvis drøftes i lærerrådet, og da hans faglige standpunkt havde været særdeles godt og hans adfærd i øvrigt upåklagelig, fik han med nogen betænkelighed lov til påny at indtræde i sin klasse, mod løfte om helt at afholde sig fra samkvem med fremmede soldater. Hans kammerater modtog ham, som der står i en indberetning af 8/10 1940, »uden sympati, men på henstilling også uden nogen art af demonstrativ uvilje«.

Han holdt sine løfter, og efter dimissionen i 1941 gav jeg ham det indtrængende råd ikke at søge stilling i Sønderjylland, men hellere finde en lærerstilling i Nordjylland eller på Sjælland. Mange år efter fik jeg et taknemligt brev fra ham; han var lærer ved en større københavnsk kommuneskole, glad ved sin gerning og frigjort for den splittelse, som grænselandet kan frembyde for usikre sjæle. Han takkede for seminariets hjælpende hånd, da han havde været ved at styrte sig i ulykke.

I sommeren 1940 begyndte nedrivningen af en gammel staldbygning fra 1830erne og af det gamle alderdomshjems fløj ind mod seminariet. Den hermed indledte store udvidelse af seminariet var allerede planlagt under min forgænger. Nu blev den fremskyndet i forventning om voksende elevtal – og som et håndslag til Tønder fra Undervisningsministeriet. I løbet af godt et års tid var den gamle »Helligåndssal« fra Brorsons tid omdannet til en smuk læsesal og bibliotek. Seminariet fik en ny overlærerbolig, en pedellejlighed og en

praktikklasse, som straks blev taget i brug. Vi havde nu 60 elever i I klasse, det højeste tal siden Genforeningen.

Som led i det åndelige beredskab, der i det gamle land førte til oprettelsen af Dansk Ungdomssamvirke og lignende organisationer, indbød vi, ofte i samarbejde med Tønder Statsskole, en række danske talere til offentlige møder. Her talte professor Hal Koch,⁴¹ dr. Therkel Mathiassen,⁴² forstander Lars Bækhoj, docent Jens Kruuse⁴³ og andre. Desuden lykkedes det at skaffe nogle meget værdifulde svenske gæstelærere til Tønder. Her er der især grund til at fremhæve rektor Petrus Enwall fra folkskoleseminariet i Falun, Dalarna.⁴⁴ Med sin rige personlighed og sine fremragende lærerevner lykkedes det ham at fængsle vore elever, som jeg aldrig har oplevet det før eller siden. De søgte ham til private samtaler, dannede på eget initiativ svenske studiekredse og flokkedes om ham, hvor han færdedes. Tidens frygtelige alvor, men også dens storhed og skæbnesvangre betydning kom gennem hans ord de unge danske elever nærmere ind på livet end før. Det var en dybt bevæget elevflok, der efter to rige uger tog afsked med denne ypperlige repræsentant for det frie Sverige.

Selv bragte rektor Enwall uforglemmelige indtryk med tilbage. Under hans ophold blev en stor engelsk bombemaskine skudt ned ude ved Jejsing. Mange af os blev kaldt til Tønder sygehus som bloddonorer, og i de følgende dage overvældedes de kvæstede englændere med blomster og gaver, indtil de i hast blev ført sydpå til en krigsfangelejr.

Fra et privat samvær på Schackenborg erindrer jeg grev Schacks ord til den svenske gæst: »Fortæl Deres landsmænd, der måske ikke alle forstår Danmarks holdning i disse år, at en dansk regering under disse forhold har en tommelskrue på, som hvert øjeblik kan spændes: truslen om med korteste varsel at flytte grænsen op til Kongeåen igen og udskrive dansk mandskab! Enhver dansk regering må i alle sine handlinger tage nøje hensyn også til dette«. Grevens enkle og stærke billedsprog gjorde et dybt indtryk på rektor Enwall, han mindedes det endnu, da jeg i 1955 som gæstelektor besøgte seminariet i Falun.

»Trange tider . . .«

Midt i sommerferien, 11. juli 1942, ramtes Tønder by af en ulykke,

der smerteligt greb ind i seminariets kreds. Nogle nedkastede bomber ødelagde en del bygninger i den vestlige del af byen og dræbte flere mennesker, deriblandt lærer Poul Larsens hustru og fireårige datter.⁴⁵ Selv blev han alvorligt kvæstet. Når Flensborg eller Hamborg blev bombet, lå Tønder vel ofte på allierede flyveres hjemvej.

Årsberetningen slutter med følgende ord. »Et nyt skoleår er nu begyndt, omtrent samtidig med krigens fjerde år. Alle spejder vi mod en lynsvanger synskreds med håb og mismod i hjertet. Og så bøjer vi os mod vor gode daglige gerning, den der holder os oppe, og som vi skal passe med fasthed og selvbeherskelse. Det skulle vi lærere nok kunne gøre, vi der – i beskedenhed – måske tør sige med den sønderjyske historiker A. D. Jørgensens ord, at vi kan være lykkelige i bevidstheden om, at det forundes os at arbejde for Danmark. Med det håb, at landsmænd vil nævne også os fra skolestuen blandt dem, som i tunge tider aldrig mistvivlede om fædrelandets frelse.«⁴⁶

Men nu var den »passive modstands periode« i færd med at rinde ud også i Tønder, hvis ledende mænd i fuldt omfang støttede seminariets og Undervisningsministeriets ønske om længst muligt at bevare den danske lærerskole og øvelsesskolen, på den tid Tønders eneste danske børneskole.

I maj 1943 indtraf den første større sabotage i Tønder. 6 lokomotiver blev alvorligt beskadiget i remisen ved Tønder H, den gamle marskbanegård. Utvivlsomt fra hjemmetysk side blev politiets opmærksomhed straks henledt på statsseminariet. Der blev foretaget afhøringer og visitationer, politiet bad endda forstanderen privat foretage afhøring af mistænkte elever, hvad jeg bestemt nægtede. En seminarieelev Johan Kyster blev arresteret, men kort efter løsladt igen, hvorefter han som medansvarlig under fire øjne betroede sig til mig. Jeg foreslog ham hurtigst muligt at gå under jorden, da politiet tilsyneladende havde fået stærke beviser. Det ønskede han dog ikke og blev få dage efter arresteret påny. Kort efter løslod dommer Stegmann⁴⁷ ham, »på grund af bevisets stilling«. Han fortsatte derefter på seminariet, indtil en stor arrestationsbølge – efter en ny sabotagehandling på banegården Tønder Øst – i november 1943 gik over Tønder. Det lykkedes Kyster at slippe bort i tide, mens 6 andre kammerater blev fanget. Vi bevarede forbindelsen med ham indtil befrielsen, hvor han vendte tilbage og fuldførte en uddannelse.

Det må ikke glemmes, at ca. en tredjedel af seminariets elever af

pladshensyn lejede værelser hos hjemmetyske borgere. Dette pålagde naturligvis alle at udvise stor forsigtighed, da adskillige af disse borgere – skræmt af værnemagtens brutale trusler – følte sig forpligtet til at meddele politiet, senere Gestapo, enhver mistanke. Både Claus Eskildsen og jeg har i stilhed ordnet adskillige sådanne mellemværender mellem værtsfolk og lejere. Når disse forsøg slog fejl, var der kun et at gøre, råde de mistænkte og truede elever til at gå under jorden og redde sig på den vis.

Om denne del af Tønder Statsseminariums historie under Besættelsen 1943–45 beretter de i Sønderjyske Årbøger 1968 meddelte dagbogsblade.

NOTER

1. Herluf Jensen, forstander for Silkeborg Seminarium 1933–58.
2. P. J. M. Winther, forstander for Silkeborg Seminarium 1890–1933.
3. Lars Bækholm, forstander for Ollerup højskole 1914–37.
4. Emil Albeck, præst, forstander for Tønder Statsseminarium 1920–37.
5. Erik Appel, domæneforpagter på Ellehus 1926–51. Medlem af Folketinget (V) 1939–50.
6. Jørgen Jørgensen, undervisningsminister 1935–42. Indenrigsminister 1942 til 29/8 1943.
7. A. Barfod, departementschef i Undervisningsministeriet 1933–48.
8. Hans Novrup, amtsskolekonsulent Åbenrå-Sønderborg amt 1937–59.
9. Claus Eskildsen, seminarielærer i Tønder 1909–47. Forfatter bl. a. til Dansk Grænselære, 1936.
10. Aage Rahr, mag. art., seminarielærer i Tønder 1920–48.
11. Thomas Roust, overlærer ved seminariets øvelsesskole 1937–41. Amtsskolekonsulent Haderslev 1941–62.
12. Erling Brahm, skoleinspektør ved seminariets øvelsesskole 1941–70.
13. Johs. Bonde, pedel ved Tønder Statsseminarium 1920–39.
14. Rasmus Frandsen, pedel ved Tønder Statsseminarium 1939–53.
15. Peter Atke, lærer ved Tønder Statsskole. Regnskabsfører ved seminariet 1920–42.
16. Jørgen Utoft, seminarielærer i Tønder 1933–49. Rektor for Haderslev Statsseminarium 1949–72.
17. Pastor Peperkorn, Fjølde, især fremtrædende i de slesvig-holstenske nationalisters organisation 1932–33.
18. Tage Dam, dim. 1939. Stadsskoleinspektør i Nibe fra 1959.
- 19–20. Kronprins Frederik og Kronprinsesse Ingrid, Danmarks tronfølgerpar 1935–47.
21. H. Jepsen Christensen, gårdejer i Høgsbro. Landstingsmand (V) 1920–53.
22. I. P. Nielsen, Dynt, redaktør. Medlem af Folketinget (S) 1920–43.
23. O. D. Schack, lensgreve, Schackenborg, Møgeltønder. Amtmand Tønder amt 1920–49.

24. Winston Churchill, britisk premierminister 1940–45.
25. Anthony Eden, britisk udenrigsminister 1935–38 og 1940–45.
26. Neville Chamberlain, britisk premierminister 1937–40.
27. Nicolai Svendsen, amtsskolekonsulent i Tønder amt 1920–46.
28. C. Elholm, skolekonsulent for de tyske skoler i Nordslesvig 1939–45.
29. Balthasar Petersen, provst i Tønder 1746–87. Åbnede i 1753 et »Lærerinstitut« og skænkede midler til oprettelse af Tønder Seminarium 1788.
30. Joakim Skovgaard, dansk maler, d. 1933.
31. A. Kühnel, forstander for »det dansk-slesvigske seminarium« i Tønder 1856–64.
32. Cornelius Appel, lærer ved Tønder Seminarium 1851–64; senere frimenighedspræst i Rødding.
33. Lrs. H. Jepsen, borgmester i Tønder 1937–39.
34. Peter P. Rohde, lektor, historiker. Citat fra Midt i en Ismetid, 1970, side 53.
35. Kaj Munk, præst og forfatter, d. 1944.
36. Jan Ballin, katolsk præst i Esbjerg 1936–43.
37. Otto v. Bismarck, Tysklands udenrigsminister og ministerpræsident 1862–90.
38. Torgny Segerstedt, svensk religionshistoriker og forfatter. 1917–45 redaktør af Göteborgs Handels- og Sjöfartstidningen. I marts 1937 afviste statsminister Th. Stauning i en tale i Lund tanken om et nordisk forsvarsforbund.
39. T. Martensen-Larsen, politimester i Tønder 1934–43.
40. F. C. Kaalund-Jørgensen, statskonsulent for undervisningsministeriet 1930–48.
41. Hal Koch, professor, dr. theol. formand for Dansk Ungdoms-Samvirke 1940–46.
42. Therkel Mathiassen, arkæolog, dr. phil. Overinspektør ved Nationalmuseet 1942–67.
43. Jens Kruuse, forfatter og litteraturkritiker.
44. Petrus Enwall, fil. dr. Sprogforsker og historiker, rektor for Falun folkskoleseminarium 1940–55.
45. Poul Larsen, lærer ved Tønder Statsseminariums øvelsesskole 1935–66.
46. A. D. Jørgensen, 1840–97. Historiker, rigsarkivar.
47. H. H. Stegmann, dommer i Tønder købstad m.v. 1937–54.

Nationalt tilhørsforhold og holdninger til EF

Af Jørgen Elklit

1. Indledning

Formålet med denne afhandling¹ er at undersøge sammenhængen mellem nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig og indstilling til EF. Spørgsmålet er, i hvilken grad holdningen til Danmarks indtræden i De europæiske Fællesskaber – og til udvidet europæisk samarbejde i det hele taget – er afhængig af, om man er dansksindet eller tysksindet, og af hvor stærkt man føler sig knyttet til sin nationale gruppe. Undersøgelsens materiale er indsamlet i forbindelse med 2 interviewundersøgelser, som forfatteren gennemfører sammen med kolleger ved Aarhus Universitet.²

I forbindelse med den ene af disse undersøgelser mener vi at have fået et forholdsvis pålideligt billede af de nationale tilhørsforhold i Nordslesvig. Og det er et godt udgangspunkt for at se på, om for eksempel de anti-tyske overtoner, der sporedes i visse dele af EF-debatten, havde mødt særlig genklang i dele af den nordslesvigske vælgerbefolkning. Dette var på forhånd måske ikke særlig sandsynligt; men også konstateringen af, at det ikke havde været tilfældet, ville kunne bidrage væsentligt til at karakterisere det aktuelle forhold mellem flertal og mindretal.

Inden disse og andre centrale problemstillinger tages op (i afsnit 4), vil det dog være på sin plads at give en kort redegørelse for de 2 interviewundersøgelser. Det vil ske i den resterende del af dette indledende afsnit. Dernæst vil afsnit 2 bestå i en mere almindelig redegørelse for udfaldet af folkeafstemningen i hele det sønderjyske amt, mens emnet i afsnit 3 vil være de holdninger til EF, vi konstaterede i 1971 ved den første af de 2 undersøgelser. Herved vil der være skabt en baggrund for sammenstillingerne i afsnit 4 af forskel-

lighederne mellem de 2 nationale grupper med hensyn til holdninger til EF og til europæisk integration i øvrigt.

Den første af de 2 interviewundersøgelser har især koncentreret sig om en række forhold i forbindelse med det tyske mindretal.³ Et af dens hovedformål⁴ er at undersøge forskellige definitionsmåder som grundlag for at bestemme størrelsen af det tyske mindretal i Nord-slesvig. I et foreløbigt arbejde inden for denne problemstilling har vi hævdet det synspunkt, at et individ har et bestemt nationalt tilhørsforhold i den udstrækning, det deler de fælles holdninger, som er særegne for den pågældende nationale befolkningsgruppes kultur.⁵ Vi har dér nærmere gjort rede for, hvorledes vi har arbejdet med 2 forskellige udtryk for det nationale tilhørsforhold, som i deres resultater viser sig at stemme udmærket overens. Det kan kun styrke tilliden til, at de også er udtryk for det, vi tror, nemlig det nationale tilhørsforhold.

Som det første af de to nationalitetsudtryk har vi de adspurgtes eget udsagn om, hvilken national gruppe de tilhører. Det har vi kaldt *den subjektive nationale identifikation*. For det andet har vi i forskellige former for adfærd et mere direkte iagttageligt udtryk for det nationale tilhørsforhold, idet vi mener, at dette blandt sine konsekvenser netop har en disposition for bestemte former for adfærd. I mangel af et bedre udtryk har vi kaldt det på grundlag heraf konstruerede mål for *den adfærdsmæssige nationale identifikation*.⁶

I denne sammenhæng er det af særlig interesse, at undersøgelsen blandt en lang række forskelligartede problemer også interesserer sig for den nordslesvigske befolknings holdning til EF.

Undersøgelsen gennemførtes i forbindelse med folketingsvalget i september 1971, idet de samme 931 sønderjyske vælgere blev interviewet før og efter valget. Der var altså tale om en såkaldt panelundersøgelse. De 931 personer udgjorde tilsammen 2 forskellige repræsentative stikprøver. Fordelen ved at arbejde med sådanne stikprøver er, at det inden for visse statistiske usikkerhedsgrænser er muligt at udtale sig om forholdene i hele den befolkningsgruppe, som stikprøven er udvalgt af. For at sikre, at et rimeligt stort antal mindretalsmedlemmer kom med i undersøgelsen, blev den ene stikprøve (stikprøve 1) udvalgt i Tønder Købstad og i de 7 kommuner – fra før Kommunalreformen – hvor Slesvigsk Parti ved folketings-

Giro 47:

**Når jeg bliver
stor vil jeg
være dansker.**

Derfor Nej til EF

Folkebevægelsen imod EF

*Barnets afhængighed af de voksnes afgørelser er et ofte benyttet propagandatema.
Det indgik også i kampagnen i forbindelse med afstemningen i 1920.*

valget i 1968 havde haft tilslutning fra mere end 20 pct. af samtlige valgberettigede.⁷ 637 af de interviewede hører til denne stikprøve. De resterende 294 (stikprøve 2) udvalgte således, at de skulle være repræsentative for hele amtet.

Den anden af de 2 interviewundersøgelser, hvorfra materiale er hentet, er den såkaldte »EF-undersøgelse«. Denne interviewundersøgelse er en del af et større projekt, hvis fælles formål er at forsøge at forklare en række forhold omkring folkeafstemningen den 2. oktober 1972.⁸ I interviewskemaet indgik blandt andet en række spørgsmål om holdninger til EF, der også var blevet stillet i 3 tidligere undersøgelser, herunder den ovennævnte i 1971 i Nordslesvig. En sammenligning af udviklingen over tid i disse holdninger blev herved muligt. Også EF-undersøgelsen gennemførtes som en panel-undersøgelse. Et særligt forhold ved den er, at interviewingen *efter* folkeafstemningen også omfattede en række personer, der ikke havde været med i 1. interviewrunde i forsommeren 1972, men som derimod havde været med i en af de 3 tidligere undersøgelser med de samme EF-holdnings-spørgsmål.

Et af de mere følelseladede spørgsmål i kampagnen forud for folkeafstemningen var, hvad et medlemskab eventuelt kunne komme til at betyde for dansk national egenart og for mulighederne for at bevare en sådan egenart i fremtiden. Blandt de mange emner, der i øvrigt diskuteredes forud for afstemningen – måske dog mere i Sønderjylland end andre steder – var også grænselandsbefolkningens muligheder for at komme til at spille en rolle som en slags »brobyggere« i fremtidens Europa.

Det var for at undersøge, om sådanne spørgsmål havde været af særlig betydning i grupper af vælgere med forskelligt nationalt tilhørsforhold, at det blev besluttet at medtage et antal tidligere svarpersoner fra undersøgelsen i Nordslesvig i 2. interviewomgang af EF-undersøgelsen. Hertil kom selvfølgelig, at det herved ville blive muligt også mere generelt at undersøge eventuelle forskelle i holdninger til Europa imellem sådanne grupper.

2. Folkeafstemningsresultatet i Sønderjylland

Ser man på folkeafstemningsresultatet for landet som helhed, er to forhold væsentlige at hæfte sig ved. For det første var valgdeltagelsen

den højeste, man endnu havde oplevet i landets politiske historie (90.4 pct.), og for det andet var ja-flertallet overordentlig klart (63.4 pct. ja-stemmer over for 36.6 pct. nej-stemmer).⁹

Hertil kommer, at selv en simpel undersøgelse af stemmetallene på amts- eller kommuneniveau¹⁰ afslører interessante træk i afstemningsmønstret. Således konstaterer man, at jo mindre graden af bymæssig bebyggelse er, jo større er andelen af ja-stemmer. Det viser sig også, at en geografisk faktor var af betydning, idet den større andel af nej-stemmer i landets østlige dele (specielt i det storkøbenhavnske område) gradvist ændres til meget klare ja-flertal, når man bevæger sig fra øst til vest. Dette er også tilfældet, når man tager hensyn til forskelle i bymæssighed og i tilslutning til de politiske partier.

Denne glidende overgang i EF-tilslutning kan betragtes under en centrum-periferi-synsvinkel, idet landets økonomiske og politiske centrum dels er at finde langt mod øst, dels havde de højeste nej-procenter. Heroverfor står så de 3 amter (Ringkøbing, Viborg og Sønderjylland), hvor der var de største ja-flertal (ca. 75 pct. ja mod 25 pct. nej). Som det ses, er det områder, der ligger omtrent så langt borte fra det politiske og økonomiske centrum, som det nu engang er muligt at komme i Danmark. Kun Nordjylland er i denne forbindelse afvigende, idet ja-flertallet kun var lidt større end landsgennemsnittet. Det bør erindres, at de nævnte 3 amter med de største ja-procenter også er karakteriseret ved ikke at have meget store bysamfund og ved, at landbrug traditionelt har været et dominerende erhverv.

Da et af formålene med denne afhandling som ovenfor nævnt er at undersøge, om tilhørsforhold til det tyske mindretal er positivt forbundet med holdninger til EF, til dansk medlemskab i EF og til europæisk integration i det hele taget, er det et naturligt udgangspunkt at se på de officielle afstemningstal for Sønderjyllands Amt. I det tidligere nævnte arbejde¹¹ om måling af nationalt tilhørsforhold er det blevet påvist, at isoleret betragtet er ingen af de undersøgte adfærdsformer velegnede til at drage præcise slutninger om mindretallets størrelse. For eksempel stemmer ikke alle, der identificerer sig med mindretallet, på Slesvigsk Parti ved folketings- og/eller kommunalvalg – selv om selvfølgelig de fleste gør det. Det betyder dog ikke, at man ikke kan bruge forskelle i Slesvigsk Partis stemmeandel i de forskellige kommuner som et fuldt anvendeligt udtryk for forskelle

mellem kommunerne med hensyn til mindretallets *relative* størrelse, og Slesvigsk Partis stemmetal kan derfor udmærket bruges i denne type undersøgelser.

I tabel 1 er vist, hvorledes ja-procenten varierer mellem forskellige typer af kommuner i Sønderjylland. Den inddeling af de 23 kommuner, der er foretaget her, bygger på: (1) Slesvigsk Partis styrke ved folketingsvalget i 1971,¹² (2) procent i landbrug m. v. af de erhvervsmæssigt beskæftigede ved folketællingen i 1970, og (3) stemmeprocenten ved folkeafstemningen i 1972.

Tabel 1. EF-afstemning, Slesvigsk Partis styrke og landbrugsprocenten. Ja-procent ved folkeafstemningen i 1972 i Sønderjylland efter Slesvigsk Partis styrke 1971, landbrugsprocent i 1970 og stemmeprocent ved folkeafstemningen i de 23 kommuner.

		Slesvigsk Partis styrke 1971			
		Mindre end 3.5 pct.		3.5 pct. eller mere	
		Pct. i landbrug 1970		Pct. i landbrug 1970	
		Mindre end 25 pct.	25 pct. eller mere	Mindre end 25 pct.	25 pct. eller mere
Stemmepct. ved folkeafstemningen	Mindre end 91 pct.	70.1 (4)	75.8 (3)	73.6 (3)	82.0 (3)
	91 pct. eller mere	72.2 (3)	80.3 (4)	74.8 (1)	82.8 (2)

Note: Antal kommuner i hver gruppe er angivet i parentes.

Kilder: »Folkeafstemningen den 2. oktober 1972 om Danmarks tiltrædelse af De europæiske Fællesskaber«, *Statistiske Efterretninger*, 64. Årgang, Nr. 71 (17. november 1972), tabel 8; »Folketingsvalget den 21. september 1971 samt folkeafstemningen«, *Statistiske Meddelelser*, 1972:6, København, 1972, tabel I; og »Folke- og boligtællingen 9. november 1970«, *Statistisk Tabelværk*, 1973:VI, København, 1973, tabel 2.

Det fremgår klart af tabel 1, at der for disse samlede, aggregerede, tal for kommunerne er en positiv sammenhæng mellem ja-procentens størrelse på den ene side og mindretallets styrke (som udtrykt ved Slesvigsk Partis styrke i 1971), de i landbrug m. v. beskæftigedes andel af alle erhvervsmæssigt beskæftigede og stemmeprocenten på den anden side. Og disse sammenhænge forsvinder ikke, dersom man holder de 2 andre konstante.

Den positive sammenhæng mellem ja-procent og såvel landbrugs-

procent som stemmeprocent er et træk ved folkeafstemningen, der genfindes over hele landet. Det samme er tilfældet med det forhold, at landbrugsprocentens indflydelse på ja-procenten tydeligt nok er væsentligt større end stemmeprocentens.

Tabel 1 er som sagt ganske klar med hensyn til sammenhængen mellem mindretallets og ja-procentens størrelse. Uanset valgdeltagelsen og uanset hvor mange, der i 1970 var beskæftiget ved landbrug i de forskellige grupper af kommuner, var der mindst 2.5 pct. flere ja-stemmer i de kommuner, der havde haft mindst 3.5 pct. stemmer på Slesvigsk Parti i 1971, end i de øvrige grupper af kommuner. I afsnittene 3 og 4 vil det blive vist, at denne sammenhæng, der kan konstateres for kommunerne, har sin klare parallel, når man skifter til det individuelle niveau, til de enkelte vælgere.

For en ordens skyld bør det måske nævnes, at de 3 kommuner i tabel 1, der dels havde en stemmeprocent på mindst 91, dels havde mere end 3.5 pct. tilslutning til Slesvigsk Parti i 1971, havde en tilslutning til mindretallets politiske parti, der var langt større, end tabellens inddeling lader ane. I virkeligheden havde Slesvigsk Parti i de 3 kommuner tilslutning fra mere end 10 pct. af alle stemmeberettigede i 1971.¹³

3. Holdninger til EF i 1971

Ved undersøgelsen i Nordslesvig i efteråret 1971 blev der stillet adskillige spørgsmål, der vedrørte folks holdninger til De europæiske Fællesskaber. I dette afsnit vil svarene på disse spørgsmål blive sat i forhold til de adspurgtes subjektive nationale identifikation, altså de pågældendes eget udsagn om, hvilken af de to nationalitetsgrupper de eventuelt følte, at de tilhørte. Grundlaget for tabellerne vil være begge de 2 interviews, der blev opnået med 637 personer i stikprøve 1, der som ovenfor nævnt var udvalgt i Tønder og de kommuner, hvor der efter stemmetallene at dømme var flest mindretalsmedlemmer.¹⁴

Holdningen til EF blev målt¹⁵ ved hjælp af svar på nogle påstande om forhold i forbindelse med EF.¹⁶ Der var tale om i alt 7 påstande, og hvis de forskellige svar tillægges talværdier (fra 1 til 5, stigende jo mere positivt over for EF svaret er), kan man ved at addere disse talværdier få et udtryk, der – alle mangler til trods – kan bruges som et

samlet udtryk for holdningen til EF. På denne såkaldte Fællesmarkedsskala har de mest positive over for EF de højeste skalaværdier.¹⁷ Skalaværdierne vil selvfølgelig variere mellem 7 og 35.

I tabel 2 nedenfor er svarpersonerne blevet delt i 3 grupper efter skalaværdien på Fællesmarkedsskalaen, idet der er blevet medregnet tilnærmelsesvis lige mange skalaværdier til hver af de 3 grupper. Fordelen ved at samle materialet i et beskedent antal grupper er dels, at det bliver mere overskueligt, dels at mere tilfældige småvariationer elimineres. Det fremgår af tabel 2, at der et år før folkeafstemningen var 18 pct. i dette særlige område, der blev placeret i den nederste tredjedel af skalaværdier, altså i den gruppe, der i tabellen har fået betegnelsen »lav«. De pågældende har altså for de 7 involverede påstande svarværdier, hvis gennemsnit er mindre end 2.28 (16:7). Det er nok forhastet uden videre at betegne denne gruppe som »fællesmarkedsmodstandere«, men under alle omstændigheder kan svarpersonerne i denne gruppe betegnes som noget beherskede i deres holdning til EF.

I den anden ende af skalaen finder vi betydeligt flere, idet 31 pct. havde yderst positive holdninger (gennemsnit på mindst 3.71); tilbage i midtergruppen bliver hele 51 pct.

Tabel 2. Holdning til EF i grupper med forskelligt nationalt tilhørsforhold (august/september 1971).¹ Procent.

	Stærkt dansk	Mindre stærkt dansk	Hverken dansk cl. tysk	Mindre stærkt tysk	Stærkt tysk	Alle
<i>Skalaværdi² på EF-skalaen:</i>						
Lav	26	10	5	5	2	18
Middel	50	59	59	48	42	51
Høj	24	31	36	47	56	31
I alt	100	100	100	100	100	100
N =	364	121	22	40	64	611 ³

1. Kun stikprøve 1.

2. »Lav« = 7–16, »Middel« = 17–25 og »Høj« = 26–35.

3. 26 svarpersoner, der identificerede sig med andre nationaliteter, eller som svarede »Ved ikke«, er udeladt her.

Tabel 2 viser herudover det resultat, der fremkommer, hvis man sammenstiller interviewpersonernes holdning til EF – som udtrykt

ved placering på denne nu tredelte skala – med deres subjektive nationale identifikation og styrken heri. Det billede, der viser sig herved, er ganske klart: Hvis man bevæger sig fra den store gruppe, der føler sig stærkt knyttet til det danske flertal, over grupperne i midten til gruppen, der føler sig stærkt knyttet til det tyske mindretal, ser man, at der samtidig sker en bevægelse i retning af en langt mere positiv indstilling til EF og til dansk medlemskab deri. 56 pct. af de stærkt tyske var klart positive over for EF, mens det kun var tilfældet med ca. en fjerdedel af de stærkt danske. Og omvendt var der blandt de stærkt danske godt en fjerdedel, der var ret så beherskede over for EF, medens det kun var tilfældet med 2 pct. af de stærkt tyske. Imellem disse 2 nationale yderpunkter ligger de tre grupper i midten, idet de også i henseende til EF-holdninger udgør midtergrupper.

Under valgkampen i 1971 blev det kraftigt understreget af de partier, der gik ind for dansk medlemskab af EF, at folketingsvalget ikke havde noget med Fællesmarkedsspørgsmålet at gøre. Fællesmarkedsspørgsmålet blev dog alligevel et af valgkampens emner; for at undersøge, om der under valgkampen fandt en udvikling sted i vælgerens indstilling til EF, gentog vi i 2. runde i 1971-undersøgelsen en af de 7 påstande fra Fællesmarkedsskalaen. Den pågældende påstand lød: »Vi skal under ingen omstændigheder melde os ind i Fællesmarkedet«. Vore hidtidige analyser havde vist, at af de enkelte påstande var det denne, der bedst satte os i stand til at sondre mellem tilhængere og modstandere i Fællesmarkedsspørgsmålet.¹⁸

I tabel 3 er vist udviklingen for de personer, der havde et stærkt dansk tilhørsforhold. Det ses, at før valget var 31 pct. helt eller delvist enige i påstanden, medens 47 pct. helt eller delvist var uenige i den og derfor nærmest kan karakteriseres som tilhængere. Fordelingen på de 3 grupper ændredes faktisk ikke under valgkampen; ser man imidlertid på bevægelserne inde i tabellen, bliver det klart, at kun ca. 2/3 af vælgerne var stabile i deres EF-holdninger, hvorved forstås, at de mente det samme efter som før valgkampen. Af de resterende var præcis halvdelen blevet mere positive, halvdelen mere negative, end de havde været før. Ser man nu på de personer, der identificerede sig stærkt med det tyske mindretal, viser det sig (tabel 4), at stabiliteten i denne holdning er større end tilfældet var for de stærkt danske. 3/4, hvoraf næsten alle var positive over for Fælles-

Med små sko på går man ikke i EF...

Det kan føles trist og en smule uværdigt, at så megen anti-EF-argumentation føres på småtskåret plan. Der appelleres med liv og lyst til primitiv nationalfølelse ("dansk forsvinder, ungerne skal tale tysk i skolen"), til den altid latente fremmed-modvilje ("prøjerne køber sku' hele Jylland"), til den velbjergetes angst for at skulle dele ("vi skal forsørge alle de spaghettifyre").

Ikke sandt? De argumenter har De hørt igen og igen - og ofte fra munde, der ellers er fulde af internationalisme, mellemfolkelig forståelse og øget u-landshjælp.

Mange af disse påstande fremsættes vist desværre mod bedre viden. For at få Dem til at sige NEJ. Men så små er Deres sko da ikke, vel?

Komiteen for tilslutning til EF

Viggo Kampmann *Thorkil Kristensen*

Viggo Kampmann

Thorkil Kristensen

(lokalkomiteens navn.)

(komitemedlemmers navne.)

Ud over plakater var dagbladsannoncer en meget benyttet propagandaform i EF-kampagnen. Her gengives en af tilhængernes mange annoncer, beregnet til supplerer med lokale navne.

markedet, havde den samme indstilling efter valgkampen, som de havde haft før. Og langt den største del af de, der skiftede indstilling, blev mere positive og kom derved til at dele den holdning, som de fleste inden for mindretallet havde. En mulig forklaring på dette

Tabel 3. Holdning til dansk medlemskab af EF¹ før og efter valget i september 1971 blandt personer med stærkt dansk tilhørsforhold.² Procent.

		Efter valget			I alt
		Helt eller delvist enige	Hverken enige eller uenige	Helt eller delvist uenige	
Før valget	Helt eller delvist enige	20	4	7	31
	Hverken enige eller uenige	4	13	5	22
	Helt eller delvist uenige	5	7	35	47
	I alt	29	24	47	100 N = 349 ³

1. På grundlag af svar på påstanden »Vi skal under ingen omstændigheder melde os ind i Fællesmarkedet«.
2. I stikprøve 1.
3. »Ved ikke«-svar er udeladt.

Tabel 4. Holdning til dansk medlemskab af EF¹ før og efter valget i september 1971 blandt personer med stærkt tysk tilhørsforhold.² Procent.

		Efter valget			I alt
		Helt eller delvist enige	Hverken enige eller uenige	Helt eller delvist uenige	
Før valget	Helt eller delvist enige	2	2	11	15
	Hverken enige eller uenige	—	6	5	11
	Helt eller delvist uenige	2	3	69	74
	I alt	4	11	85	100 N = 61 ³

1. På grundlag af samme påstand som i tabel 3.
2. Stikprøve 1.
3. »Ved ikke«-svar er udeladt.

forhold kunne være den iver, hvormed Slesvigsk Parti i valgkampen understregede sin pro-europæiske indstilling. Det er vel overordentlig sandsynligt, at det har været med til at påvirke indstillingen hos de mindretalsmedlemmer, der før valget enten var modstandere af EF eller i tvivl om, hvad de skulle mene. Formodningen om, at en sådan påvirkning har kunnet finde sted, bygger blandt andet på, at mindretallets medlemmer i stort omfang også identificerer sig med Slesvigsk Parti.

De forskelle, der således kan konstateres mellem stærkt danske og stærkt tyske i denne stikprøve, kan ikke forklares ved henvisning til forskellene mellem de 2 grupper i interesse i spørgsmålet eller ved forskelle i det følelsesmæssige engagement i spørgsmålet, holdningens intensitet, som man også kalder det. Sådanne forskelle kan naturligvis konstateres. I tabel 5 er for eksempel vist de forskelle mellem de 5 grupper af nationalt tilhørsforhold, der ses med hensyn til det følelsesmæssige engagement i spørgsmålet

Tabel 5. Følelsesmæssigt engagement i EF-spørgsmålet¹ i grupper med forskelligt nationalt tilhørsforhold, 1971.² Procent.

	Stærkt dansk	Mindre stærkt dansk	Hverken dansk el. tysk	Mindre stærkt tysk	Stærkt tysk
<i>Følelsesmæssigt engageret:</i>					
Meget	14	12	9	22	30
Noget	32	27	27	33	34
Kun lidt	29	32	23	20	23
Overhovedet ikke	21	21	32	20	9
Ved ikke og uoplyst	4	8	9	5	3
I alt	100	100	100	100	100
N =	364	121	22	40	64

1. Spørgsmålet lød: »Nogle mennesker er meget følelsesmæssigt engageret i spørgsmålet om Danmarks indtræden i Fællesmarkedet, mens andre ikke er det. Vil De sige, at De er meget, noget, kun lidt eller overhovedet ikke følelsesmæssigt engageret i spørgsmålet?«

2. Stikprøve 1.

Af tabel 5 fremgår, at det følelsesmæssige engagement i spørgsmålet er en anelse mindre blandt de mindre stærkt danske end blandt de, hvis identifikation med flertallet er stærk. Gruppen, der betegner sig selv som hverken dansk eller tysk, er den mindst engagerede, mens begge de tyske grupper har et stærkere engagement i sagen

end nogen af de 2 danske grupper. Sammenligner man derefter de 2 grupper, der i forskellig grad føler sig tilknyttet mindretallet, er der en markant forskel, idet de, der identificerer sig stærkt med mindretallet, også har det stærkeste engagement i EF-spørgsmålet.

Hvis man derefter sammenstiller stabiliteten i EF-holdninger med enten interesse eller følelsesmæssigt engagement i spørgsmålet, og herunder tager hensyn til forskelle i nationalt tilhørsforhold, bliver resultatet et noget forvirrende billede. Dette fører til den konklusion, at de forskelle, der kunne konstateres mellem tabellerne 3 og 4, tilsyneladende ikke kan forklares ved forskellene i interesse eller følelsesmæssigt engagement.

Hvis vi forlader spørgsmålet om holdningens stabilitet under valgkampen, og i stedet ser på dens retning (her: positiv eller negativ over for EF), er det rimeligt kun at se på de personer, der identificerer sig med det danske flertal, idet vi ovenfor har set, at næsten alle mindretallets medlemmer havde en positiv holdning til EF. Tabel 6 nedenfor omfatter derfor kun personer, der enten føler sig stærkt knyttet til det danske flertal eller mindre stærkt knyttet til den samme gruppe. For begge kategorier viser det sig, at personer, der havde en positiv holdning, var noget mere engagerede i spørgsmålet, end de, der var mere negative over for Fællesmarkedet og Danmarks medlemskab.

Tabel 6. Følelsesmæssigt engagement i EF-spørgsmålet¹ efter holdningens retning² og efter styrke i det danske nationale tilhørsforhold, 1971.³ Procent.

	Stærkt dansk		Mindre stærkt dansk	
	Negativ	Positiv	Negativ	Positiv
<i>Følelsesmæssigt engagement:</i>				
Meget	14	19	10	15
Noget	27	39	20	30
Kun lidt	33	24	30	38
Overhovedet ikke	22	17	35	14
Ved ikke og uoplyst	4	1	5	3
I alt	100	100	100	100
N =	102	165	20	66

1. Samme spørgsmål som i tabel 5.

2. Kun svarpersoner, som har oplyst en negativ eller en positiv retning på deres holdning til EF.

3. Kun stikprøve 1.

Ser man dernæst på, om der eventuelt skulle være tilsvarende forskelle i de to kategoriers interesse i sagen, så viser der sig endnu klarere forskelle mellem negative og positive, mellem modstandere og tilhængere. Omkring halvdelen af tilhængerne i de to kategorier siger, at de er meget interesserede, medens det kun er tilfældet med ca. 1/3 af modstanderne.¹⁹

Hvis man vil forsøge at forklare ja-tilhængernes store succes i kampagnen forud for folkeafstemningen i oktober 1972, er det mere beskedne følelsesmæssige engagement og den mindre interesse hos modstanderne sandsynligvis en meget betydningsfuld faktor. Om denne formodning vil vise sig holdbar også på landsplan må udskydes til senere analyser af vort materiale.

4. EF-holdninger i 1972 i grupper med forskelligt nationalt tilhørsforhold

For ikke at komplicere udvælgelsesproceduren yderligere udvalgte fra den nordslesvigske undersøgelse i 1971 de personer, der også skulle med i EF-undersøgelsen året efter, alle blandt interviewpersonerne fra den oprindelige stikprøve 1. De 637 personer, som vi havde 2 interviews med fra 1971, blev af hensyn til udvælgelsen af personer til denne 3. omgang delt i 4 grupper på grundlag af følgende 3 kriterier:

1. Den subjektive nationale identifikations retning (dansk eller tysk).
2. Den subjektive nationale identifikations styrke (stærk eller mindre stærk).
3. Skalaværdi i forbindelse med den adfærdsmæssige nationale identifikation. Skalaværdien varierer mellem 0 og 8, idet skalaen er konstrueret ud fra 8 nationalt relevante former for adfærd (at stemme på Slesvigsk Parti ved forskellige lejligheder, tale tysk hjemme, læse *Der Nordschleswiger* etc.)²⁰

De 4 grupper, der opstilledes herudfra, kan beskrives på følgende måde:

1. Svarpersoner, der følte sig stærkt knyttet til det danske flertal, og som ikke udviste nogen form for »tysk« adfærd.

2. Svarpersoner, der hverken regnede sig som hørende til flertallet eller til mindretallet, og som udviste mindre end 6 af de omtalte 8 »tyske« adfærdsformer, *eller* svarpersoner, der følte sig »mindre stærkt« knyttet til det danske flertal, og som havde en skalaværdi på mindst 1 med hensyn til adfærdsmæssig identifikation.
3. Svarpersoner, der følte sig knyttet til det tyske mindretal – uanset styrken – og som havde mindst 2 af de omtalte »tyske« adfærdsformer.
4. Alle andre.

I 3. interviewomgang inkluderedes alle svarpersoner, der var blevet placeret i grupperne 2 og 3, sammen med en tilfældig stikprøve af personerne i den første gruppe.²¹ Det er de 3 interviews med disse personer, der er grundlaget for dette afsnit. Oprindeligt sigtede vi mod, at der skulle udvælges ca. 200 personer. Den foretagne gruppering førte til et udvalg på 215 personer. Af disse opnåedes det 3. interview med i alt 187 personer, svarende til en svarprocent på 87,0, hvad der må betegnes som yderst tilfredsstillende.²² Men selv om svarprocenten således er høj, indgår der altså kun 187 personer i denne fase af undersøgelsen.

Stemmefordelingen ved folkeafstemningen i oktober 1972 inden for de tre grupper fremgår af tabel 7:

Tabel 7. Stemmeafgivning ved EF-folkeafstemningen i 1972 i 3 grupper med forskelligt nationalt tilhørsforhold. Procent.

	Stærkt dansk	Midtergruppen	Tysk
Stemte ja	72	82	93
Stemte nej	25	7	1
Stemte ikke (og »vil ikke svare«)	3	11	6
I alt	100	100	100
N =	71	44	72

Selv om svarpersonerne er udvalgt i områder, der blandt andet havde en stemmeprocent ved folkeafstemningen på mindst 91, og som havde meget høje ja-flertal, så er såvel stemmedeltagelsen som ja-

majoriteten i dette materiale overraskende høje. Imidlertid må man huske på, at de 187 personer i denne del af undersøgelsen har ladet sig interviewe 3 gange. Det er i sig selv en antydning af en politisk og/eller national interesse hos de pågældende, som rimeligvis også må føre til en endnu højere valgdeltagelse, end den man ellers så blandt vælgerne.

Selv om en sammenligning ikke umiddelbart lader sig foretage, så er der dog alligevel betydelige lighedspunkter mellem tallene i tabel 7 og de tal, vi så i tabel 2 om holdninger til EF i 1971 i hele stikprøve 1. Også i 1972 finder man langt den mindste tilslutning til EF blandt de, der føler sig stærkt knyttet til det danske flertal – omend flertallet for tilslutning til EF dog også var meget klart i denne gruppe. Og ligeledes finder man så langt den kraftigste tilslutning blandt mindretalsmedlemmerne. Ved folkeafstemningen var der i denne gruppe – som det fremgår af tabel 7 – mere end 90 pct., der stemte ja til EF. Og også i 1972 placerer midtergruppen i national henseende²³ sig imellem de andre grupper med hensyn til EF-tilslutning.

Men selv om disse fælles træk kan konstateres, så må man også ved en sammenligning af tabel 2 og tabel 7 bemærke, at selv om der blandt de stærkt danske var en meget betydelig del (50 pct.), der i 1971 blev placeret i gruppen med de midterste skalaværdier på EF-skalaen, så var som tidligere understreget ja-flertallet i 1972 dog ganske klart også i denne gruppe. Tager man resultaterne af tabel 3 i betragtning, bliver det også klart, at trods al usikkerhed mente ca. halvdelen af de stærkt danske i efteråret 1971, at vi skulle melde os ind i Fællesmarkedet. Hertil kommer, at en del af de usikre selvfølgelig også ville have stemt ja. Alligevel er de 72 pct. ja-stemmer i tabel 7 ganske højt, og det må derfor være rimeligt at se lidt nærmere på stabiliteten i holdningerne til EF og til Danmarks medlemskab heri.

I tabel 8 er for hver af de 3 grupper vist, hvorledes holdningerne til EF udviklede sig imellem 1. interviewomgang før folketingsvalget i september 1971 og 3. interviewomgang efter folkeafstemningen i oktober 1972. Da vi primært er interesseret i holdningerne på tidspunktet for folkeafstemningen, må vi gøre den forudsætning, at der ikke er sket væsentlige holdningsskift i den meget korte periode mellem afstemningen og interviewet.

Tabel 8. Holdninger til EF¹ i 1971 og 1972 i 3 grupper med forskelligt nationalt tilhørsforhold. Procent.

	Skalaværdi ² på EF-skalaen:	1972											
		Stærkt danske				Midtergruppen				Tyske			
		Lav	Middel	Høj	I alt	Lav	Middel	Høj	I alt	Lav	Middel	Høj	I alt
1971	Lav	21	7	6	34	2	11	—	13	—	—	4	4
	Middel	3	14	29	47	—	36	32	68	—	19	28	47
	Høj	—	6	14	20	—	5	14	19	—	6	43	49
	I alt	24	27	49	100	2	52	46	100	—	25	75	100
	N =				71				44				72

1. Da påstanden, der lød »Vi skal under ingen omstændigheder melde os ind i Fællesmarkedet« blev udeladt efter folkeafstemningen, er den i denne sammenhæng også udeladt for 1971's vedkommende. Derfor ændres skalaværdierne i de 3 grupper også.

2. »Lav« = 6–14, »Middel« = 15–22 og »Høj« = 23–30.

JA
til Europa
JA
til tryghed

KOMITEEN FOR JA TIL EUROPA

Det fremgår klart af tabel 8, at der i alle tre grupper har været en betydelig bevægelse i retning af en mere positiv indstilling i løbet

af de 13 måneder, vi her beskæftiger os med. En væsentlig andel af de personer, der i august/september 1971 fik lave skalaværdier, scorede i oktober 1972 middel eller højt på denne skala. Og ser man specielt på de personer, der i 1971 havde skalaværdier i den midterste gruppe, så var i alle tre grupper en meget betragtelig del af dem blevet så meget mere positive over for Fællesmarkedet, at de i 1972 kom i den højeste gruppe. I hvert fald for gruppen af stærkt danske er det ved sammenligning med ovenstående tabel 3 naturligt at antage, at denne udvikling under ingen omstændigheder var tilendebragt under valgkampen 1971, men derimod nok, at den så småt var begyndt på dette tidspunkt.

Af tabeller, der ikke er medtaget her, fremgår det klart, at for personer, der har høje skalaværdier på Fællesmarkedsskalaen enten i 1971 eller i 1972, er tilbøjeligheden til også at stemme ja ved folkeafstemningen meget stor. I den udvikling i EF-holdninger, der har kunnet konstateres for en ikke ubetydelig del af befolkningen i dette område i tiden op til folkeafstemningen, er det rimeligt at se en væsentlig del af forklaringen på de høje ja-procenter for alle grupperne.

På trods af en vis ensartethed i udviklingen i disse holdninger er det mest interessante dog nok de forskelle, der også konstateres imellem de 3 grupper. I undersøgelsen indgår også materiale, der kan belyse vælgernes begrundelser for at stemme på den ene eller på den anden måde. Samler man i brede kategorier det vigtigste argument for dem, der stemte ja, kommer man frem til nedenstående tabel 9.²⁴

Tabel 9. Vigtigste argument for at stemme ja i grupper med forskelligt nationalt tilhørsforhold. Procent.

	Stærkt danske	Midtergruppen	Tyske
<i>Argumentgrupper:</i>			
Meget generelle argumenter	41	31	25
Generelle økonomiske argumenter	31	25	24
Argumenter vedr. enkeltgruppers forhold	16	19	25
Ideelle argumenter	6	14	21
Andre argumenter	6	11	5
I alt	100	100	100
N =	51	36	67

Karakteristisk nok fandt man de mest antityske indslag i debatten uden for Nordslesvig. Og den mest nationalistiske tone var nok at finde på venstrefløjen.

Igen ser man det efterhånden velkendte mønster med de stærkt danske og de tyske, der afviger en del fra hinanden, medens midtergruppen også i henseende til argumentation for at stemme ja placerer

sig imellem de 2 andre grupper. Særligt slående er forskellen mellem de to ydergruppers argumentation. Mindretalsmedlemmerne fremlagde således ideelle argumenter i omtrent samme omfang som andre argumenter, medens det for de stærkt danske var en argumentkategori af meget ringe betydning. Til gengæld var der en meget stor gruppe af mere generelle argumenter, af nationaløkonomisk og almindelig udviklingsmæssig art. Man kan måske også hæfte sig ved, at der i den tyske gruppe også blev lagt betydelig vægt på enkeltgruppers forhold. Specielt blev betydningen for landbruget af EF-medlemskab fremhævet. Det er nok ikke uden sammenhæng med, at det er i den tyske gruppe, man finder forholdsvis flest landmænd.

Med den meget begrænsede modstand imod dansk indtræden i EF, som vi har kunnet konstatere blandt de adspurgte i denne stikprøve, er der også indirekte svaret på spørgsmål om betydningen af nejargumenter, der enten var anti-tyske i deres indhold, eller som understregede et ønske om at bevare dansk national egenart (og mente, at det kun kunne ske uden for EF). Argumenter af disse typer optræder så godt som ikke i vort materiale. Hovedargumentet for Fællesmarkedsmodstanderne i vort materiale er det synspunkt, at medlemskab på væsentlige områder vil betyde en suverænitetsafgivelse.

Den mere pro-europæiske indstilling, som man finder i det tyske mindretal, viser sig også, når man forlader spørgsmålet om holdninger til EF i dets nuværende form og mere generelt ser på holdninger til europæisk integration i det hele taget.²⁵ Sådanne holdninger har vi forsøgt at få et indtryk af ved at bede om de adspurgtes reaktion på 4 spørgsmål om indstilling til fælleseuropæisk regering, parlament, præsident og forbundsstat. Små skalaværdier udtrykker en modstand eller tilbageholdenhed over for sådanne tanker, medens høje værdier er udtryk for en betydelig grad af tilslutning. For at afrunde fremstillingen i dette afsnit er i tabel 10 vist, hvorledes de 3 grupper afviger med hensyn til holdning til europæisk integration i det hele taget, idet skalaværdierne er blevet samlet i 3 grupper. Det bemærkes at tabel 10 kun omfatter personer, der stemte »ja« ved folkeafstemningen.

Også i tabel 10 finder man bekræftet den mere pro-europæiske indstilling i det tyske mindretal, idet over halvdelen scorer højt på denne skala. Den betydelige reservation over for en videregående europæisk integration, som tabellen tyder på er til stede såvel blandt de stærkt

Tabel 10. Holdning til europæisk integration i det hele taget blandt de, der stemte ja, i de 3 grupper med forskelligt nationalt tilhørsforhold. Procent.

	Stærkt danske	Midtergruppen	Tyske
<i>Skalaværdi på skala vedr. europæisk integration:</i>			
Lav	18	28	12
Middel	53	39	31
Høj	29	33	57
I alt	100	100	100
N =	51	36	67

danske som i midtergruppen, er i øvrigt ikke et fænomen, der på nogen måde er specielt for det område, hvor denne stikprøve er udvalgt.²⁶ Ejheller er det et fænomen, der kun kunne konstateres i 1972, i forbindelse med folkeafstemningen. En undersøgelse i 1973 gav således samme resultat.²⁷

5. Afslutning

På grundlag af et interviewmateriale fra de egne af Nordslesvig, hvor man ud fra stemmetallene må antage, at der bor forholdsvis flest medlemmer af det tyske mindretal, er holdninger til EF og til europæisk integration i øvrigt blevet sat i relation til de adspurgtes nationale tilhørsforhold, således som de selv havde givet udtryk for dette.

På alle de undersøgte områder peger resultaterne i samme retning: Medlemmerne af det tyske mindretal har mere udtalte pro-europæiske holdninger end det danske flertal, de er mere positive over for Fælles-markedet, de stemte ja i langt større omfang osv. De grupper, der i henseende til nationalt tilhørsforhold placerer sig imellem de to ydergrupper, har tilsyneladende også EF- og Europa-holdninger, der ligger imellem de stærkt danskes og mindretalsmedlemmernes.

Også styrken i det nationale tilhørsforhold spiller en væsentlig rolle. Således er stærkt tyske mere positive over for EF osv. end de mindretalsmedlemmer, hvis nationale identifikation er mindre stærk. Og på tilsvarende måde er de stærkt danske mere reserverede i deres holdninger til de undersøgte forhold end de mindre stærkt danske.

NOTER

1. Denne artikel er en revideret udgave af et foreløbigt paper med titlen »National Identification and Attitudes towards the EC«, som blev fremlagt på en såkaldt *planning session* under *European Consortium for Political Research* i Strasbourg i dagene 29. marts–2. april 1974.
2. Det drejer sig om Peter Hansen, Nikolaj Petersen og Ole Tonsgaard ved Institut for Statskundskab og om Johan Peter Noack ved Historisk Institut.
3. Undersøgelsen er under betegnelsen »Den Sønderjyske Vælgeradfærdsundersøgelse 1971« blevet gennemført med teknisk bistand fra Socialforskningsinstituttet og på grundlag af bevillingsmæssig støtte fra Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd, bevillingsnumrene 514–1026 og 514–1566.
4. For en kort oversigt over hele projektet, der også omfatter en liste over de indtil nu udsendte arbejdsrapporter, kan der henvises til Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard, »En politisk-sociologisk undersøgelse af det tyske mindretal i Nordslesvig. En oversigt«, *Nordisk Minoritetsforskning*, 1. årgang, Nr. 2 (1974), et nyt tidsskrift, som er under udgivelse. Blandt de udsendte arbejdsrapporter kan fremhæves Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard, »Om måling af nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig«, *Økonomi og Politik*, Årgang 46, Nr. 4, 1972 (1973), pp. 375–395; Jørgen Elklit, »De sønderjyske vælgere og spærrereglen«, *Sønderjysk Månedsskrift*, 49. årgang, Nr. 2 (1973), pp. 64–74; og *Spørgeskemaer med marginaler*, Århus: Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, september 1972 (stencil.). Dette sidste arbejdsrapport kan sammen med øvrige dupliserede arbejder fra undersøgelsen rekvireres – så langt oplagene rækker – ved henvendelse til Institut for Statskundskab, Universitetsparken, 8000 Århus C.
5. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op. cit.*, 1973, p. 380.
6. Der er tale om en Guttman-skala, bestående af 8 items.
7. Det drejer sig om Burkal, Højer Flække, Højer Landsogn, Ravsted, Tinglev, Ubjerg og Uge.
8. Projektet gennemføres for midler fra Dansk Udenrigspolitisk Institut og fra Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd (bevillingsnummer 514–1512).
9. De angivne procenter er beregnet uden hensyntagen til det grønlandske afstemningsresultat.
10. Nikolaj Petersen and Jørgen Elklit, »Denmark Enters the European Communities«, *Scandinavian Political Studies*, Vol. 8 (1973), p. 209.
11. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op. cit.*, 1973.
12. Slesvigsk Partis procentuelle styrke er overalt i denne afhandling beregnet på grundlag af samtlige stemmeberettigede. Folkeafstemningens ja-procent er derimod beregnet på grundlag af de afgivne stemmer.
13. De 3 kommuner er Højer, Tinglev og Tønder.
14. De pågældende områder ligger alle inden for grænserne af de 3 nye storkommuner, der er nævnt i note 13.
15. Som en introduktion til holdningsmålinger kan der for eksempel henvises til Karl W. Redder, Karen Siune og Ole Tonsgaard, *Introduktion til sociologisk metode*, København: Munksgaard, 1970, Kapitel V.
16. Påstandenes ordlyd kan ses i *Spørgeskemaer med marginaler*, *op. cit.*, pp. 31–32.
17. DP-værdier for denne Likert-skala kan ses i den første version af dette arbejde (se note 1), p. 47.
18. DP = 3.0.

19. Af pladshensyn er den pågældende tabel udeladt.
20. Se nærmere herom i Elklit, Noack og Tonsgaard, *op. cit.*, 1973, pp. 380 ff.
21. Der udvalgte maskinelt 25 pct.
22. Til den 1. gruppe (stærkt dansk) udvalgte 81, og 71 interviews opnåedes (87.7 pct.). I gruppe 2 (midtergruppen) indgik 58 personer, hvoraf 44 blev interviewet (79.9 pct.). Endelig var der i gruppe 3 (tysk) så mange som 72 af 76, der blev interviewet (94.7 pct.).
23. Der erindres om, at denne midtergruppe er defineret anderledes i tabel 7 end i tabel 2.
24. Billedet ændres ikke væsentligt, hvis man også inddrager begrundelse nr. 2 og 3, som vi også bad de adspurgte oplyse.
25. En mere generel redegørelse for disse holdningers placering i hele EF-undersøgelsen er givet i Nikolaj Petersens foreløbige paper til ECPR-konferencen i Strasbourg, »Europeanism in the Danish Foreign Policy Universe«. En stærkt revideret udgave heraf vil blive offentliggjort i tidsskriftet *Cooperation and Conflict*.
26. Se Nikolaj Petersen, *op. cit.*, pp. 23 ff.
27. Se J.-R. Rabier, *Sondage »Communauté Européenne 1973«: L'Europe vue par les Européens*, Bruxelles, Commission des Communautés Européennes, 28. 1. 1974 (stencil.), Tabel 2.

Illustrationerne er venligst stillet til rådighed af Nationalmuseet.

Anmeldelser

Nordslesvigske præstearkiver. I Tørninglen Provsti.

Foreløbige arkivregistrarer, udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Åbenrå 1974, 102 sider, (stencileret).

Da Rigsarkivet i 1944 i serien Vejledende Arkivregistraturer udsendte bogen: Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, en Oversigt, ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt, var det på en måde et pionerarbejde. Det var den første oversigt over det samlede indhold i et dansk landsarkiv. Der var påtænkt fortsættelser, omfattende de andre landsarkiver, indtil nu dækkende Fyn og Sjælland. Udgiverarbejdet gik for det sønderjyske arkivs vedkommende helt i stå. De andre landsarkiver har derimod udsendt en lang række arkivregistraturer, hvor navnlig Landsarkivet for Sjælland og Landsarkivet for Nørrejylland har været flittige.

Nu foreligger der imidlertid atter et arbejde fra Åbenrå, idet landsarkivet har udsendt et første bind i en påtænkt række af foreløbige arkivregistrarer, der i første omgang skal omfatte de nordslesvigske præstearkiver, og første bind registrerer Tørninglen provsti. Landsarkivar Peter Kr. Iversen skriver i forordet, at de sønderjyske præstearkiver på et par punkter adskiller sig fra de kongerigske. Væsentligst er det vel nok, at de foruden kirkebøgerne indeholder et meget værdifuldt og omfattende materiale, som ofte rækker tilbage til 1500-årene og i enkelte tilfælde til middelalderen. De rummer ikke blot regnskaber, men også korrespondancer vedrørende sognenes kirkelige forhold, skole- og fattigvæsen, ligesom der ofte findes sager af interesse for landbrugshistorikeren. Dette er baggrunden for, at der til forskel fra de kongerigske landsarkiver mangfoldiggøres fuldstændige registrarer over de nordslesvigske præstearkiver.

Registreringen er gennemført over en lang årrække, og de fleste af landsarkivets arkivarer har medvirket, hvorfor der er iøjnefaldende inkonsekvenser ved registreringen, skriver Peter Kr. Iversen, men inddelingen i hovedgrupper efter et opstillet hovedskema er ens. Der er for det sønderjyske områdes vedkommende den store forskel, at en række sogne, nemlig enklaverne, Tørninglen provsti og Als hørte under kongerigsk kirkelovgivning, medens det øvrige Sønderjylland hørte under Slesvig-bispen og dermed under de slesvigske kirkelove,

hvorfor der ikke alene i kirkebøgernes førelse, men også med hensyn til ordning og opbevaring af præstearkiverne rådede forskellige principper.

Den foreliggende registrant, der forhåbentlig snarest efterfølges af en lang række andre ikke alene fra det kirkelige område, men også fra andre forvaltningsgrene, må hilses med stor tilfredshed af alle, der dyrker sønderjysk historie, enten det nu er de mange personal- eller lokalhistorikere, eller det er dyrkere af andre felter inden for historieforskningen. Vel var registranten tilgængelig på landsarkivets læsesal, men nu kan den interesserede bruge registranten hjemme, på et bibliotek eller på et lokalhistorisk arkiv, idet det turde være en selvfølge, at bogen anskaffes af de nævnte sønderjyske institutioner og helst også af alle større biblioteker og arkiver i det øvrige land.

Der er grund til at være taknemlig over, at der nu udsendes sønderjyske registranter, og at ønske arkivet og dets medarbejdere til lykke med dette første bind.

Olav Christensen

Ernst Joachim Fürsen: Der Hargesvogt im Herzogtum Schleswig.

Kiel 1973, 126 sider + 85 sider bilag.

Bogen, som har givet forfatteren den tyske juridiske doktorgrad, har et velvalgt emne. En nærmere undersøgelse af herredsfogdernes stilling i Sønderjylland kan nok have interesse på grund af den særlige udvikling syd for Kongeåen, bl. a. ved amtmændenes overtagelse af en stor del af retsplejen på bekostning af herredstingene. Det kan også være nyttigt at forklare tyske fagfolk noget om dette specielt danske begreb. Til gengæld er det ikke noget let emne at arbejde sig ind i for en tysker, der som Fürsen er født i Stettin og hovedsagelig uddannet syd for Ejderen. En vis tilknytning til Sønderjylland har han dog ved sin skolegang i Rendsborg; og måske er han i familie med 2 herredsfogder Fürsen, der i sin tid sad på Als og i Slogs herred. Han har læst mange bøger med tilknytning til emnet, også en del danske, og har besøgt landsarkiverne i Slesvig og Åbenrå samt Rigsarkivet i København.

Bogen er dog ikke helt tilfredsstillende. At selve disputatsen kun fylder 126 sider foruden 85 sider bilag og registre, skal i og for sig ikke bebrejdes forfatteren. Visse misforståelser som, at 1 tønne hartkorn sættes lig 1 tønne land, og af begreberne »dannemænd« og »birk« bør heller ikke tages for tungt; der kan også mange danske dumpe i. Fürsen fortæller en hel del – og overvejende korrekt – om de sønderjyske herredsfogders forhold og arbejde, især for tiden efter 1721. Men man kunne ønske, at han nogle steder havde sat spaden dybere i jorden, og især at arbejdet havde været mere færdigt og afrundet.

Man savner til sammenligning med udviklingen ved herredstingene en kort oplysning om retsplejen i byerne, herunder særlig om byfogdens stilling. Et sted mener Fürsen, at Slesvig efter 1721 oplevede en lang tid med en godt funktionerende forvaltning. Det gælder dog vist kun, hvis man ser på forholdene med embedsmændsøjne; for lægfolk så det anderledes ud. Fürsen fremhæver selv et andet sted med rette, at »de tildels vanskelige og uforståelige love og procesmåder« i tidens løb gav den studerede herredsfoged overtaget over de egentlige dommere (sandemænd og nævninger), så han til slut optrådte som en slags formynder for dem. Det oplyses, at den første studerede herredsfoged ansattes i Vis herred 1656, mens Treja herred havde ustuderede fogder lige til 1824. Fürsen citerer også en interessant indberetning af 1771 fra amtmanden i Flensborg amt, der fandt en ulærd herredsfoged med erfaring og nøje kendskab til almindelige forhold på landet langt nyttigere for befolkningen end en lærd, der savner disse egenskaber.

En klar fejl er det, at kejser Karl V's Halsgerichtsordnung skulle være indført i Slesvig allerede 1610; den såkaldte Carolina vandt først overhånd i straffesager ved de slesvigske herredsting efter 1720. Det er også galt, at Fürsen regner med en vid brug af romerret i Sønderjylland. Om disse emner kan henvises til min bog fra 1968 »Tysk Strafferets Indtrængen i Sønderjylland« bl. a. s. 25 og 47.

Til slut oplyses, at herredsfogdens funktion som dommer i Sønderjylland afskaffedes 1867, men at navnet herredsfoged endnu brugtes om underøvrigheden på landet til 1888, da der indrettedes præsiske amtsdistrikter (omfattende et eller to kirkesogne), hvert med sin »Amtsvorsteher«. Nord for Kongeåen forsvandt herredsfogderne med deres dobbeltstilling som dommer og politimyndighed først 1919.

Af bogens bilag vil jeg nævne et enkelt, en hertugelig bestalling af 1675 for Detlef Ohem, der afløste faderen Hans Ohem som herredsfoged i Hohn herred. Det var en af de storbondeslægter, som beholdt herredsfogedstillingen gennem mange slægtled. Den første var Marquard Ohem, der havde reddet Christian I's liv og som løn herfor fik Hohngård og blev herredsfoged i 1480. Denne værdighed bevarede familien med korte afbrydelser lige til 1713, og den sidder stadig på Hohngård; for nogle år siden overtog Detlef Ohem den efter faderen Hans Ohem, en af danskhedens bedste støtter i Ejderlandet.

Alt i alt en bog med en hel del gode oplysninger om sit emne. Men den er ikke god nok til at kunne have givet en doktorgrad i Danmark; hos os er kravene til en juridisk doktorafhandling betydeligt strengere end i Tyskland. Man kunne ønske, at Fürsen eller en anden vil tage sig tid til en virkelig gennemarbejdning af emnet.

Frants Thygesen

Marlen Sönnichsen und Ernst Sibbert: Vom Nordschleswigschen Brandversicherungsverein für bewegliche Habe Hadersleben 1847 zum Schleswiger Feuerversicherungsverein a.G. für Gebäude und bewegliche Habe Emmelsbüll 1972.

Flensborg 1972, 142 sider + 52 sider bilag, ill.

Den unge historiker Marlen Sönnichsen er forfatter til teksten, medens forretningsfører Ernst Sibbert har bidraget med statistikker og de faglige beretninger. Fremstillingen tager sit udgangspunkt i den klassiske oldtid, men hurtigt når man frem til de holstenske brandgilder i første halvdel af 1500-årene. En almindelig slesvig-holstensk brandforsikringsforening for landdistrikterne oprettedes 1758, og fra slutningen af århundredet kendes også lokalt afgrænsede gensidige brandforsikringsforeninger. Den første landsdelsdækkende forening for inventar oprettedes 1847 i Kolsnap under navnet Brandassurance-Foreningen for rørlige Ejendele i Nordslesvig. Trods navnet kunne alle i Mellem- og Sydslesvig også blive medlem, når blot et medlem ville kautionere for kontingentets betaling. Foreningen var oprettet i det danske Nordslesvig, og blandt dens ledere træffes derfor også navne, der er kendt fra den nationale kamp. Der gives iøvrigt en sympatisk skildring af danskhedens stilling under fremmedherredømmet, og der gengives bl. a. anekdoter om møller Wielandts landsfarlige danske vejrhane og om hans respektløse placering af en flagstang med det tyske flag på dyrskuepladsen i Gram. Skildringen viser en for en tysk historiker sjældnen forståelse for og indleven i danskhedens vilkår i disse årtier. Når dette er sagt, må det også være tilladt at bemærke, at de s. 37 omtalte preussiske velsignelser i økonomisk henseende for Nordslesvig måske nok tør karakteriseres som noget overdrevne. I denne periode sker den store afvandring fra landsdelen til stor skade for udviklingen, og når der tales om den storslåede hedeopdyrkning i de slesvigske geestegne, er denne jo dog kun en svag afglans af det danske hedeselskabs kultiveringsarbejder i Nørrejylland. I forbifarten kan det endvidere noteres, at afstemningen i 1. zone ikke var den 20., men den 10. februar 1920.

Ved genforeningen var der ca. 4000 medlemmer i foreningen syd for grænsen med en forsikringsmasse på 45 mill. mark, men inden der berettes om, hvad der skete med disse medlemmer, følger et kapitel om Lø Herreds Brandforsikringsforening for Landbygninger i Nordslesvig. Denne forening havde næsten den samme medlemskreds som forsikringsforeningen for de rørlige ejendele, og efter grænsedragningen danner medlemmerne af de to foreninger syd for grænsen en ny forening omfattende både bygninger og inventar under navnet Schleswigsche Feuerversicherungsverein auf Gegenseitigkeit für Gebäude und bewegliche Habe. Også de syd for grænsen boende medlemmer af Øster Terp Johannes gilde sluttede sig til den nye forening, som

fik sit første sæde i Lille Vi og dernæst fra 1925–45 i Skovlund med Theodor Clausen som forretningsfører. Foreningens sæde flyttedes 1945 til Emmelsbøl, og Ernst Sibbert, bogens medforfatter, overtager hvervet som forretningsfører. Især var årene indtil 1932 på grund af store brandskader vanskelige, og der forhandles en overgang om indlemmelse i den slesvig-holstenske landsbrandkasse, men medlemmerne afviste denne sammenslutning. Efter valutareformen 1948 gik det på ny fremad for foreningen; nye forsikringsområder som storm-, tyveri-, vand-, stormflods- og automobilskader toges med, og endvidere indlemmedes brandforsikringsforeningerne for de seks syd-oktrojerede koge (1949) og for Kropp herred og Svansen (1968), således at foreningen i dag takket være en dygtig og fremsynet ledelse næsten dækker hele det sydslesvigske område. I bogen, der er trykt på glittet kunsttrykpapir, er gengivet mange aktstykker, og der er mange billeder såvel af personer som af lokaliteter og ulykker. Bogen er af betydelig interesse for dem, der interesserer sig for brandforsikringsvæsenets udvikling i landsdelen.

Peter Kr. Iversen

Valdemar Andersen: Foldingbro. Administration, bygningshistorie, toldkontrol.

Udg. af Historisk Samfund for Ribe Amt 1973, 169 sider, ill.

Som det vigtigste overfartssted over Kongeåen indtager Foldingbro en central placering i det sydlige Jyllands kulturhistorie, og det er en indlysende god idé af lokalhistorikeren Valdemar Andersen at benytte broen som udgangspunkt for sin nyeste bog. Det kan ikke undre os, for det er ikke første gang, at han beskæftiger sig med centrale og interessante emner.

Broen over Kongeåen spiller naturligvis hovedrollen i bogen, men på grund af måden, emnet behandles på, er der ikke tale om en »brohistorie« i snæver forstand, men snarere om et lokalhistorisk værk. Ganske vist fortælles broens bygningshistorie i alle detaljer, men det er nok så meget livet ved broen og i egnen omkring stedet, der gør sig gældende. Dette er naturligt nok særligt fremtrædende i afsnittene om toldkontrol, grænseregulering efter 1864, soldater, kro, bydannelse og markedsplads, men også i kapitlerne om selve broen øser forfatteren af sin omfattende viden om væsentlige og mindre væsentlige begivenheder og betydningsfulde og mindre betydningsfulde personer. Læseren får at føle, at der er drevet grundige arkivstudier.

Foldingbro var, indtil den moderne bro blev bygget i 1961, en træbro. Det kan måske undre, at en bro af mere varige materialer ikke blev opført før, og en undersøgelse i 1957 viste da også klart, at

den gamle træbro slet ikke kunne honorere nutidens krav. En lastbil på 12 tons udsatte således broen for en overbelastning på 60 %. Derimod er der ikke noget mærkeligt i, at broen ikke blev bygget af sten allerede i slutningen af 1700-tallet eller begyndelsen af 1800-tallet, hvor så mange træbroer blev erstattet med kampestenbroer, for i vor del af Europa veg man tilbage for at bygge så lange broer af sten. Hovedårsagen var økonomisk, og mange smukke broprojekter rundt om i landet blev i de år henlagt af mangel på penge. Foldingbro var virkelig en lang bro i de dage, flere gange længere end i dag. Vald. Andersen afstår med rette fra at benytte den gradvise indskrænkning af broens længde som et mål for åens bredde (s. 47). Sådanne afkortninger er et almindeligt træk og skyldes ganske simpelt, at jordværkerne ved opkørslerne udbyggedes.

Der er stadig ikke mange danske broer, der har fået deres historie skrevet, og da de ikke alene har samfærdselshistorisk betydning, men også er af stor lokalhistorisk interesse, er det glædeligt, at endnu en vigtig bro er blevet behandlet. Aldrig før er der her i landet blevet ofret så mange sider på en enkelt broes historie, og den gode plads har muliggjort en bred skildring af, hvad der foregik ved et sådant overfartssted. Mange forhold er specielle for Foldingbro, men andre er generelle.

Bogen er tilfredsstillende illustreret og er forsynet med kildefortegnelse, noter og registre.

Viggo Petersen

Andreas Møller: Både og bådfolk i marsken.

Fiskeri- og søfartsmuseet i Esbjerg. Esbjerg 1973. 148 sider, ill., kort.

Denne bog er resultatet af nogle undersøgelser, som Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg i 1968–71 foretog i marskegnene omkring den vestlige del af den dansk-tyske grænse. Som bogens titel angiver, er det især de forskellige typer af marskbåde, den beskæftiger sig med, men i forbindelse hermed kommer undersøgelserne ganske naturligt ind på at klargøre bådens rolle for erhvervsforholdene i dette område.

Det må hilses med glæde, at vi her har fået en indgående og særdeles interessant behandling af de skiftende erhvervsforhold i netop disse egne, der i flere henseender – såvel gennem de ganske særprægede naturforhold, som de vilkår, som dette miljø har skabt for menneskets virksomhed – indtager en særstilling blandt de danske landskaber. Mere end noget andet sted i vort land stilles vi her overfor den kendsgerning, at de fleste af de geografiske forhold, som mennesket lever under, er undergivet forandringer. Den landskabelige ud-

vikling, som den pågældende egn har gennemgået, karakteriseres kort på følgende måde: »Mens diger i dag brat sætter skel mellem land og hav, lå den middelalderlige Tøndermarsk som et fliget grænseområde, skiftevis behersket af å- og tidevand«. Denne korte og rammende beskrivelse giver et tydeligt indtryk af, hvorledes de eksistensmuligheder, som disse egne har budt mennesket, har gennemgået store ændringer i tidens løb.

Den hyppige indtrængen af tidevandet gjorde det længe umuligt at skabe en fast beboelse i marsklandet, og efter at der ved digebygningen var sat stopper for tidevandet, skete det jævnlige, at det ferske vand bredte sig ud over de lave enge, når sluserne ved stormvejr måtte holdes lukkede, således at Vidåens vand var spærret inde bag digerne. Men de storslåede afvandsarbejder, der afsluttedes i begyndelsen af 1930'erne, betød ikke alene, at århundreders oversvømmelser blev bragt til ophør; men ved udtørringen af søer og moser m.v. blev landskabets karakter fuldstændig ændret, og dette bevirkede igen, at det nu var slut med marskboernes traditionelle næringsveje. Fiskeriet ophørte delvis, og tagrørsbevoksningerne forsvandt. Befolkningens bærende erhverv blev nu, da afvandingen havde muliggjort en bedre udnyttelse af jordene, i særlig grad landbruget.

Det er imidlertid næsten udelukkende tiden før afvandingen, som bogen beskæftiger sig med. Under de forhold, der var herskende dengang, var båden det eneste transportmiddel i størstedelen af marskområdet. Den var simpelthen en forudsætning for de fleste marskboeres tilværelse. Men dette, at marskområdet ikke alene var gennemfuret af større eller mindre kanaler, men at der også var åer og større vandsamlinger som Gudskog sø, Aventoft sø og Rudbøl sø, samt den omstændighed, at bådene foruden at skulle anvendes til forskellige former for transport også var nødvendige ved fiskeri og jagt, betød, at der måtte være forskellige typer af marskbåde – alt efter hvad de skulle bruges til. Bogen giver en meget detaljeret beskrivelse af de forskellige marskbådes konstruktion, og denne beskrivelse illustreres på en udmærket måde af en lang række opmålingstegninger og andre tegniger. Men et endnu mere levende indtryk af de forskellige marskbåde får man gennem det meget store antal fotografier, som viser bådene i de forskellige funktioner, som de havde.

Et fælles træk for marskbådene var den flade bund og det ringe dybgående. De blev staget frem – roning anvendtes ikke. De fleste af bådtyperne kunne føre et sejl, men de smalle vandvejes specielle karakter, og den høje rørbevoksning, der fandtes mange steder langs kanalbredderne, forhindrede ofte udnyttelsen af vinden.

Bådene anvendtes til transport af f. eks. hø, korn, kul, koks og andre nødvendighedsartikler, og desuden blev kreaturerne fragtet pr. båd til og fra Tønder til græsning i Gudskog. Men bådene dannede

også grundlaget for den vigtige udnyttelse af de store vandarealer flora og fauna. Således var de vældige tagrørsbevoksninger, som før afvandingen fandtes i marsken, af stor betydning som indtægtskilde for beboerne her. Store mængder af tagrør blev sejlet til Tønder eller Højer. Det var især i Gudskog, at man skar tagrør, og herfra hentedede man også – selvom man boede i ret stor afstand fra Gudskog – hø til de få kreaturer, som man havde.

Marskens vandløb og søer var inden afvandingen overordentlig fiskerige, og selv i de små kanaler, der førte helt op til husene, kunne der fanges fisk. Det var især ål, men der fandtes dog også aborrer, gedder, karper og – i Vidåen – laks.

Men den omstændighed, at befordring til lands var enten umulig eller meget vanskelig, gjorde, at en del af marskboerne delvis ernærede sig ved at transportere andres gods. Det var især i Rudbøl, at der var et stort antal af de såkaldte »bådmænd«. I 1830 var her 30 bådmænd, som hovedsagelig gav sig af med bådfart til og fra Tønder – fra skibe, der ikke kunne sejle helt op til byen – eller til Højer. Da skibsfarten på Højer døde hen, ophørte også bådfarten med gods til Tønder, men indenfor marskområdet foregik dog megen transport ad vandvejen endnu i nogle år efter 1900. Det, der transporteredes, var f. eks. mursten, der produceredes i teglværker i marsken eller på geestranden, og klinker, der i årene omkring 1900 anvendtes til belægning af de større veje i marsken.

Skildringen af marskboernes liv indeholder bl. a. en omtale af udnyttelsen af sumpplanter som søkogleaks (»pægge«), dunhammer (»fleg«) og pindsvineknop (»jaller«). Af disse planter fremstillede man måtter, sivsko og bånd til eget brug og til salg. Afsnittet om marskboerne afsluttes med en beskrivelse af, hvorledes beboerne i bl. a. Rudbøl og Rosenkrans klarede det for marskboerne vanskelige problem med at skaffe sig drikkevand, før man i 1959 fik indlagt vandværksvand i husene. Vandet, som hentedes fra kanaler, grøfter og damme, var ikke godt, og nogle steder filtrerede man det derfor gennem en kegleformet filterkumme af en porøs sten.

Andreas Møller har gennem den foreliggende bog formået at få marskboernes liv før afvandingen til at træde overmåde levende frem for læseren. Hertil bidrager bl. a. de mange meddelelser, hvorigennem gamle marskboere beretter om, hvad de husker om livet i tidligere tid. Men det, der især præger bogen, er det meget store antal ganske udmærkede og historisk interessante fotografier, som ikke alene illustrerer marskboernes erhvervsliv, men som også giver nogle fortræffelige indtryk af bebyggelserne og naturforholdene. Hertil kommer en række tegninger af de redskaber og brugsgenstande, som man anvendte.

Fremstillingen er ledsaget af flere smukt udførte og instruktive kort og kortskitser. Blandt disse sidste må nævnes et gammelt kort,

hvorpå der foruden et par veje er afsat den vandvej (»fargrøft«), ad hvilken folkene fra gårdene Sydfelt og Emmerløkke hentede varer i det nærliggende Møgeltønder.

»Både og bådfolk i marsken« er et værk, som vil være af stor og blivende værdi for forståelsen af, hvorledes livet har formet sig i dette område, der – som der står i indledningen – »er et enestående eksempel på erhvervslivets tilpasning til det naturlige miljø«.

N. H. Jacobsen

Gerd Callesen: Socialdemokratiet og internationalismen. Kilder til belysning af det danske socialdemokratis syn på det slesvigske spørgsmål 1906–24.

Forlaget Fremad 1973, 40 sider, ill.

Som en berettiget reaktion på den megen kritik af den svage placering, arbejderbevægelsens historie hidtil har haft i skoleundervisningen, har forlaget Fremad i samarbejde med Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie i 1973 udgivet de første tre kildehæfter med emner fra dansk arbejderbevægelses historie. Hæfterne tænkes brugt i undervisningen i gymnasier, HF, seminarier o. lign. Men dette hæfte, der beskæftiger sig med det danske socialdemokrati og det slesvigske spørgsmål, har selvsagt en særlig interesse for sønderjyske læsere, også uden for undervisningsinstitutionerne.

Udgiveren dr. phil. Gerd Callesen har hermed påny taget det emne op, han har behandlet i sin disputats til Kiels universitet, trykt i 1970 med titlen *Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus*. Denne bog vakte ved sin fremkomst megen debat både på tysk og dansk side. Der skal her især henvises til G. Japsens kritik i *Sønderjyske Årbøger* 1971. Af den nye kildesamling fremgår imidlertid, at Callesen ikke på noget punkt synes at have kunnet acceptere den dengang fremførte kritik, der i høj grad også er relevant for dele af denne bogs kildeudvalg og kommentering. For den lærer, der vil anvende kildesamlingen i sin undervisning, vil det derfor være nyttigt at sætte sig ind i debatten fra 1970–71, selv om forlaget optimistisk reklamerer med, at »kildematerialet udgør en selvstændig enhed og forudsætter ikke lærebøger eller supplerende materiale«.

Hæftets indhold dækker perioden 1906–24 og koncentrerer sig om debatten i det danske socialdemokrati. Det indeholder tillige en hel del stof om det slesvig-holstenske og særlig det nordslesvigske socialdemokrati. Bortset fra et enkelt afsnit skal kildeudvalget ikke diskuteres i detaljer her; men følgende generelle betragtninger vil nok være på sin plads.

I udgiverens forord hedder det: »Kilderne i hæftet er et udvalg. Det kan betyde, at kilderne måske ikke er repræsentative. Hvis man f. eks. havde taget andre kilder om samme emneområde, kunne man måske have fået et modificeret/andet billede af den historiske virkelighed.« Hermed antydes vel, at udgiveren har været forberedt på kritik af kildesamlingen, og det må da også være et naturligt krav for brugeren af et sådant hæfte, at udvalget er nogenlunde repræsentativt. Og det er netop på dette punkt, at hæftet har en svaghed. Alligevel loves der i forordet, at der ikke er »forsøgt at give et entydigt billede af udviklingen, men at lade de virkelige modsætninger fremtræde.« Disse ord lover imidlertid mere, end der holdes. Kildehæftet er nemlig koncentreret om hovedproblemstillingen: Hvordan mener Socialdemokratiet, at partiet ideelt bør forholde sig til grænseproblemet, og hvordan svarer den faktiske politik til det internationalistiske ideal? Men for udgiveren synes der ikke at være nogen stor forskel på det oprindelige ideal og den faktiske politik. Der bringes gode kildeeksempler fra den teoretiske diskussion i partiet, særlig fra debatten under 1. verdenskrig; men belysningen af den faktiske politik er helt utilstrækkelig. Udgiveren synes på forhånd at gå ud fra, at den socialdemokratiske politik i grænseproblemet skal fortolkes som en virkning af en internationalistisk ideologi i partiet, og han forsøger derfor ikke i kommentaren at placere grænsepolitikken i en bredere sammenhæng f. eks. med partiets udvikling i almindelighed og med de skiftende inden- og udenrigspolitiske forudsætninger. Den læser, der ikke på egen hånd skaffer sig den nødvendige baggrundsviden, er fuldstændig henvist til at vurdere på udgiverens betingelser. Men faktisk er hæftets titel »Socialdemokratiet og internationalismen« alt for prætentios. Internationalismens betydning for det danske socialdemokrati kan næppe fastslås ved så stærkt at isolere dets holdning til det slesvigske spørgsmål, der aldrig var et hovedproblem for partiet.

Med disse mangler må hæftets pædagogiske anvendelighed forekomme stærkt formindsket. Der stilles forskellige vejledende spørgsmål til kildematerialet af udgiveren, som skal forsøges besvaret af brugeren. Men ofte kan disse spørgsmål ikke besvares forsvarligt ud fra selve hæftet, og et par steder er de direkte ledende. Hertil kommer, at der kun i meget ringe grad lægges op til almene metodiske overvejelser i forbindelse med anvendelsen af forskellige kildetyper, og i det hele taget mangler kontrasteringen af forskellige kildetyper.

Megen af den anførte kritik kan imidlertid føres tilbage til, at kildehæftet forsøger at dække for lang en periode. Der er simpelthen ikke plads til ret mange kilder i hvert afsnit. En udeladelse af det meget stof om det slesvig-holstenske broderparti og en koncentration af kildeudvalget omkring f. eks. 1914 (el. 1918) – 1920 ville sikkert have været en fordel. Netop afstemningstiden kunne meningsfuldt

være blevet det centrale afsnit, fordi idealerne her for alvor skulle forsøges omsat i praktisk politik. Et afsnit findes dog også herom med titlen »Reaktionen på afstemningssituationen i en nordslesvigsk partiforening marts 1919 – marts 1920«. Men det er desværre blevet helt utilstrækkeligt. Trods titlen forsøger dette afsnit at belyse hele det nordslesvigske socialdemokratis og til dels også det danske partis stilling i afstemningstiden. Men det sparsomme kildeudvalg tjener ensidigt det formål at underbygge forfatterens yndlingstese, at socialdemokratierne ikke reagerede på afstemningssituationen som danske eller tyske partier, men tværtimod holdt sig neutrale.

Imidlertid findes der netop fra afstemningstiden et fyldigt materiale, hvor meget så stærkt peger på det slesvig-holstenske socialdemokratis tilknytning til Tyskland, en ganske naturlig følge af dets historiske oprindelse. Men intet i kildeudvalget røber den stærke agitation, det slesvig-holstenske parti førte til fordel for tysk stemmeafgivning, en agitation, der på ingen måde veg tilbage for en nationalistisk argumentation. I kildeudvalget aftrykkes uddrag af et brev fra det danske socialdemokratis sekretær Alsing Andersen til P. Michelsen, Flensborg, fra 30. juli (ikke juni som anført) 1919. I uddraget er udeladt netop det afsnit, der kritiserer denne agitation, og som lyder således i oversættelse: »Endvidere benytter jeg denne lejlighed til at bede Dem om, at De vil følge Deres egne ord og arbejde for, at den bitterhed, som så let opstår under de nuværende omstændigheder, får mindst mulig næring. Og navnlig kan De utvivlsomt såvel over for partiledelsen som lederne af lokalforeningerne modvirke al agitation, der kan opfattes som fjendtlig over for Danmark. På et tidligere stadium er der blevet fremsat udtalelser både i taler og i flyveblade om og imod Danmark, der næppe var nødvendige, ja endog ikke gavnlige. De har skabt bitterhed på begge sider af grænsen.« Hvorfor har et så vigtigt afsnit skullet udelades? Ikke alene er det videnskabeligt set betænkeligt; men den pædagogiske værdi af et kildeudvalg, der er arrangeret efter sådanne principper, forekommer også stærkt begrænset.

Den erklærede pædagogiske hensigt med et kildehæfte af denne type er nemlig at bringe modstridende og forskelligartede udsagn i kontrast med hinanden og derved give brugeren færdighed i at vurdere en argumentation og selv prøve at nå til en konklusion. Før dette afsnit giver udgiveren da også denne vejledning: »Det bør selvfølgelig overvejes, om der var overensstemmelse mellem resolutionernes smukke ord og de faktiske handlinger.« Men dette spørgsmål har bogens brugere ikke en chance for at tage stilling til på grundlag af dette ensidige kildeudvalg og kommentarer.

Det ville ellers have været oplagt at kontrastere det slesvig-holstenske SPD's opråb fra foråret 1919 »Schleswig-Holsteiner! Stimmt deutsch!« med den resolution fra 26. okt. 1919, der blev vedtaget af

repræsentanter fra partiforeningerne i Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder kredse (ikke fra alle foreningerne i 1. og 2. afstemningszone som anført) på initiativ af den slesvig-holstenske partiledelse. I denne, iøvrigt aldrig offentliggjorte resolution, erklærer partiforeningerne sig for inkompetente til at tage stilling i den nationale kamp. I forbindelse med denne resolution burde kommentaren have redegjort for det danske socialdemokratis bestræbelser i 1919 for at fremkalde en mere neutral holdning til afstemningsspørgsmålet hos broderpartiet, således at det var muligt for læseren at placere den i den rette sammenhæng.

Det ville også have været en god idé at trykke mindst ét af den dansksindede haderslevsocialdemokrat Jørgen Møllers breve, der er trykt i Sønderjyske Årbøger i år, for disse breve giver nemlig rigeligt stof til kontrast med det øvrige kildeudvalg. Endelig kan man sige, at der burde være taget mere stof med om det danske socialdemokrati, som hele kildesamlingen jo sigter på.

Selv om det er beklageligt, er det vel ikke helt uforståeligt, at Gerd Callesen har ladet sin nye bog i høj grad forme sig som et svar til kritikken af disputatsen. Men dette kildeudvalg har ikke overbevisende kunnet dokumentere, at socialdemokratiernes holdning til det slesvigske spørgsmål har været så entydig, som Gerd Callesen mener.

Dorrit Andersen

Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede.

Odense Universitetsforlag 1973. 515 sider.

Dr. Trommers bog om region III's historie er meget udførlig. I 13 kapitler og en konklusion på ialt 400 tæt trykte sider, der har større format end normal bogside, gøres rede for alle – gentager alle – begivenheder i det sydjyske område, som region III omfattede.

De sidste 100 sider er kilde- og litteraturfortegnelse samt et note-register, der giver mange spændende oplysninger, og et person-, sag- og stedregister, der gør det let at finde rundt i bogen.

Dr. Trommer holder i denne bog samme grundige linje som i bogen om jernbanesabotagen. Alle spor er nøje fulgt, alle oplysninger kritisk vurderet, alt er taget med, så man kun kan beundre det uhyre forarbejde, der er gjort. Forfatteren har talt med næsten 450 personer, der har været med i modstandsarbejdet, og selv om man kun kan skønne om, hvor mange der deltog aktivt, så må de nævnte 450 i al fald anses for et bredt og dækkende udsnit af de mennesker, der kendte noget til begivenhedernes forløb i krigens tid.

Region III er ikke kun Sønderjylland med grænse ved Kongeåen; den omfattede også området nord herfor til en linje Fredericia-Esbjerg, Varde. Under krigen varierede regionens nordlige grænse no-

get, men der er aldrig tale om en ren nordlesvigsk region, og »Højland Christensen gjorde heller ikke i sine dispositioner nogen forskel mellem det gamle og den genvundne land. Det var region III, han var chef for.«

Selv om det er region III's historie, tager bogen sin begyndelse længe før, der fandtes regioner. Det første modstandsarbejde, der fandt sted, blev øvet af kommunister; de blev jo kastet ud i det, da deres parti blev forbudt. De blev forfulgt, de måtte gå under jorden, hvis de ikke ville ende i Horserødlejren eller Vestre fængsel. Drivkraften for dem var viljen til at overleve og mere kampen mod nazismen end kampen for Danmark, men de var i gang, mens den borgerlige del af befolkningen nøjedes med at knytte hænderne i lommen og følge kongens og regeringens bud, hvor svært det end kunne falde mange. For det borgerlige element var motivet for at gå ind i modstandskampen et ønske om at udviske den ydmygelse besættelsen d. 9. april havde været, og et ønske om at Danmark atter kunne blive et frit land.

Disse to forskellige indstillinger gav en vis gensidig mistænksomhed i arbejdet, der vel nok mest kom til udtryk jo højere i ledelsen, man kom. I grupperne ude på baneskråningerne spekulerede man ikke så meget på, hvad farve kammeraten havde; her var man ganske enkelt nødt til at stole på hinanden. I Frit Danmark grupperne gjaldt det samme forhold, og de problemer, der kunne skille, lod man i nogen grad ligge. Som krigen skred frem, og der blev opnået kontakt til London, en kontakt der særligt var på borgerlige hænder, og det derfor blev de borgerlige, der sad på våben og sprængstof, medførte dette forhold, at man blev tvunget til et samarbejde, der forløb godt, men mistænksomheden vedblev at bestå.

Region III blev kaldt »den lille region med de store vanskeligheder«, og til vanskelighederne hørte, at der ikke var nedkastningspladser i regionens område; der havde været undersøgt muligheder for egnede pladser, men man opgav dem af sikkerhedsmæssige grunde, man var betænkelig ved en sådan virksomhed i nærheden af hjemmetysk beboelse.

Regionen havde derfor lange forbindelseslinjer, for i krigens tid var der langt fra nord til syd i Jylland, når det drejede sig om illegale transporter, derfor var regionen konstant underforsynet med våben og sprængstoffer.

I sommeren 1943 kom de første forsyninger, en kurer bragte to kufferter til Tønder. Denne beskedne leverance blev som tiden gik, dog betydeligt forøget, ja endog med så store mængder, at Gestapo i området fik beslaglagt 1700 kg sprængstof, og her er vi ved en anden vanskelighed for regionen, nemlig de mange arrestationer. To gange lykkedes det Gestapo at opnå store resultater. To gange blev regionen stort set rullet op, og mange steder blev arbejdet lammet for kortere

eller længere tid. Det er beundringsværdigt, at ledelsen bestandig havde kraft og mod til atter at opbygge en organisation, der for hvert slag blev større og stærkere.

Regionens tab var store. Efter oplysninger fra Gestapochefen i Kolding, blev der i regionen fra 15/9 43 til krigens afslutning taget ca. 1.350 fanger, og i dette tal er ikke medregnet gendarmerne.

Lykkeligvis klarede størsteparten krigens sidste tid som fanger i Frøslev, nogle blev løsladt, de »var illegale forbiere«, men 49 døde i kz-lejre eller under anholdelser, og 15 blev henrettet. Det var store tabstal, og de ca. 1300 svarer til ca. 25 % af den styrke, regionen kunne mønstre, da den ved krigens afslutning var størst.

Det skal nævnes, at de mange arrestationer ikke skyldtes tilstedeværelsen af hjemmetyskere, kun et enkelt tilfælde kan henføres til hjemmetysk angiveri, og at der var hjemmetyskere i regionens område, var måske medvirkende til, at modstandsfolkene var mere forsigtige, end de ellers ville have været, og det kunne nok tiltrænges. »Securiteten var generelt blandt borgerlige modstandsfolk et svagt punkt.«

Dr. Trommer har foretaget en undersøgelse over, hvor modstandsbevægelsen rekrutteredes fra, og han hævder, at det er yderfløjene på den politiske arena, der især var aktive. M.h.t. kommunisterne har han ret, men når talen er om det borgerlige element i Nordslesvig, mener jeg, uden at ville forklejne Dansk Samlings indsats, at han tillægger dette parti for stor indflydelse. For modstandsbevægelsens medlemmer var partipolitik uendelig ligegyldig. Motiverne for at gå ind i aktiv kamp var som nævnt ønsket om at udviske skammen fra d. 9. april, ønsket om at leve i et frit land, og det var ønsket om at bekæmpe diktaturet med alt, hvad dette indebar af terror og ondskab, og denne indstilling var naturligvis først og fremmest at finde blandt ungdommen. Når dr. Trommer konstaterer, at det var folk med tilknytning til Sct. Georgsgilder og terrænsporbevægelsen, der meldte sig, så er det, fordi disse organisationer bestod af unge. Han benævner dem Tordenskjolds soldater, for de var gangangere i disse organisationer, men de var også medlemmer i Det unge Grænseværn, i ungdoms og idrætsforeninger, og de var af vidt forskellig politisk opfattelse; der var maskinarbejderen med tilknytning til Socialdemokratiet, der var den unge landmand med tråde til Venstre o.s.v. Kort sagt, det var den nye generation, der stod parat til at gøre en indsats i det grænsepolitiske arbejde, det var den ungdom, der havde levet med i de bevægede år op til krigen, der var blevet dansk nationalt bevidst ved konfrontationen med nazismen, den ungdom, der havde valgt i 1939 i frisk erindring, hvor de havde følt, de havde været med til at bekræfte deres tilhørsforhold til Danmark, det var denne ungdom uanset partipolitiske sympatier, der rekrutteredes til modstandsbevægelsen.

Jeg er derfor ikke enig med dr. Trommer, når han siger, – »Sagen sat på spidsen – at Nordslesvig ikke så meget skabte sin egen modstandsbevægelse – men fik den påtrykt udefra – nordfra«, og dette støttes på hans iagttagelse af det stærke kongerigske islæt, som han vist overvurderer.

Der ville efter min mening ganske givet være opstået en modstandsbevægelse i Nordslesvig alligevel, den var ikke afhængig af folk, der var flyttet til landsdelen efter 1920, og det var ikke deres fødested nord for Kongeåen, der medførte, at de, der iøvrigt ikke følte sig særlig »kongerigske«, var med blandt de første.

Og her kommer vi til en anden konklusion i bogen, hvor jeg heller ikke er enig med forfatteren, nemlig hvor han mener, at svælget mellem de gamle ledere og modstandsbevægelsen »– måske til en vis grad kan forklares med det forhold, at det illegale arbejde i landsdelen ikke mindst i den indledende fase lededes af folk af kongerigske afstamning.«

Hverken dette forhold eller det, at nogle af de illegale ledere havde tilknytning til de politiske yderfløje, har noget med dette problem at gøre. Skellet mellem de gamle nationale ledere, repræsenteret i Dansk Samråd, og modstandsbevægelsen skal søges i den helt fundamentale opfattelse af, hvorledes man skulle hævde sin danskhed, og her sad medlemmerne i Dansk Samråd inde med en personlig erfaring fra udlændighedstiden, hvorledes man skulle yde passiv modstand. Denne form for national modstand, der faldt sammen med kongens og regeringens bud om at forholde sig i ro, var i overensstemmelse med deres synspunkt, hvorfor de kun kunne fordømme sabotagehandlinger.

Dansk Samråd havde i sommeren 1940 besluttet at være et kompetent organ for den samlede danskhed i Nordslesvig, der under hensyn til de muligheder, der var for pludselige begivenheder i besættelsestiden, kunne optræde som talerør for danskheden.

At Dansk Samråd helt stod på regeringens linje, og at man havde landsdelens dansksindede befolkning bag sig i krigens første år, er hævet over enhver tvivl; men da begivenhederne udviklede sig, sabotagen voksede i omfang, forstod man ikke i Dansk Samråd, hvad der rørte sig i befolkningen. Særligt ikke de medlemmer af samrådet, der tillige var rigsdagsmedlemmer og med stærke – for stærke og for fordømmende – udtalelser om det skadelige i sabotage og illegale skrifter, lagde en stor afstand mellem sig og modstandsbevægelsen. De ønskede, at Nordslesvig skulle være den roligste del af landet. At Dansk Samråd efter d. 29. august, med de kontakter man havde til Christiansborg, og med de medlemmer, der repræsenterede det folkelige, ikke forstod, at situationen nu var en ganske anden, og at samrådet ikke, som det skete på landsplan, hvor der skabtes kontakt mellem politikere og frihedsråd, fik skabt kontakt til region III, kan

undre. Måske ønskede ingen af parterne rigtig kontakten; måske var kløften mellem dem blevet for dyb at bygge bro over. Fra begge sider var sagt ting, som skulle have været usagte, og det blev derfor modstandsbevægelsen alene, der kom til at præge befrielsen, skønt det givet ville have været af værdi, hvis der havde været et besindigt følgeskab fra Dansk Samråd til at deltage i de beslutninger, der blev taget, da freden oprandt.

Man kan beklage, at bogen slutter med befrielsens dag, der dog ikke var den dag, regionen ophørte, for det ville have været interessant at have sommeren 1945 med, et tidsrum, hvor regionen også spillede en rolle. Disse sommermåneder har jo fået forskellig vurdering, fra professor Troels Finks forsigtige: »Det gjorde de dårligt« til røster, der talte om gadens parlament.

Her ligger altså en opgave for en historiker at belyse sommeren 1945 i Nordslesvig, et tidsrum, der hører med i landsdelens historie på godt og ondt.

Det er en god bog, det er en redelig bog, og den er velskrevet med kritisk sans, med plads til fantasi, men den vil sikkert for en del af dem, der deltog og husker de beskrevne begivenheder, virke for strengt saglig. Dr. Trommer er blevet angrebet for at ville nedvurdere modstandsbevægelsen og dens indsats. Det indtryk sidder man ikke tilbage med, når dette digre værk lægges væk, og at det i al fald ikke har været dr. Trommers hensigt turde være klart, for i så fald havde han næppe på bogens første side sat det stolte citat »Act well thy part, there all the honour lies.«

Poul Andersen

Aage Trommer. Jernbanesabotagen i Danmark.

Odense Universitetsforlag 1971. 323 sider.

Da dr. Hæstrup i 1960 satte sin unge medarbejder lektor Aage Trommer ind på den opgave at skrive Region III's historie, stod det ingen steder skrevet, at dette arbejde skulle resultere i en disputats om jernbanesabotagen i Danmark. Der gik mere end 10 år, inden disputatsen kunne forsvares ved Odense Universitet, men der ligger også et uhyre forarbejde bag denne bog på over 300 sider.

Med megen interesse havde modstandsfolk ventet på dette arbejde, og mange blev skuffede, hvilket også kom til udtryk over for doktoranden ved afhandlingens forsvar, hvor en del opponerede ex auditorio.

Ingen af os kan jo lide, at der pilles ved vore idealer eller forestillinger, og nu kom her en videnskabsmand, der med klare og kontante tabeller viste, at de resultater, Montgomery havde betegnet »second to none«, ikke helt kunne holde til denne vurdering.

Men det er jo en historikers pligt at lade følelserne i baggrunden og belyse kendsgerningerne. Som samtidshistoriker har dr. Trommer haft mange arkiver at hente konkret viden fra, og han har, hvilket fremgår af det omfattende noteregister, ført et væld af samtaler med mange af de i dette specielle stykke Danmarkshistorie involverede personer; og det må siges, at han er gået til bunds i problemerne. Kurver er optegnede, køreplaner opstillede, togenes kørsel, både mod nord og syd, er omhyggeligt fulgt på det danske skinnet.

Da dr. Trommer gik igang med sit arbejde, kendte han de bedømmelser, der forelå fra dr. la Cour, dr. Hæstrup m. fl. om jernbanesabotagen, og det var hans hensigt nu helt nøje at belyse den virkning, den havde, og så skete der det, efterhånden som arbejdet skred frem, at forskeren blev forbavset og nåede til det resultat, at sabotagen »ikke på noget tidspunkt i krigen var i stand til at få taktisk, endside strategisk betydning.«

Kendsgerningerne står skarpe uden mytternes romantiske klædning.

I et interessant kapitel læser vi om sabotagens taktik. Her er der tale om to principper, efter hvilke man kan skade fjendens kommunikation mest muligt, nemlig attrition, hvilket er en aktion med langvarigt sigte, hvor det gælder om at ødelægge lokomotiver og faste installationer som signalposter og vandtårne, kort sagt slide materialet ned, så trafik ikke kan foregå; og det andet princip, interception, hvor man sprænger skinner, sporskifter og broer med det formål at standse trafikken i det givne øjeblik.

Disse to principper kendte den menige sabotør kun lidt eller intet til, han angreb det mål, han fik anvist udfra en »sikker overbevisning om, at enhver sabotagehandling mod tyskerne var velbegrunnet i sig selv«, og den var i al fald med til at give ham den tilfredsstillelse, at han gjorde noget.

Det synes iøvrigt heller ikke, at ledelsen har reflekteret meget over disse to nævnte principper, og i de højeste allierede stabe var der stor uenighed om, hvad der var mest effektivt. Når det side 53 oplyses, at de allierede før invasionen anvendte godt 70.000 tons flybomber til attritionsprincippet, uden det lykkedes at bringe den tyske togtrafik til standsning i Nordfrankrig, og at de i de sidste dage inden invasionen brugte ca. 4.000 tons flybomber til sprængning af Seinebroerne, så forstår man meget vel, at danske jernbanesabotører med deres svage styrker og beskedne beholdninger af sprængstof ikke kunne udrette det ekceptionelle.

De to banestrækninger langs Sønderjyllands øst- og vestkyst hørte til de strategisk vigtigste. Skulle jernbanesabotagen være effektiv, var det her angreb skulle sættes ind, og helst skulle begge strækninger angribes. Da jernbanesabotagen var i sin vorden, var dette ikke muligt; der var ganske enkelt hverken mandskab eller sprængstof hertil.

Først fra efteråret 1943 var sabotagen under faldskærmsmanden

Ole Geislers ledelse udbygget så meget, at man kunne tænke på større samlede aktioner. En sådan fandt da også sted d. 26. september 1943, hvor grupper i Ålborg, Randers, Århus og Tønder i samme døgn gik til aktion. På det sønderjyske skinnenet lød bombebragene fra 49 steder, og dagen var valgt med velberåd, som en fødselsdagshilsen til kongen. En noget lignende aktion på rent lokalt sønderjysk plan fandt sted d. 28. november 1943.

Disse sprængninger havde utvivlsom psykologisk virkning, og de gjorde indtryk på besættelsesmagten. »Fra tysk side blev det opfattet som en demonstration af, hvad man formåede i tilfælde af invasion.«

Men selv om sabotagen nu efter kontakten til England var etableret, og faldskærmsfolk virkede som instruktører og organisatorer, og der var skabt regioner og jyllandsledelse, må det erkendes, at fjendens troppebevægelser med tog foregik ret uberørt.

Kapitel 11 i bogen omhandler tyske divisionsflytninger i tiden juni 1944 til januar 1945. Her er iagttaget ca. 400 tog, mod hvilke der var ca. 90 sabotageaktioner. Bortset fra aktionen mod en Volkgrenaderdivision i bevægelsen »Tirpitz«, der kørte i dagene 8. til 13. november, og som blev forsinket ca. 50 timer, er forsinkelserne af få timers varighed, og om adskillige bevægelser lyder forfatterens konklusion: »Bevægelsen afsluttedes rettidigt.«

Dr. Trommer har mødt megen kritik fra modstandsfolks side, og det er forståeligt. Her var danske mænd af alle afskygninger gået til kamp uden betænkning, gået ind i en kamp, hvor det meget vel kunne være med livet som indsats, med det formål, »at vore fjenders transporter gennem Jylland blev – om ikke lammede, så dog alvorlig besværliggjort for længere tid.«

Disse folk havde set togene holde timevis ved sprængte skinner, de havde set afsporede vogne ligge over skinnelegemet og spærre for al trafik. En gruppe i Nordslesvig erhvervede Danmarksrekord, da den gennemførte en perfekt afsporing mellem Bolderslev og Hjordkær i september 1944, hvorved al trafik lå stille i 42 timer. Disse resultater kunne da ikke være uden betydning! Dr. Trommer nedvurderer ingenlunde den øvede indsats; men køreplanernes nøgterne tal, arkivernes beretninger og al den viden, han har kunnet hente fra samtiden, blotter kendsgerningerne om svagheder i ledelsen, og om stadig mangel på sprængstoffer og personel.

Ét er jo at konstatere dette i fredstid 25 år efter begivenhederne fandt sted, et andet er, at sådan var krigen og kampens vilkår, og dr. Trommer erkender da også, at en illegal stabs arbejde og dispositioner ikke kan sidestilles med en almindelig hærs stab. Tilførsel af sprængstoffer var afhængig af leveringer fra England, og den stadige mangel på personel må ses i konstateringen af, »at en sabotørs illegale »levetid« ofte kun var 1–2 måneder«. Gestapo var energisk, og gang

på gang lykkedes det at rulle grupperne op, så nye folk uden erfaring og uden kampvante ledere i marken, selv måtte uddanne sig i deres farlige håndværk. I en rapport fra Bennike til London ydede Bennike en særlig hyldest »til de folk, der arbejder i Sønderjylland« og citerede i rapporten ordene »For de gamle som faldt –«

Tager man alle disse besværligheder i betragtning, er man imponeret over, at der blev lavet sabotage, og at den voksede i størrelse og effektivitet. Når bogen så er læst, dukker spørgsmålet op: Var det omsonst? Svaret må blive et klart og stærkt: Nej.

Var resultaterne end små, så forklejner det ikke indsatsen, for både politisk og vel ikke mindre psykologisk havde sabotagen betydelig virkning på såvel ude- som hjemmefront.

Den var medvirkende til, at vestmagterne anerkendte os som allieret, at det kæmpende Danmark fik en repræsentant i Moskva, og på hjemmefronten var den medvirkende til at skabe et enigt dansk folk, unge og gamle, der aktivt og passivt gik ind for at bekæmpe nazismen, så Danmark atter kunne blive et frit land. Alt dette kan vi takke også jernbanesabotagen for, som den del af helheden i modstandskampen den var. Det er godt, denne specielle side af modstandskampen er blevet så skarpt belyst.

I rækken af bøger om besættelsestidens historie, »Kontakt med England«, »Til landets bedste« og mange flere, følger dr. Trommers bog sig nyttigt og smukt ind.

Poul Andersen

Sønderjyllands Højspændingsværk, Andelsselskab, 50 år 1922–1972.

Vojens 1972. 179 sider, ill.

Det overses undertiden, at de materielle faktorer i Nordslesvig forud for genforeningen måtte være betinget af, at landsdelen statsligt hørte til Tyskland, og der stod ingen steder skrevet, at 1920 i visse henseender ville blive en slags »år nul«, da meget skulle revideres og støbes om i danske forme efter ny tidsregning. Kort sagt: man kunne den gang ikke fremskrive med dansk fortegn.

Var genforeningen ikke kommet på dette tidspunkt, havde vi heller ikke fået et Sønderjyllands Højspændingsværk. Der var før første verdenskrig ved at blive udarbejdet planer om at skabe en fælles elforsyning for hele Slesvig-Holsten, men krigen 1914–18 kuldastede dette som så mange andre projekter. Efter 1920 skulle man derfor begynde næsten på bar bund m.h.t. strømforsyning, men denne udgangsposition førte til gengæld til, at Sønderjyllands Højspændingsværk fik en udvikling, der betegner lidt af et særsyn i landsdelens materielle historie.

Derfor er en jubilæumsbog om elektriciteten i Sønderjylland som den, Sønderjyllands Højspændingsværk udsendte ved sin 50 års dag i 1972, et bidrag til landsdelens materielle historieskrivning, og som sådan vil den blive bedømt her. Mine bogtekniske bemærkninger skal kun gå på, at formatet er lovlig stort, og alt det, man kalder lay-out, er vel meget præget af reklamebureau, lidt for »smart« for en af Sønderjyllands største virksomheder, der ikke behøver »PR«, men tværtimod altid har haft folkelig opbakning. Sønderjyder kan bedre lide det rolige og værdige end de mange farvede streger og krummelurer.

Men heldigvis har Sønderjyllands Højspændingsværk allieret sig med faghistorikere til udarbejdelse af de mange facts, der skal samles ved en sådan lejlighed og fremstilles oversigtligt i et sobert sprog uden modepræg. I dag tales der meget om atomkraftværker, og det kan derfor synes længe siden, at man i begyndelsen af 1900-tallet så småt begyndte at tale elektricitet i Danmark. Cand. mag. Helle Askgaard gør rede for denne gennembrudstid, oplysningstiden om oplysningstiden. Det er morsomt at stifte bekendtskab med en nøgtern bemærkning i bladet »Elektroteknikeren« for 1921: »Ved genforeningen i 1920 kom der til at foreligge den situation, at en del elektriske anlæg, der for en stor del var udført uden særlig omhyggelig kontrol, og ved hvilke der var anvendt andre installationsmåder end de her i landet hævdvundne, skulle underlægges dansk administration« – Så kort og så afladet for følelser kan en del af genforeningens historie skrives!

Men, hvad enten det er i kurs eller ej, må man idealisere lidt. El-sagens dygtige og utrættelige pionér i Sønderjylland er Jes Christiansen, direktør for Sønderjyllands Højspændingsværk fra 1924 til 1961, og den mand, der har ført såvel el-sagen som de kraftmæssige forsyningskilder frem til højden af i dag. Jes Christiansen var født i Blans og havde i 1914 taget sin eksamen ved den tyske ingeniørskole i Mittweida. Det er et stort, men nødvendigt ord at bruge, at denne mand var præget af fremsyn. Arkivar, cand. mag. Dorrit Andersen, fremhæver med rette i afsnittet om Nordslesvigs elektrificering i årene 1918–1925, at Christiansen tænkte i store baner og straks agiterede for, at hele landsdelen skulle forsynes under ét. Det kan lyde selvfølgelig, men baggrunden var, at der dengang lå små jævnstrømsværker i købstæderne, flækkerne samt i enkelte stationsbyer, mens visse nordslesvigske landbrugsområder forsynedes direkte fra Flensborg via 17 transformatorstationer.

Da de nødvendige forsyningselskaber i landsdelen var dannet, kunne det første højspændingsværk bygges ved Åbenrå havn. Det virker imponerende i dag, at bygge- og installationstiden kun stod på fra 12. december 1922 til 24. oktober 1924. Værket var opført med Eriksen & Sardemann som projekterende ingeniører i samarbejde med Christiani & Nielsen. Arkitekt var Jep Fink, Åbenrå, og mens talen

er om det kunstneriske, er det værd at nævne, at den »prosaiske« maskinhal udsmykkedes med store kalkmalerier af Troels Trier, Vallekilde. Det »gamle« værk er blevet udvidet mange gange, efterhånden som forbruget steg, og i 1958 måtte der bygges et helt nyt værk, Enstedværket, for at klare forbruget. Nu er man ved at projektere et tredje, endnu større el-værk ved Åbenrå fjord.

Det er meget godt, at man taler om den »rene« elektricitet, det hvide guld, men Sønderjyllands Højspændingsværk har rigtignok haft forureningsproblemer – og det ikke kun i nyere tider, hvor man har indtryk af, at man ikke kan finde andet at snakke om, så kan man da drøfte forureningen. Den store skorsten ved Åbenrå havn var slem til at sende sod og snavs ud over vasketøj og ind gennem vinduessprækker. Denne skorsten blev derfor af folkeviddet døbt »Skiern Jes« (Skidne Jes), en anden form for cadeau til direktøren! Det er helt rigtigt, at bogen medtager den kritik, der hele tiden er kommet til orde angående forureningsproblemerne, hvilket jo også giver anledning til at fortælle åbenråerne noget om, hvad der er gjort for at bekæmpe støv- og støjplager. Nogle karrikaturtegninger i »Skiern Jes«-stilen fastholder det folkelige lune, som trods alle skærmydsler altid har været den anden side af denne vanskelige sag. Til det anekdotiske stof hører, at når folk klagede over, at de havde fået en æblehave sodet til, sendte Jes Christiansen dem i al hast en kasse frugt. Der måtte bare ikke tales for meget om det, for alle mennesker kunne ikke så godt få erstatning.

En vigtig og meget positiv side af Sønderjyllands Højspændingsværk's historie er prispolitikken, der igen har forbindelse med samarbejdet med tyske el-værker syd for grænsen. Jes Christiansen forstod at sælge den strøm, han producerede, billigst muligt. Gang på gang gjorde han sig til talsmand for større forbrug af elektricitet, f. eks. til »miljøvenlige« el-køkkener, for når forbruget steg over bred front, ville prisen også blive lavere. Denne sag var på dagsordenen på en generalforsamling i Sønderjyllands Højspændingsværk i 1933, og da direktøren rigtig havde fremmanet masseproduktionens velsignelser også for forbrugerne, rejste en andelshaver under stor jubel spørgsmålet, hvor stort forbruget da skulle være, for at man kunne få elektriciteten helt gratis! Bag en sådan såkaldt kvik bemærkning ligger den sandhed, at Sønderjyllands Højspændingsværk i kraft af en fornuftig tarifpolitik altid har kunnet holde en relativt lav strømpris. Det fik el-køkkenerne til at vinde tidligere frem i de sønderjyske landdistrikter end andre steder i landet, ligesom el-prisen naturligvis har været en faktor ved industrialiseringen af Sønderjylland efter 1945.

Nu skal denne anmeldelse ikke kun være Jes Christiansens saga, og der kan derfor være grund til at slutte med et par ord om de dygtige medarbejdere og den samarbejdende og fremsynede bestyrelse, han

havde. En vigtig side af karakteristikken af Sønderjyllands Højspændingsværk er, som det nævnes i forordet, den kendsgerning, at der gennem de forløbne godt halvtreds år kun har været tre direktører, som har afløst hinanden. Direktør J. Poulsen, nu Vestkraft, Esbjerg, afløste Christiansen i 1960 og sad i Åbenrå til 1. 4. 1972. Derefter tiltrådte K. Fischer som direktør. Andelselskabets første formand var stiftamtmand C. L. Lundbye, Haderslev, der efterfulgtes af folketingsmand Jørgen Gram, Gabøl. Johan Philipsen, Lundtoftbjerg, havde været formand en årrække og nåede at komme i skudlinien ved et borgermøde i Åbenrå om betimeligheden af at placere endnu et stovværk ved den skønne Åbenrå fjord, da hans udnævnelse til minister i følge reglerne tvang ham til at trække sig tilbage. Vinteren 1974 tiltrådte herefter direktør Thorvald Jensen, Vojens.

Eskild Bram

Poul Kürstein (udg.): Barn i Flensborg 1890–1920. Af Ernst Christiansen, Kati Svensson, Jens Schrøder, Valborg Jacobsen, Tage Jessen, Anton Westergaard-Jacobsen, Hakon Thomsen, Jacob Kronika, Marie Elsbeth Miang, Knud Johansen, Svend Johannsen og Kamma Svensson. Sydslesvigske år og dage.

Forlaget Skandia, Flensborg 1972. 343 sider, ill.

Med *Barn i Flensborg 1890–1920* har Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig udsendt en af sine bedste bøger og desværre den sidste, som nu afdøde bibliotekslektor Poul Kürstein kom til at gøre færdig.

Det er ofte erfaret, at erindringsstof vækker interesse i brede kredse, og det er da også i høj grad blevet tilfældet med *Barn i Flensborg*. På nær to bidrag består bogens 12 afsnit af barndoms- og ungdomserindringer, hvoraf flere i deres helhed er skrevet med særligt henblik på denne bog. Det samlende element i bogen er naturligvis skildringerne af de nationale forhold i Flensborg og de konsekvenser, de fik for forfatterne, der alle fastholdt deres oprindelige danskhed. Ved læsningen mærker man sig mange pudsige og gribende træk i beretningerne om barnets første møder med de nationale forskelle og spændinger. Et fælles træk, der findes i næsten alle beretningerne, er erindringen om de chikaner, som børn fra dansksindede hjem udsattes for i skoletiden, og i det hele taget om det pres, det ofte var for et barn, at vide sig anderledes end flertallet. Men derudover indeholder bogen mange interessante kulturhistoriske træk fra dagliglivet i Flensborg.

Den del af bogen, der gør stærkest indtryk er imidlertid ikke erindringsbidragene, men derimod Hakon Thomsens dagbog 1913–18, der her udgives for første gang med titlen »Ung mands tanker om

dansk og tysk«. Med samtidighedens autencitet sætter disse dagbogsblade erindringsafsnitenes beretninger om lignende forhold i relief, for erindringerne har naturligt nok ikke altid kunnet undgå en lidt idylliserende atmosfære af »de gode gamle dage«.

Mindre velegnet i helheden forekommer genoptrykket af Ernst Christiansens to stile fra 1892 og brevvekslingen i forbindelse hermed med M. Andresen og H. V. Clausen. Dette stof har vel hovedsagelig interesse, fordi det fortæller noget om Ernst Christiansen, og ikke så meget for dets selvstændige værdi.

Skulle man iøvrigt beklage noget ved denne udmærkede bog, skulle det være, at dens forfattere i så høj grad stammer fra samme kreds i det velbjergede borgerskab. Herved kunne læseren få det utilsigtede indtryk, at danskheden i Flensborg før 1920 kun trivedes i en ganske snæver cirkel, og det var dog ikke helt tilfældet. Men det skal indrømmes, at det er svært nu at samle erindringsstof fra tiden før 1920 særlig fra folk, der ikke har været vant til at formulere sig skriftligt eller at reflektere så meget over deres personlige udvikling. Imidlertid skulle der nok ved en fortsættelse af Barn i Flensborg være bedre muligheder for at råde bod på denne skævhed.

I omtalen af denne bog vil det i høj grad være på sin plads at fremhæve udgiverens indsats, der er så stor, at Barn i Flensborg også helt igennem må karakteriseres som Poul Kürsteins værk. Et krævende arbejde er udført ved bearbejdelsen af bidragene og med at få forfatterne til selv at udbygge de første forlæg. Et stort og fint billedmateriale er tilvejebragt. Såvel i de lange billedtekster som i de forklarende noter øser Kürstein af sin imponerende store viden om sydslesvigske og flensborgske forhold med en forfriskende ubundetthed af puritanske normer for, hvad sådanne tekster og noter bør indskrænkes til. Når Jens Schrøder således s. 64 nævner, at han købte rundstykker hos bager Rerup, så fortæller noten, at bageren var farfar til Studieafdelingens første leder Lorenz Rerup til oplysning for de læsere, der måtte begynde at grunde over det eventuelle familieskab.

Man må stærkt beklage, at Kürsteins tidlige død forhindrede ham i at fortsætte Barn i Flensborg med et bind om mellemkrigstiden. Forhåbentlig vil det alligevel lykkes Studieafdelingen snart at få et sådant bind færdig, for det første binds fortjente succes syd og nord for grænsen har vist det store behov for publikationer af denne type. Det skal til slut understreges, at Barn i Flensborg er den ideelle gavebog, også til danske bekendte med et ringe kendskab til grænselandets komplicerede forhold, for heri får man værdifuld oplysning om en problematik, der stadig er central for medlemmerne af et nationalt mindretal.

Dorrit Andersen

Flensburg in Geschichte und Gegenwart. Information und Materialien.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 22. Flensburg 1972. 469 sider.

Med den foreliggende dokumentation har Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte forelagt andet bind i sin byhistorie. Første bind »Flensburg – Geschichte einer Grenzstadt« udkom som nr. 17 i selskabets skriferække i 1966.

Det foreliggende meget alsidige dokumentationsbind er tænkt som en kildesamling, der kan virke som arbejdsmateriale for undervisere og for den interesserede lægmand, både med hensyn til politiske, historiske og geografiske forhold. Der er sørget for, at man ved stofvalget har taget særligt hensyn til dokumentationens lettilgængelighed.

Første sektion i bindet omfatter bl. a. glimt fra Flensborgs forhistorie, indtryk fra byens udvikling til vor tid, derunder Flensborgs funktion i grænselandet. Derefter kommer bidrag, der belyser byen, dens forvaltning og politiske styre. De følges af en sektion om kommunale værker, sygehusvæsen, osv. og et afsnit om skoler og biblioteker. Derefter igen kommer bidrag om partier og organisationer og afsnit om de institutioner, som landsregeringen og forbundet har placeret i Flensburg, og endelig er der en række case-studies, f. eks. Tredivårskrigen og Flensburg, merkantilismen, novemberrevolutionen 1918, slesvig-holstens revisionspolitik samt en oversigt over mindretalsproblemerne 1945–60. Endelig aftrykkes en lang række kilder.

Den meget store emnespredning gør det muligt for undervisere at finde inspiration til mange indfaldsvinkler på det spændende lokalhistoriske stof fra Flensburg. Men for lægmænd vil dokumentationsbindet nok virke noget uhåndterligt.

Der spores stor fairness i behandlingen af danske forhold i Flensburg, dermed er naturligvis ikke sagt, at de er udtømmende behandlet.

Ikke så få kontroversielle emner er inddraget i stoffet, men der mangler f. eks. en mere udførlig behandling af sager, der har haft stor interesse i Flensburg og også har givet sig udslag i form af heftige politiske kontroverser i Kiel.

Som eksempel skal her nævnes afnazificeringen på godt og ondt samt efterspillet i form af Heyde-Sawade-skandalen. Efterkrigstidens politiske profiler får man heller ikke meget indtryk af. »Flensburg in Geschichte und Gegenwart« giver mange muligheder for interesserede brugere, men mange af emnekredsene fortjener en særskilt behandling i mindre kildehefter, det gælder f. eks. de erhvervmæssige og sociale forhold efter 1945, det gælder splittelsen mellem danske og tyske i byens arbejderbevægelse. Lokal- og regionalhistorie er en uundværlig basis for historien iøvrigt, ikke mindst Flensburg har meget at byde på. Men problemet med hensyn til samtidshistorien er naturligvis, at

den for nogle nok vil virke lidt for kontroversiel. Så vi skal nok vente mange år endnu, inden man ser en større skildring af en fremtrædende og indflydelsesrig embedsmand som Dr. Kracht.

Anders Ture Lindstrøm

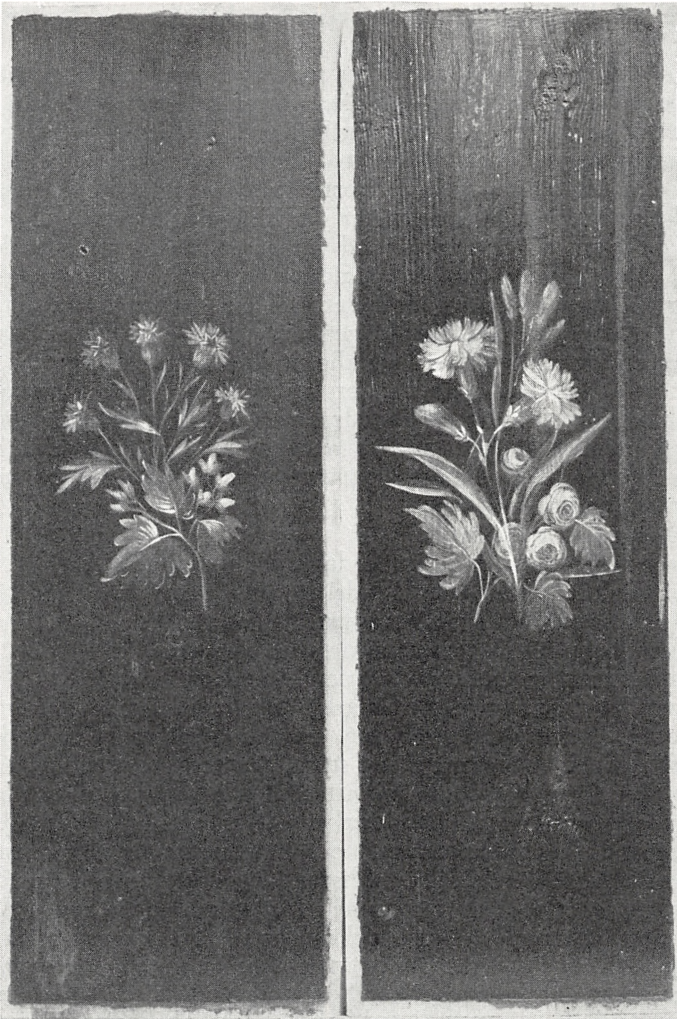
Hanne Poulsen: Jes Jessen, Maleren fra Åbenrå.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. 1971. 208 sider, ill.

Hvor mange kender mon maleren Jes Jessen fra Åbenrå? Hvor kendt er han blandt kunstkere eller historikere? Undertegnede var i hvert fald meget uvidende om denne maler (1743–1807), som vi endnu kan finde smukke og interessante vidnesbyrd om fra den tid, han virkede i Åbenrå og den nærmeste omegn.

Nu har museumsinspektør på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, mag. art. Hanne Poulsen, skrevet en dejlig, lille bog om Jes Jessen, og jeg vil tro, at mange vil læse den med glæde. Bogen er nok stramt opbygget som en kunsthistorisk afhandling, men sproget er let og flydende, så den er let, jeg kunne sige spændende, at læse. Man får en klar placering og vurdering af Jes Jessen, desuden får man en indgående behandling af de områder af malerkunsten, som han særlig beskæftigede sig med. Man får en registrering af malerens kendteste værker, og i sidste del af bogen er der en fyldig del med fotografiske gengivelser af disse. Desuden er bogen forsynet med et noteapparat og en litteraturliste. Vigtigt er det, at Hanne Poulsen så tydeligt har bestræbt sig på at placere Jes Jessen på det kunstneriske niveau, hvor han hører hjemme. Selvfølgelig giver en forfatter og specielt den videnskabelige forfatter, så nøgtern en vurdering af sit emne som muligt. – Jes Jessen var ganske givet ikke nogen stor, skabende kunstner. Han var en fin og flittig håndværker, højt agtet i Åbenrå, og han udførte de opgaver, der blev pålagt ham, om det nu var af kirken, af byen eller af det velhavende borgerskab. Derfor er det Jes Jessens placering i kulturhistorien, der er den virkelig interessante.

Mange kirker i Sønderjylland fik i slutningen af 1700-tallet en kraftig restaurering af kirkerummet. Ofte fandtes der i kirkerne altertavler, der kunne stamme tilbage fra før reformationen, og som nu skulle renoveres. Gammel maling skulle fjernes, nyt træværk skulle »anstryges« og pulpiturer skulle stafferes, ja måske forsynes med billeder fra den hellige skrifs beretninger. Og præster og mæcener, og hvem der ellers kunne bestemme, vidste nok, hvad de ville have. De skønne ting, som man havde set ude i den store verden eller i et af nabosognene, måtte maleren fra Åbenrå også kunne lave.

Fyldninger fra stolestaderne i Løjt kirke. Illustration fra bogens side 195.

I Bjolderup, Hjordkjær, Sottrup, Lysabild o. fl. steder har Jessen og hans hjælpere så været virksomme, og skulle alteret forsynes med et nyt billede, tyede man efter den tids skik og brug til et eller andet forlæg. Man brugte kobberstik af så store kunstnere som Rubens, Charles Le Brun eller Jordaens. – Og Hanne Poulsen siger: »Som

skildrer af den bibelske og den verdslige historie var Jes Jessen en skikkelig kopist«.

Er det så som portrætmaler, at man bør erindre Åbenråmaleren? Næppe heller. I den sidste halve snes år af sit liv malede han en del portrætter af borgere i Åbenrå og Randers. Der er naturligvis kvalitetsmæssige forskelle på de enkelte billeder, og nogen egentlig kunstnerisk udvikling viser de ikke. Portrætterne er ret stive og ensartede. Men kulturhistorisk interessant er det derimod, at nogle af portrætterne desuden er arrangeret med forklarende draperi eller kulisser. Når Jessen således i 1797 har malet et portræt af borgmester Johan Frederik Carøe, Randers, så er det egentlige portræt ikke det interessante for tilskueren i dag. Meget morsommere er det at bemærke, at borgmesteren står på en loggialignende opbygning, hvorfra der er udsigt over munden af Randers fjord, hvor man ser herregården Udbyhøj og på vandet en hestedrevet opmudringsmaskine. På land i forgrunden en hjulplov – Den nederste del af lærredet er illusionistisk bemalet, som var det brystværnet på en balkon med en påsat plakette, hvorpå der står:

»Johan Friedrich Carøe

Ved hvis Virksomhed som sin Fødebys Øvrighed i 28 Aar Staden forskiønnedes, dens Handel og Næringsveje udvidedes dens Indtægter, Politie og Fattigvæsen forbedredes, Thi sattes hans Billede her af erkientlige Borgere«.

Portrættet hænger endnu i rådhuset i Randers.

Hanne Poulsen skriver helt klart: »Jes Jessens portrætter er i henseende til kunstnerisk værdi kun middelmådige, men deres kulturhistoriske værd er overordentlig stor«. Sin mest selvstændige indsats ydede Jes Jessen ved sine blomsterbilleder på træ, på møbler og panelværk. Ingen anden håndværker i hverken kongeriget eller hertugdømmerne har på »bondemøbler« malet blomster, der kunstnerisk står på højde med de bedste af Jessens brogede buketter på sort bund. Se f. eks. skabet eller alkovedørene i »Løjtstuen« på museet i Åbenrå, eller endnu bedre de skønne kirkestolestader, som også er at se på museet. – Denne dekoration og staffering af møbler og stuer er jo iøvrigt noget ganske særligt for Sønderjylland i det 18. århundrede. Hanne Poulsen har stort kendskab og kærlighed til denne kunst-epoke, og en hel del af hendes bogs læsere vil nok få det.

Harry Jensen

Peter Beck: Dansk dreng I Sundeved.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1974. 166 sider, ill.

Selv mod visse sprogrenseres protest skal det siges, at der i sproglig henseende er en nuance af forskel i tydingen af ordene »minder« og

»erindring«. Minder er ifølge den store danske ordbog en »genfremstilling af forestillinger i omdømmet«, et udtryk, som vil være fuldt ud gældende ved vurderingen af fhv. lektor Peter Becks bog om oplevelser og indtryk fra hans sundevedske hjemegn. Men denne bog er tillige præget af, hvad den flittigt erindrende Søren Kierkegaard har kaldt erindringens lykkelige kærlighed. Dermed er der i dobbelt forstand sagt noget afgørende om bogens indhold og kvalitet.

Det er en lykkelig kærlighed, der bærer lektor Becks skildring af hjemstavnen, af fødegården og dens omgivelser, de stynede elmetræer, markernes levende hegn og haven med dens blomster. Dens tyske navn »Junkershof« stammer fra den som bondeplager kendte glücksborgske hertug Philips storgods med slottet »Philipsborg«, der forlængst er forsvundet, men dets historie er der blevet plads til i den lille bogs rige indhold. Det drejer sig først om det daglige liv, således som det formede sig på en sundevedsk bondegård, et levende kulturbillede fra årene omkring århundredskiftet, som hos mange vil kalde både på minder og erindringer.

Dertil hører også skildringen af årets gang og de forskellige gøremål inde og ude, familieforhold og højtider, alt inden for dette landsby- og sognesamfund og dets funktioner omkring den gamle kirke. Den ene af kirkeklokkerne skal være skyllet i land på Nordstrand efter stormfloden 1634 fra en by, der forsvandt i havet. Herom har »de gamle« fortalt sagn, og de har fortalt mange andre ting, bl. a. om Frederik den Syvendes færd under udgravningen ved Nydam mose, da han af en gammel småkårs-kone bramfrit blev tiltalt »hæ' kong« og anmodet om (efter en håndvask) ikke at tørre sine hænder midt på et rent håndklæde.

Læseren bliver præsenteret for et helt persongalleri fra datiden, nogle betydende og særprægede, blandt dem den stærkt nationalsindede Johan Andresen, der ikke undså sig ved at affærdige en tysk lærer, der ønskede at beholde sit embede efter genforeningen, med et »Do hæ wæt en skit karl olle daw!« Man må have levet et jævnt og muntert liv i Ullerup, men i øvrigt i et godt fællesskab. En pengeflod, som den vi svømmer i for tiden med hushøje priser, kendte man ikke til. Bager Lassen solgte sine rundstykker for 2 penning stykket og tog kun 5 penning for en »kræmsnit'«. Ret beset levede man under velfærdsforhold så godt som i dag og måske med større tilfredshed.

Naturligvis havde sognet (Ullerup) også sine originaler. En af dem var Anders Bartram, fotograf, billedskærer, astronom og arbejdsmand. Det sidste egnede den i øvrigt meget kyndige mand sig dog ikke til, men i sin hjemmelavede kikkert kunne han observere skrammerne på Sottrup kirkeurs viser. Han kunne godt under andre forhold være blevet til noget stort. Den fornøjelige malermester Chr. Clausens gode humør var vel nok skyld i, at han blev 100 år, efter at han havde skiftet erhverv, da han blev 80. Og al ære værd til Jørn

Jessen, der ved at lave træsko havde kunnet lægge så meget til side, at han kunne hjælpe sin søn til en lille gård.

Et afsnit er helliget sognets tidligere præster, først N. L. Feilberg, der blev afskediget 1864, dernæst efter den tid de tyske præster, der ikke var helt almindelige, men omtales med en vis respekt. Eichbaum Wilhelm Lange var dr. phil. og skomagerson fra Åbenrå. Han var slesvig-holstener, og ved hans ankomst til Ullerup blev han omtalt i en vise, hvis første strofer lød: »En skomagerdreng fra Affenrå med sine lange støvler på«. Pastor G. Jebsen var tysk, men den unge Peter Beck kom til at stå i et venskabeligt forhold til ham og hans frue, efter at hun vederlagsfrit havde tilbudt at undervise ham i fransk og andre fag, før han blev optaget som elev på det tyske gymnasium i Sønderborg. Første gang han hørte pastor M. Th. Mahler, forskrækkedes han af den tordenstemme, med hvilken den kendte vækkelsesprædikant ved lejlighed fordømte folk, som kørte korn ind om søndagen. Det fik den gamle, kloge hjulmager P. Jessen til at gøre opmærksom på, at Jesus helbredede syge om søndagen.

Spændingen mellem dansk og tysk var konstant, men dog ikke mere udpræget, end at den tyske gendarm gik og fløjtede melodier til danske fædrelandssange. Det passede ikke hans kone, men hun affærdiges med et »Wieso, ich höre ja nicht anders«. Når han under den første verdenskrig bragte et sorgens budskab til danske hjem, mødte han i civil. For øvrigt lod det til at more pastor Jebsen lidt, når han lagde mærke til, at man på mandssiden i kirken »pillede lidt ved flippen«, medens han bad for kejseren. Et kapitel handler om krigsårene, som ramte sognet med 72 faldne, og om de særlige vanskeligheder, de førte med sig.

Det er forståeligt, at lektor Beck som skolemand med særlig interesse fortæller om skoleforholdene, om lærere, blandt hvilke han nævner fru pastor Jebsen som en af de bedste, han har haft, og om skolekammerater. Han var, selv om degnen talte bedre sønderjysk end tysk, glad for undervisningen i Ullerup skole. Personlig kom han under overgangen fra tysk til dansk i tiden før 1920 ud for ikke helt almindelige omskiftelser. Han blev elev i fire gymnasier, først i de tyske gymnasier i Sønderborg og Flensborg, så på latinskolen i Kolding, for så til sidst at afslutte på det nye danske gymnasium i Sønderborg. Hans skildring af de forskellige undervisningsformer og lærernes personligheder er blevet et interessant skolehistorisk kapitel.

Lektor Beck har ikke villet skrive en sognehistorie, men han har givet et betydningsfuldt bidrag til en sådan, og mere end det. Hans oplevelser og vurderende omtale omfatter de første 20 år af vort århundrede. Det er blevet en fremstilling, som nyder godt af hans glimrende fortælleevne. Minder melder sig, erindringer nedfældes.

Morten Kamphövener

Morten Kamphövener: Borgerskaber i Åbenrå 1686–1867.

Udgivet af Åbenrå byhistoriske Forening, Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele og Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1974, bind I 235 sider og bind II Registre, 92 sider (stencileret).

Med den stadig voksende interesse for personalhistorien har der vist sig muligheder for at få de ikke alene for byernes historie, men også for personalhistorien så værdifulde borgerskabsprotokoller udsendt på tryk. Således udkom i 1928 i årbogen Fra Ribe Amt V. Blochs og Otto Schmidts Ribe Borgere 1660– ca. 1860, i 1937 forelå Tønderhistorikeren Ludwig Andresens Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869, og i 1940 Thomas Otto Achelis' Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864 og endelig i 1955 Otto von Spreckelsens Viborg Bys Borgerbog 1713–1860.

Nu har Åbenrå by også fået sin borgerbog udsendt på tryk, idet redaktør Morten Kamphövener, der i sin fritid har været en ivrig og flittig lokal- og personalhistoriker, ved sin pensionering trods sin høje alder påtog sig det brydsomme hverv at medvirke ved udgivelsen af Åbenrå borgerskabsprotokoller. De er bevarede fra 1723–1777 og fra 1791–1882, men hertil kommer en del løse borgerbreve og andre kilder fra 1686–1867.

Lykkeligvis nøjedes Morten Kamphövener ikke med det mere enkle arbejde at lade protokollernes sparsomme oplysninger om tidspunktet for borgerskabets tildeling og om fødested og erhverv stå alene, men han fulgte i nogen grad eksemplet fra von Spreckelsens bog, som kompletterede materialet med personalhistoriske oplysninger fra andre kilder. Det var planen, at de supplerende oplysninger så vidt muligt skulle omfatte borgernes fødselsdata og fødested, forældrenes navne, vielse, hustruens navn og data og hustruens forældre samt såvel borgerens som hustruens dødsdata.

Det er klart, at alle disse oplysninger ikke har kunnet fremskaffes for alle borgernes vedkommende, dels er kildestoffet for mangelfuldt, og dels har der været for mange ukendte faktorer, så man ikke har kunnet finde de pågældende personer i andre kilder. Det er glædeligt at kunne konstatere, at dette store og krævende arbejde helt eller delvis er lykkedes i langt over halvdelen af tilfældene, således at bogen vil være en guldgrube for interesserede, der har slægtsforbindelser til Åbenrå.

Bogen bringer i sit første bind en kronologisk oversigt over alle personer, der vides at have fået borgerskab i Åbenrå, og den tæller omkring 2800 navne. Til sammenligning tjener, at Tønder-bogen rummer godt og vel det samme antal, nemlig 2965 personer, medens Haderslev-bogen omhandler 3698 personer. Da denne bog imidlertid er en torso, idet der efter bogens trykning dukkede yderligere borgerskabsprotokoller frem, ligesom en række borgere var overset i andre

kilder, må der tillægges flere hundrede personer, hvoraf 207 fra den tidligere Slotsgrund, som i 1834 sammenlagdes med Haderslev købstad, således at antallet af Haderslev-borgere bliver på langt over 4000.

Bind 2 rummer et udførligt navneregister, der fylder 81 sider, hvortil kommer et register, som på 9 sider efter erhverv opdeler borgerne i 14 hovedgrupper. Dette register fortæller ikke alene, at Åbenrå har været en betydelig søfartsby, idet søfartens erhverv alene tegner sig for over 300 personer, men at byen efter forholdene også har haft et stort antal borgere, der drev handel. Derimod savnes desværre et stedregister, som ville have været af stor interesse, ikke mindst da det drejer sig om en by i grænselandet. Et sådant register ville blandt andet kunne have fortalt os, hvor mange borgere der var fra dansk- eller tysktalende egne, således som det er tilfældet med borgerbøgerne fra Tønder og Haderslev. Her giver ikke mindst disse afsnit bøgerne en betydelig almindelig historisk interesse.

Da bogens hovedopgave, som arbejdet har været tilrettelagt, imidlertid har været at yde et bidrag til personalhistorien, skal denne udeladelse ikke bebrejdes forfatteren, men der kan være grund til over for udgiverne at pege på den og et par småmangler, som burde have været undgået. Der savnes en liste over forkortelserne, som ikke altid umiddelbart kan tydes, ligesom der måske burde have været oplyst lidt mere om principperne ved manuskriptets udformning. Der kan sommetider opstå tvivl om føde-, døds- og vielsesstedet, idet der i mange tilfælde intet er anført herom, selvom der må være tale om Åbenrå, medens man lige så ofte anfører Åb.

I titlen hedder det lidt pretentiøst fra 1686, men da der kun er én borger fra dette år, to fra 1695 og én fra 1699, burde titlen måske have været Borgerskaber i Åbenrå (1686) 1700–1867. Disse småting ændrer imidlertid intet i værdien af dette store og omhyggelige arbejde, som Morten Kamphövener har udført, og som med taknemmelighed vil blive hilst velkommen af personalhistorikerne. Bogen har fortjent at få sin plads på alle sønderjyske biblioteker og lokalhistoriske arkiver, ligesom den i det øvrige land i alt fald bør findes på alle større biblioteker, så den kan lette de mange personalhistorikere i et ofte brydsomt arbejde.

Olav Christensen

Bognyt

Kurt Hector: Das Schleswig-Holsteinische Landesarchiv.

Slesvig 1973. 58 s., ill.

Det slesvig-holstenske landsarkivs direktør gennem mange år, Kurt Hector, har med dette smukke og velillustrerede lille skrift tilvejebragt en nyttig og letlæselig introduktion til arkivets indhold og funktion. Hensigten er at præsentere arkivet både over for interesserede forskere og over for den administration, hvis arkiver afleveres dertil. Også for nordslesvigske lokalhistorikere er denne lille bog nyttig ved at gøre opmærksom på de mange muligheder, som det slesvig-holstenske landsarkiv åbner også for udforskningen af nordslesvigske historie.

Det betones kraftigt i bogen, at landsarkivets placering fra 1948 på Gottorp slot må betragtes som midlertidig. Fra et arkivalsk synspunkt er lokalerne på Gottorp nemlig alt for små og til dels sikkerhedsmæssigt uforsvarlige. Fra forskningens og administrationens synspunkt vil en placering i Kiel nær universitet og landsadministration være at foretrække, og man må derfor håbe for arkivet, at dets ønske om at få tidssvarende bygninger i Kiel snart kan blive realiseret. Fra nordslesvigske side vil der næppe være noget at indvende herimod i betragtning af de gode låneforbindelser, der eksisterer mellem landsarkivet i Åbenrå og det slesvig-holstenske landsarkiv.

D. A.

Hans H. Worsøe: Slægtshistorie. Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger.

1973. 103 s., ill.

I 1962 udsendte arkivar Worsøe den lille Grundbog i Slægtshistorie, der efterhånden er kommet i fem oplag. Denne bog er en ny, revideret og udvidet udgave heraf. Hermed er der tilvejebragt et hjælpemiddel, der vil være uundværligt både for begynderen og den viderekomne slægtsforsker, og det må derfor anbefales enhver, der påtænker at begynde at forske i sin slægt, at sætte sig grundigt ind i denne bog, før arkivstudierne påbegyndes. På den begrænsede plads har det også været muligt for forfatteren at tage hensyn til de specielle sønderjyske forhold; men for udførligere besked

herom må man naturligvis stadig henvisse til Worsøes egen reviderede udgave af Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland fra 1965.

D. A.

Hedekolonierne.

Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland ved Poul Rasmussen med sagregister og oversigter udarbejdet af Niels Windfeld Lund. Viborg 1974. 93 s.

I den stadig mere rivende strøm af udgivelser af vejledende arkivregistraturer er der særlig grund til at standse op ved denne om de nørrejyske hedekolonier. Den indeholder en detaljeret oversigt over alt landsarkivets og rigsarkivets materiale vedrørende hedekolonierne; men det, der gør registraturen særlig anvendelig for forskeren, er det udførlige sagregister, den er forsynet med. Registret er blevet til ved en indholdsregistrering af hvert aktstykke for sig, og herved er denne kildegruppe i usædvanlig grad blevet åbnet for forskningen. Arkivvæsenets stadig knappere ressourcer giver normalt ikke mulighed for udarbejdelse af så udførlige hjælpemidler, og sagregistret er da også blevet til på grundlag af forarbejder, udarbejdet af stud. mag. Niels Windfeld Lund, der også har leveret oversigten over arkivalier i rigsarkivet. Publikationens forord gør med rette opmærksom på de perspektiver, der ligger i et sådant samarbejde mellem arkiv og forsker, med henblik på det fremtidige arbejde med at gøre arkivalier lettere tilgængelige for deres benyttere.

D. A.

Jørgen Køster: Gården fra Sønder Sejerslev.

Nationalmuseet. 1973. 40 s., ill.

Da Frilandsmuseet ved Sorgenfri i august 1971 kunne indvi Søren Mikkelsen Clausens gård fra Sdr. Sejerslev nord for Højer, kunne man glæde sig over to ting.

For det første havde Nationalmuseet med nyerhvervelsen og overførslen til parken ved København fået sit hidtil største bygningsværk på Frilandsmuseet under tag. For det andet var byggeskikken i den sydvestlige del af det danske monarki nu fuldgyldigt repræsenteret. Allerede i 1960 havde man fået gården Rothelau fra den sydslesvigske halvø Ejdersted, opført på værft, som type på en egentlig marskgård, og nu fulgte så en statelig landbrugsejendom fra egnen på kanten mellem geest og marsk.

Det sidste er, at Sdr. Sejerslev-gården har fået sin bog med beskrivelse, fotos og tegninger. Forfatteren er folkelivsforskeren Jørgen Køster, der gennemgår gårdens historie og udvikling fra 1600-tallet og fremefter. Ejeren kan føres tilbage til 1600-tallets slutning. Det var en Tyge Hansen, om

hvem man véd, at han drev studehandel og endvidere har haft interesser i skibsfarten i Vadehavet. Den næste ejer var Peter Michelsen, som lavede smukke standure, og i 1874 kom der en Claus Nielsen Clausen til. Han var en fremskridtsmand, der straks købte en slåmaskine for at spare penge til høstfolk. Udvandringen, der fulgte i kølvandet på den præjisiske erobring, kom nemlig til at betyde mangel på arbejdskraft og stigende lønninger.

Claus Clausen hørte til sognets overklasse, idet familien ejede flere gårde. Faderen, Mikkel Sørensen Clausen, blev fulgt til graven ved Emmerlev kirke af ca. 270 personer med 68 vogne. På gården bespistes 200 gæster, antagelig efter egnens skik med vinsuppe og kogt skinke med stuede kartofler.

Bogen gør det næsten ud for et museumsbesøg; men selve bekendtskabet med den kønne gård og dens antikviteter inden døre har man til gode.

E. B.

S. Tougaard og H. Meesenburg: Den jyske vestkyst. En geografisk fortælling i flyfoto og kort.

Udgivet ved Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg. Bygd 1974. 45 dobbeltsider.

Det er en imponerende bogproduktion, der knytter sig til Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg. Ind i rækken af væsentlige og i god forstand populære udgivelser kommer nu denne bog, der er bygget op over flyfotos, optaget i 1973-74. Billederne modstilles historiske og aktuelle kortudsnit, og på hver kortside findes en kommenterende tekst, tydeligvis skrevet af geografen, men netop derfor spændende for den, der er vant til at betragte tingene fra et historisk aspekt. Materialet strækker sig fra Ringkøbing fjord i nord til den nordlige del af Sild. Halvdelen af det hidrører fra det sønderjyske område. De mange, der færdes herude, som beboere eller turister, vil have umiddelbar glæde af at se »det hele sådan lidt fra oven«; men man skal give sig tid til at læse teksterne. Det er en dybtgående viden, der står bag disse.

K. F.

H. V. Gregersen: Messe og marked. Fra det gamle Kliplev sogn og Søgård gods.

Folkeligt forlag. Haderslev 1974. 149 s., ill.

H. V. Gregersen: »Messe og marked. Det landskendte Kliplev marked« kom i 1955. Det er glædeligt vidnesbyrd om den lokalhistoriske interesse, at bogen nu har kunnet komme i anden udgave. Der er foretaget enkelte tilføjelser i teksten, og noterne er blevet noget fyldigere. Den væsentligste ændring er dog, at bogen er blevet illustreret. Omslaget virker i sin gen-

givelse af et udsnit af Johannes Mejers kort fra 1650 meget smukt. Forfatteren har kunnet glæde sig over støtte til udgivelsen fra to så forskellige artede sider som Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse og Institutionen Kliplev Mærken.

K. F.

H. C. Davidsen: Forbryderalbum.

Udgivet af Tønder Bibliotek. 1973. 61 s.

I anledning af sit 50-års jubilæum i oktober 1973 udsendte Tønder Bibliotek denne lille bog, der rummer tegninger af ialt 36 dansksindede personer fra Nord- og Mellemslesvig, tegnet under H. C. Davidsens og deres ufrivillige fangetilværelse i Flensborg august-september 1914 på Altes Gymnasium og siden Navigationsskolen. Originaltegningerne, der findes på Tønder Museum, er her for første gang gengivet i naturlig størrelse. Der findes på museet nogle enkelte flere end de gengivne, væsentligst af folk med viden om navigation fra Flensborg og fjordegnen. Man kunne have ønsket sig alle taget med.

Bogen rummer udover tegningerne P. Skovrøys muntre og bevægede beretning om opholdet i Flensborg, genoptrykt efter Sønderjydsk Centralforenings festskrift, 1923, der bragte Davidsens tegninger i formindsket udgave. Werner Christiansen skriver udførligt om godsinspektør H. C. Davidsen, Schackenborg, manden med de mange evner og interesser, og giver gode biografier af hver af de portrætterede, der alle på nær én, Hans Brink, Rørkær, der faldt på slagmarken, fik et virke i Nord- eller Sydslesvig efter 1920. Som indgangsvignet har bogen en gengivelse af mobiliseringsordren for Ortsbehörde i Tønder med notat fra borgmester Plewka om offentliggørelse. Den er fundet i svigersønnen, overlæge Jens Lorezens efterladte arkiv. Også et løsladelsesdokument offentliggøres her for første gang og er spændende læsning.

Men naturligvis er det især gensynet med portrætterne, der interesserer; for dem af de portrætterede, man har kendt, er realismen slående, f. eks. i billedet af Hans Lorenzen, Ballum. Enkelte af »ofrene« gjorde dog selv indvendinger. Det gjaldt Skovrøy, der hævdede, at han var blevet for gammel på billedet, og grev Schack, der mente, at næsen var blevet for stor. Men stort set har Davidsen her haft samme sikre hånd, som man kender fra hans tegninger af vestslesvigsk arkitektur.

K. F.

Jens N. Lorenzen: Fra Tønder Slotsbanke.

Tønder Museum 1974. 48 s., ill.

Med denne lille bog, der rummer otte af afdøde overlæge Jens N. Lorezens historiske studier vedrørende slægten og det gamle Tønder, har fru

A. Lorenzen, der har bekostet udgivelsen, sat sin mand et smukt minde, hjulpet af Werner Christiansen og Sigurd Schoubye, der har redigeret bogen. Werner Christiansen skriver tillige om overlægen og dennes fader, gasmester Mathias Lorenzen. – På et tidspunkt, hvor der sker så meget på Slotsbanken i Tønder, er man taknemmelig for, at det er lykkedes at give stedets baggrund, fastholdt i disse skildringer fra »Udsigtsbænken ved Tønder gasværk«.

K. F.

Valsbøl danske menighed 1923–1973.

Valsbøl 1973. 72 s. ill.

I anledning af 50-års jubilæet i november 1973 udgav Valsbøl danske menighed med pastor M. Salomonsen som redaktør et i det ydre nydeligt festskrift med tegninger af Leif Dahl og Guttorm Petersen og en række udvalgte fotos, der illustrerer menighedens liv. Det er blevet et skrift, der fortæller om denne særlige menighed, men også rummer et betydeligt kildestof til belysning af forholdene i et mellemslesvigsk sogn i tiden fra 1920 til nu. Der er sygeplejersker og medlemmer af menigheden, der kan fortælle, der er præster fra Nordslesvig og med tjeneste andetsteds i Sydslesvig, der fortæller om deres møde med Valsbøl. Hovedbidragene bliver Hans Kvists og Martin Salomonsens. De beretter sammen med N. P. Nielsen og Kr. Svendsen foruden om eget virke om Maren Sørensen, hvis personlighed og indsats var afgørende for livet i Valsbøl og »Valsbølhus«. Også hendes trofaste hjælper Kathrine Bøjlesen får sin fortjente plads i skildringerne. Pastor Jordt Jørgensen fortæller om de 1½ år, han boede på »Valsbølhus«, efter at hans bolig i Flensborg var bombet, og skolelederne Johs. Fink og Ebbe Vestergaard giver deres indtryk af livet derude.

Lune og munterhed, alvor og tragedie rummer disse skildringer. Et referat skal ikke forsøges her. Det er blevet en meget væsentlig bog, der, hvis senere generationer interesserer sig for deres fortid, kan få samme værdi for dem som H. F. Feilberg: »Fra Heden« har for os som kildekrift idag. Den kan endnu fås hos redaktøren, pastor M. Salomonsen, Valsbøl (10 DM eller 25 kr.).

K. F.

Ole Bjørn Kraft: Frem mod nye tider. En konservativ politikers erindringer 1945–47.

Gyldendal 1974. 206 s., ill.

Ole Bjørn Kraft, der i sine tidligere erindringsbind har berettet om sin stillingtagen til grænsespørgsmålet 1918–20 og om sit virke som journalist

i Nordslesvig, er med dette bind af sine erindringer nået frem til et stærkt bevæget afsnit i dansk politisk historie, hvor han indtog en central placering. Når dette binds fremkomst skal noteres her, skyldes det dog især, at Sydslesvigpolitikken i Knud Kristensens regeringstid og vurdering af den optager en meget stor part af bogen. Ole Bjørn Kraft har som daværende medlem af det udenrigspolitiske nævn haft adgang til nævnets protokoller og bygger desuden sin fremstilling på personlige notater. Kraft beretter tillige om sit arbejde som Det konservative Folkepartis ordfører i Sydslesvigpolitikken. Forholdet til Christmas Møller og hans politik belyses indgående, og man læser med interesse Krafts vurdering af årsagerne til Christmas Møllers brud med partiet og redegørelsen for hans personlige forhold til Christmas Møller. Bogen giver ikke væsentligt nyt vedrørende selve Sydslesvigspørgsmålet, men en lang række oplysninger om den interne stillingtagen i partiet.

K. F.

Noter og nyt

Kontorist Chr. Thomsen

Historisk Samfunds gode medarbejder, kontorist Chr. Thomsen, Rødekro døde pludseligt og uventet natten mellem d. 23. og 24. juli i en alder af kun 57 år. Han var født i Bodum, Løjt sogn, hvor han overtog fædrengården; men på grund af et svagt helbred måtte han tidligt opgive det fysisk belastende landbrugsarbejde, og han ansattes derefter 1965 som Historisk Samfunds medarbejder, hvor hans uddannelse som kontrolassistent kom ham til gode. Hans arbejdsfelt spændte vidt. Han medvirkede

Chr. Thomsen (1917–1974).

ved renskrivningsarbejde, ved ekspeditionen af bøger, men først og fremmest førte han momsregnskabet og sørgede for ajourføringen af Sønderjysk Månedsskrifts abonnentskartotek. Hans udprægede ordenssans var ham en god hjælp her. Mange medlemmer har mødt ham på møder og udflugter eller på kontoret, og i alle situationer var han trods sin sygdom, som han tappert stred imod, foreningens flittige, venlige og imødekomende medarbejder. Som sådan vil han blive husket og mindet.

Peter Kr. Iversen

Landsarkivet, Åbenrå Byggeriet afsluttes

Det kan vel altid diskuteres, om året 1973 eller 1974 er det vigtigste i landsarkivets historie. Nybygningen toges i brug 1973, og i begyndelsen af 1974 afsluttedes ombygningen af den gamle bygning, således at den officielle indvielse af hele komplekset kunne finde sted d. 1. april 1974. I hvert fald er begge år meget betydningsfulde, såvel for landsarkivets besøgende som for dets personale.

Ombygningen af den gamle arkivbygning påbegyndtes d. 1. maj 1973, og der blev i stueetagen mod syd indrettet garderobe og toiletter for landsarkivets gæster. For disse er det også en nyhed, at der til brug for dem i garderoben er placeret aflåselige taskebokse. I sydgavlen er der endvidere støbt en trappe, der fører op til magasinerne på 1. og 2. sal. Stueetagens magasin er helt forsvundet. I stedet for er der her indrettet kontorer og arbejdsrum for Historisk Samfund for Sønderjylland og Historiske Samlinger for Sønderjylland. Der er et arkivrum med plads til ca. 5000 lyd-bånd, der er afspilningsrum for disse, og der er et arkivrum beregnet for fotografisk materiale. I alt kan der vel være plads til et par hundredtusinder billeder og negativer. Historisk Samfunds betydelige klichesamling opbevares også her. Der er også fotografisk atelier og mørkekammer, men foreløbig har det på grund af personalemangel ikke været muligt at tage disse sidstnævnte lokaler i brug. I nordgavlen er trappen flyttet ud til den gamle hovedindgangsdør, og midt i den gamle læsesal er der nu placeret en elevator. Der findes også her et depotrum for rengøringsassistenten. Kontorerne på første sal er helt ombygget. De er møbleret, men bliver på grund af statens personalestop vel næppe foreløbig taget i brug. I sydgavlen er der på 1. sal indrettet kortrum. Der er her langs væggene placeret store stål skabe med flade skuffer, hvor kort og pergamenter kan anbringes. I sydgavlen på 2. sal er der indrettet lagerrum for Historisk Samfunds betydelige beholdning af ældre og nyere skrifter. Indflytningen i lokalene i den gamle bygning fandt sted i januar måned, men da enkelte småtterier bl. a. på grund af leveringsvanskeligheder ikke kunne forventes afsluttet før omkring 1. marts, måtte indvielsesfesten udskydes til 1. april, hvilken dag kulturminister Nathalie Lind kunne være tilstede.

Indvielsen

Indbefattet landsarkivets personale var op imod 140 personer forsamlet d. 1. april i den nye kombinerede foredrags- og udstillingssal, da lærer C. Jensens folkemusikensemble kl. 9.30 intonerede med en potpourri over sønderjyske sange. Efter en fællessang bød byggeudvalgets formand, stiftamtmand C. A. Vagn-Hansen, derefter i en formfuldendt tale velkommen til kulturministeren, ministeriets embedsmænd, de udenlandske gæster, rigsarkivar Mannsåker fra Norge og Landesarchivdirektor W. Prange fra Gottorp og til repræsentanter for de lokale kommunale råd og embeder med amtsborgmester Erik Jessen i spidsen. I sin tale rettede stiftamtmanden en tak til håndværkere, arkitekter og ingeniører og understregede, at ikke blot var tidsplanen overholdt, men at det også var lykkedes at gennemføre byggeriet uden overskridelser. Det var et eksempel til efterfølgelse. Han overdrog derefter bygningen til kulturministeren med bemærkningen om, at hun nok ville forstå at holde justits med den og dens indhold.

I sin tale sagde kulturministeren bl. a.: Det er mit håb for landsdelen og landsarkivet, at dets magasiner og reoler ikke kun skal rumme minder om, hvor fædrene har kæmpet og mødrene har grædt, men også danne rammen om fremtidens samarbejde mellem folkene i grænselandet, og at de mennesker, der lever her, vil hente inspiration i de historiske kilder, ikke til at ruste sig til kamp, men til at dygtiggøre sig til samarbejdets krav, og at landsarkivet vil blive ikke blot et mindesmærke over fortidens strid, men vil komme til at bære vidnesbyrd også om nutidens og fremtidens indsats. Ministeren lykønskede grænselandet og det danske arkivvæsen med det større ny landsarkiv og overdrog dermed bygningen til rigsarkivaren. Inden han tog ordet, spillede C. Jensens ensemble en potpourri over sønderjyske folkemelodier.

Rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt fremdrog i sin tale personlige minder fra sin tid som arkivar ved landsarkivet og mindedes det gode samarbejde med landsarkivar Frode Gribsvad og arkivbetjent Jeppe Juhl. Han takkede arkitekt og teknikere, der har taget alle hensyn til arkivvæsenets ønsker om sikkerhed for arkivalierne, der er et fint funktionelt samspil mellem læsesal og magasiner, og der er skabt gode forhold for medarbejderne. Han fortsatte: »Landsarkivet har også fået en magasinkapacitet, som må anses for tilfredsstillende. Dette er så meget mere vigtigt, som der ikke kan være tvivl om, at den stærke udvikling af den kommunale forvaltning gennem kommunalreformen i 1970 og senere lovgivning har betydet, at landsarkivernes materiale i årene fremover vil få forholdsvis større betydning – sammenlignet med den centrale forvaltnings arkiver. Denne udvikling har vel også betydet en forøgelse i det, man kan kalde papirproduktionen, og det giver os betænkeligheder. Arkivfolk ønsker i virkeligheden så lidt administration og dermed så få arkivalier som muligt. Vi kan nok være glubske, når det gælder papir, men vi kan også blive mætte, og forvaltningen skal i hvert fald ikke skabe papir for vores skyld – hvad jeg heller ikke mistænker den for«. Han sluttede med at overdrage

nybygningen til landsarkivets personale, idet han udtalte ønsket om, at arkivet ville få stadig voksende betydning for historisk og kulturelt arbejde i Sønderjylland i årene fremover.

Landsarkivar Peter Kr. Iversen gav udtryk for glæde og taknemmelighed og takkede folketing og kulturministeriet, som havde stillet sig så positivt ved gennemførelsen af byggesagen. Endvidere rettedes en dybfølt tak til rigsarkivaren, der havde givet byggesagen her første prioritet frem for andre omtrent lige så påtrængende byggesager inden for arkivsektoren. Han omtalte også det gode samarbejde med byggeudvalg og med teknikerne. »Der er i bygningen skabt de bedste muligheder for den historiske forskning i alle dens afskygninger. Der er skrevet disputatser og andre videnskabelige afhandlinger på grundlag af materiale i dette arkiv, og det vil forhåbentligt også ske fremover. Men den største berøringsflade har landsarkivet haft med de mange lokal- og personalhistorikere, som år efter år er kommet til os og har måttet arbejde under alt for trange forhold i den gamle læsesal. Det skal da også siges helt klart ved denne lejlighed, at det lokalhistoriske, det personalhistoriske – hele det folkeligt historiske arbejde vil blive prioriteret højt. Der er nu skabt muligheder for afholdelse af kurser, foredrag, møder og udstillinger, og vi håber, at mange vil gøre brug af disse nye lokaler og de moderne faciliteter, som de er udstyret med. Dette landsarkiv er det første, hvor kontakten til det folkelige historiske arbejde har givet sig virkeligt kontante udslag. Der har, så længe det sønderjyske landsarkiv har eksisteret, været samarbejdet med Historisk Samfund for Sønderjylland, og i de senere år har denne forening, om end under trange forhold haft sekretariat og ekspedition her. Nu har ikke blot Historisk Samfund fået god plads til sine aktiviteter, men også Historiske Samlinger for Sønderjylland, der er et barn af Historisk Samfund, har fået lokaler til opbevaring af billed- og båndsamlinger og til medarbejderne. . . . Dette hus skulle gerne kunne fungere som en slags åndelig rasteplads til stille fordybelse i studiet af slægtens spor i stort og småt. Der skal her være plads for såvel den fagligt skolede forsker som til den almindelige historisk interesserede besøgende, der søger oplysning om sin slægt og sin hjemstavn. Det skal være et hus, der bruges af brede befolkningslag, og det skulle gerne blive et betydningsfuldt led i denne landsdels folkelige arbejde og trivsel«.

Der vistes derefter en farvefilm optaget under byggearbejdet af ekspeditionssekretær Preben Jakobsen, og den mere officielle del af indvielseshøjtideligheden afsluttedes med Jeppe Aakjærs sang: Som dybest brønd.

Landsarkivar Peter Kr. Iversen forklarede derefter ved hjælp af plancher nybygningens indretning, hvorefter gæsterne delte i tre hold besøgte bygningen under ledelse af arkivarerne Dorrit Andersen og Jørgen Witte samt landsarkivar Peter Kr. Iversen. Efter disse anstrengelser var der let servering i læsesal, foyer og tilstødende mødelokale. Et højtaleranlæg sikrede, at alle kunne høre de mange gæster, der overbragte lykønskninger.

Amtsborgmester Erik Jessen betragtede arkivet som hele landets gave til

Sønderjylland og takkede de skiftende regeringer for det. Historisk Samfund for Sønderjylland forærede ved sin næstformand, Chr. Stenz, landsarkivet 70 eksemplarer af højskolesangbogen, idet han takkede for godt samarbejde mellem foreningen og landsarkivet. Den norske rigsarkivar Mannsåker gratulerede med bygningerne og overrakte en faksimileudgave af middelalderlige norske lovtækster. Arkitekt Schmidt Christensen overrakte på arkitekternes og ingeniørernes vegne en skulptur af billedhuggeren Erik Ålykke, og Åbenrås borgmester, Camma Larsen-Ledet, forærede arkivet et fad prydet med byens gamle våben. Landesarchivdirektor, dr. Wolfgang Prange fra Gottorp holdt en elegant tale på dansk om forbindelsen mellem de danske og de slesvig-holstenske arkiver. Rektor Buchreitz, formanden for Åbenrå byhistoriske Forening, lovede, at foreningens samling af fotografier og dokumenter ville blive overdraget landsarkivet som foreningens gave.

Afsluttende under frokosten talte socialinspektør Olav Christensen som lokal repræsentant for Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver og læge H. Roesdahl, formand for Historisk Samfund for Als og Sundeved, som også har nær kontakt til arkivet. Assistent H. A. Jacobsen takkede på landsarkivets personaleforenings vegne for de gode arbejdsforhold, som personalet havde fået i den nye bygning. Den ældste læsesalsbesøgende, fhv. redaktør Morten Kamphövener og landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen var de sidste talere blandt gæsterne. Ind mellem talerne blev der sunget med musikledsagelse af C. Jensens ensemble. Landsarkivar Peter Kr. Iversen sluttede festen med at takke for de mange gaver og hilsener, som arkivet havde modtaget i dagens anledning.

Arbejdet

Som det kunne forventes, måtte besøgstallet i kalenderåret 1973 falde, dels på grund af lukning af læsesalen i over en måned, medens selve flytningen stod på, og dels på grund af rodet omkring flytningen. Besøgstallet på læsesalen var 1814 mod 2013 i 1972, der også havde vist vigende tal. Ekspeditionen til læsesalen, der 1972 var 16.626 bind, pakker og læg, var 1973 14.011; af indlån var der 1973 63 mod 39 foregående år, udlån til administrationen var 1972 8, 1973 180 og udlån til andre 1972 744 bd., pkr., stkr., 1973 342. Afleveringen fra embeder, der 1972 udgjorde 115 løbende hyldemeter, var 1973 472 løbende meter, medens tilvæksten ved gaver var henholdsvis 33 og 48 løbende hyldemeter. I 1972 kasseredes 18 løbende hyldemeter, medens tallet for 1973 var 20 meter. Et arbejde, der har været støt voksende i de senere år, er indførelse af rettelser og tilføjelser i personregistre. I 1972 var deres antal 546, i 1973 633. Konserveringsværkstedet toges i brug i midten af maj, og siden da er der konserveret 2 pergamenter, 2 segl, 9 protokoller og ca. 2300 blade. Der er indbundet 25 biblioteksbind og 27 arkivbind.

Efter indvielsen er besøgstallet steget, og det er ikke helt ualmindeligt, at der nu samtidig kan være op imod en snes besøgende på læsesalen. Der kan derfor forventes betydeligt højere besøgstal for 1974. Væksten i afleveringer 1973 hidrører især fra afleveringer fra de nedlagte amter og amtsråd. Blandt afleveringer af private personarkiver kan bl. a. nævnes skovejer N. L. Bossens arkiv (aflev. af landsretssagfører Svane, Padborg), købmand i Løgumkloster Anna Clausen Jensens arkiv (aflev. af Birgit Petersen, Skærbæk), gårdejer Laust Arnums dagbøger 1878–1907 (aflev. af fru E. M. Lund, Tanderupgård), supplement til Anders Lebecks arkiv (ved fru Anna Ølgaard), supplement til fru Else Floranders arkiv, supplement til Magdalene og Peder Moos' privatarkiver (ved forstander Johanne Moos, Nybøl), supplement til pastor H. Magles privatarkiv og supplement til landdagsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsagers privatarkiv (ved fru A. M. Skau, Nygård). Af institutions- og foreningsarkiver har landsarkivet i 1973 bl. a. modtaget en supplerende aflevering til Sydslesvigsk Kultursamfunds arkiv (ved professor Lor. Rerup), A/S Plantningsselskabet Sønderjyllands og Skærbæk Planteskoles arkiver (ved skovridder B. Lindskov Christiansen, Skærbæk), brandtaksations- og forsikringsprotokoller for Tønder og Haderslev branddirektorater under Købstædernes alm. Brandforsikring, adskillige sygekassearkiver, Ladegårdskov Andelsmejeris arkiv, supplerende aflevering af Historisk Samfund for Sønderjyllands og af Åbenrå Svaneapoteks arkiver. Endvidere har Landsarkivet især ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvigs mellemkomst fået mulighed for at xeroxkopiere forskellige slægtsbøger, memoirer m. v.

Vedrørende personalet kan oplyses, at arkivar Viggo Petersen er blevet museumsinspektør i Ålborg, og at i hans sted mag. art. Jørgen Witte er tiltrådt som arkivar. Personalet er udvidet med konservator S. Barner Olsøn og arkivsekretære C. J. Lildholdt. Bibliotekar N. H. Kragh Nielsen, Rødding er deltidsbeskæftiget ved ordning og registrering af landsarkivets efterhånden ret omfattende håndbibliotek.

P.K.I.

Historiske Samlinger for Sønderjylland

Først lidt hen i det nye år kunne Historiske Samlinger flytte ind i de nyindrettede lokaler i den gamle landsarkivbygning stueetage. Der er nu plads til udvidelse af samlingerne i en lang årrække fremover, og der er gode arbejdsbetingelser for personalet. Der er i beretningsåret 1/4 1973 – 31/3 1974 modtaget som gaver eller ved køb ialt 2972 fotografier og negativer, noget mindre end de foregående år, men til gengæld er der mange værdifulde afleveringer fra arvingerne efter kammerherreinde Ingeborg Refslund Thomsen og arkitekt Jep Fink. Lektor P. Beck, Åbenrå, og lærer J. Holdt, Genner, har begge afleveret værdifulde billedsamlinger. Fotograferingen af gamle bygninger i Tønder amt, der ledes af førstelærer W.

Leick, er nu ved at være afsluttet, og der er nu skabt et værdifuldt billedmateriale til illustrering af, hvorledes de gamle vestslesvigske bondebygninger, der nu er ved at forsvinde, har set ud.

Båndsamlingen er blevet meget forøget ved den tidligere omtalte aflevering af afdøde lektor Karl Clausens mange bånd. Det bliver nu Historiske Samlingers opgave at pleje disse bånd, at fuldføre registreringen og sørge for, at de kan udnyttes videnskabeligt. Med de få midler, der er til rådighed, kan det nok knibe lige i øjeblikket.

P.K.I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Til tilsynsrådets beretnings- og budgetmøde den 5. juli 1973 forelå tilladelse til opslag af den ledige stilling som bibliotekslektor. Der var i Det sønderjyske Udvalg lagt vægt på, at stillingen ville kunne opslås og besættes »med en mand, der ligesom Poul Kürstein vil kunne deltage i det danske folkelige arbejde ved siden af den videnskabelige virksomhed ...« og at ... »den pågældende er opmærksom på mulighederne for eventuelt at få samarbejde i gang med det planlagte institut for grænseregionsforskning ved Folkehjem i Åbenrå«.

Efter opslag i august ansatte tilsynsrådet den 22. oktober 1973 lektor ved Islands universitet, dr. Johann Heinrich Jørgen Runge, f. 1926 i Flensborg. Da dr. Runge først kunne frigøres fra lektoratet ved universitetet i juni 1974, blev stillingen først tiltrådt fra 15. juni 1974.

Helmut Leckbands bog »Krigsfangelazaretten i Tamanskajagaden« udkom i september. Bogen fik en god modtagelse i dagspressen, og det var nødvendigt at udsende 2. oplag i januar 1974.

Cand. phil. Carsten Mogensen blev 1. 9. 73 ansat som stipendiat med den opgave at studere vilkårene for det danske mindretal i Sydslesvig i perioden 1933–1945.

Cand. phil. Anders Ture Lindstrøm har fortsat sit arbejde med en bog om landet Slesvig-Holstens politiske historie efter 1945, og studieafdelingen håber, at arbejdet kan udgives i løbet af 74/75. Anders Ture Lindstrøms stipendiatansættelse ophørte 31. 12. 1973.

På mødet 26. 1. vedtoges det at tilbyde Sydslesvigsk Forenings medlemmer i Slesvig Hermann Clausens: Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen til en pris af 4 DM. Interessen for bogen har været stor. Foreningerne i Nordfrisland er tilbudt Nørre og Sønder Gøs herred til en pris af 8 DM. For samarbejdet med Historisk Samfund for Sønderjylland har vi sagt tak ved at overlade foreningen et antal eksemplarer af Vores egne vindver, udvalgte artikler fra Grenzfriedenshefte, redigeret af Poul Kürstein.

Tilsynsrådets sammensætning er uændret.

J.H.

Haderslev museum

Museets udgravningsvirksomhed er måske nok i disse år præget af, at vi befinder os i mellemrummet mellem større, langsigtede opgaver. Som bekendt har vi lige afsluttet to store opgaver: Årupgård og Olmersdiget, og de nye større opgaver, som skal komme, er først under forberedelse på den måde, at prøveundersøgelser skal vise det berettigede i eventuelt at sætte større kræfter ind. I en sådan periode bliver der muligheder for at få klaret mindre opgaver, som længe har trængt sig på, eller i hvert fald nogle af dem.

Et af disse »varige« ønsker er at få noget mere at vide om stenalderbebyggelsen på østkysten. Denne bebyggelse svinder på en mærkelig måde hen i løbet af bronzealderen, og der gives ingen gode forklaringer på, hvorfor det sker. Sådanne spørgsmål kan en enkelt udgravning ikke give svar på, men ved at øge vort materiale kan vi håbe på at komme svaret nærmere. I Hovst, Vilstrup sogn, blev en højt og frit beliggende langdysse undersøgt. Den havde indeholdt to gravkamre, hvortil svarede, at den var bygget af to gange. De vigtigste fund var et stort antal ravperler i det ene kammer, og en af de sjældne kraveflasker i det andet.

En af museets allervigtigste udgravninger var fundet af offerhøjen i Kastrup i 1937–38. Tæt ved siden af denne udgravning lå en lav, overpløjet gravhøj, og det ville være af stor interesse at få at vide, om den havde noget med offerhøjen at gøre. Gravhøjen er nu undersøgt med det interessante resultat, at den er samtidig med offerhøjen – fra 100 årene efter Kristi fødsel, og at den indeholdt en stor stammekistegrav med et ret rigt udstyr: en fingerring af elektrum, bronzesager og lerkar. – Sent på sæsonen undersøgte i Hejls en overpløjet gravhøj fra bronzealderen, der indeholdt to grave, den ene med en spiralarmring af bronze.

Der er i indeværende år foretaget to udgravninger, der måske kan udvikle sig til noget vigtigt. I Lønt er sidste års udgravning af en langdysse fortsat med en prøveundersøgelse af den tæt ved fjorden liggende og samtidige boplads. Hvad der foreløbig er set, ser meget lovende ud, og der er ingen tvivl om, at det er den til gravpladsen hørende boplads, der er tale om. Bopladsen er af ikke ringe udstrækning, og undersøgelsen vil blive fortsat i de kommende år.

Det samme kan siges om en anden prøvegravning, som med deltagelse af Nationalmuseets særlige sagkyndige med hensyn til voldsteder, inspektør Hans Stiesdahl, fandt sted i voldstedet Nørrevold ved Arrild. Dette voldsted, der er et af de største i Nordslesvig, udmærker sig ved at være et af de få middelalderlige herresæder, som man har historiske efterretninger om. Fund og iagttagelser, man ved en undersøgelse kunne gøre ved dette voldsted, ville man her kunne bringe ind i en historisk sammenhæng. På tilskyndelse af sparekassedirektør H. P. Jensen, Agerskov, er det nu hensigten ved en serie undersøgelser i de kommende år at skabe noget mere interesse om dette anlæg, og senere også bedre adgangsforhold til det. Dette sidste ønske stiller ejeren, gårdejer Bergholdt, sig meget velvillig overfor.

Af de i årets løb afholdte udstillinger er der grund til at nævne to. I december/januar afholdtes en udstilling om skomagervæsenet i Haderslev i anledning af, at lauget kunne fejre 550 års jubilæum. Laugets to faner fra 1892 og 1924 blev i denne anledning deponeret på museet. – I sommeren 1974 vistes i anledning af den af verdensorganisationen arrangerede museumssommer en udstilling: på opdagelse i oldtiden. Det var museets vigtigste udgravningsresultater fra de senere år, fund som normalt er pakket ned, som her blev illustreret med fotografier og tegninger.

Af de mange erhvervelser og modtagne gaver i årets løb skal nævnes nogle få. På en udstilling med Karen Yding købte museet et stykke billedbatik og på udstillingen med Nell Bernard en skulptur: Obelix.

En stor, jernbunden kiste med original bemaling og en skrivebordsstol stammende fra Hajstrup er af stiftamtmand J. Pinholt skænket museet. En meget smuk samling kniplinger og andet håndarbejde, som har tilhørt fhv. amtsforvalter v. Haffner er skænket museet, og fra afholdslogen »Pioneren« har museet modtaget faner, billeder og andre genstande.

Arkiv- og museumsforeningens foredrag var i efteråret 1973 viet vikingetidens byer og i foråret 1974 landkort og bybilleder fra Haderslev og Sønderjylland. Foreningens sommerudflugt gik i 1974 til de interessante udgravninger i Ribe.

I museets personale er der i årets løb sket den ændring, at museumspædagog Erik Jørgensen er fratrådt sin stilling, og mag. art. Stine Wiell er tiltrådt som museumspædagog ved museet.

Mere end nogen sinde har vi i dette år levet i forventningen om, at bygningen af det nye museum må blive en realitet.

H. N.

Åbenrå museum

Til trods for, at restaureringen af billedsalen på Åbenrå museum har været skyld i, at udstillingsvirksomheden har måttet indskrænkes i foråret 1974, har museet alligevel haft følgende udstillinger i regnskabsåret 1973–74:

5.5.–21.5.1973 malerier og tegninger af Christina Løwenthal. 26.5.–10.6.1973 malerier af Arne Sørensen og lærer Friis Christensen, Bevtoft. 30.6.–22.7.1973 relieffer og skulpturer af Siegbert Amler og Uwe Lempelius, Flensborg. 28.7.–25.8.1973 Gerda Schmidt Panknin, russiske motiver. 10.8.–17.8.1973 demonstration af kartning og spinding af uld ved fru Asta Jepsen, Lille Strågård. 10.8.–1.10.1973 skibsmodeller bygget af kaptajn Closter, Stollig. 23.9.–7.10.1973 polske gobeliner og børnetegninger. 9.10.–25.10.1973 tegninger, grafik og skulpturer af John Olsen. 26.10.–11.11.1973 salgsudstilling af U-landsgenstande for Terre des hommes. 27.10.–11.11.1973 serigrafiske arbejder af Janek Sylla, Berlin. 15.11.–13.12.1973 grafik af Vibeke Mencke Nielsen. 17.12.1973–6.1.1974 illustrationer til børnebøger af Palle Bregnhøj. 9.12.–31.12.1973 oldemors juletræ.

Hovedvandsæg, udført af Åbenrå-guldsmeden Andreas Heinrich Gottlieb Breundle (1811–1866).

Af bemærkelsesværdige nyerhvervelser har museet i det forløbne år som gave fået tre pragtfulde miniaturebilleder af Åbenrå-kaptajner. De to er tegnede af Paul Ipsen, København i 1789. Kunstneren var født på halligen Oland. Det tredje er malet af ukendt kunstner. Ligeledes har man som testamentarisk gave fået et morsomt billede fra 1827 af selskabshuset »Frederikslust«, der blev nedrevet i 1828 og genopført som rådhus i Åbenrå. To dejlige blyantstegninger af ægteparret møller Fausbøl, Branderup mølle, tegnede af Åbenrå-maleren Jes Jacobsen, der døde ganske ung i 1886, er også en gave, som museet er meget glad for. På Løjtland har museet købt et smukt Lorenz Nielsen-skab og til sølvsamlingen har man

erhvervet flere hovedvandsæg og andre ting af Åbenrå-guldsmede, dels som gaver og dels ved køb, således at man nu efterhånden har oparbejdet en både smuk og righoldig samling. Til kunstafdelingen har museet købt fire skulpturer, nemlig: Fåreklipperen af Nikolaus Wehding, Tjur af Gunnar Westmann, to drenge af Preben Køie-Nielsen og kampdværghøne af John Olsen. Wehdings arbejde er støbt i bly, de tre andre i bronze.

Det dårlige sommervejr har været gunstigt for besøgstallet.

H. J.

Museet på Sønderborg Slot

Efter den endelige afslutning af den mangeårige restaurering af Sønderborg Slot, der markeredes ved en festlighed i riddersalen den 3. juli 1973, har museets arbejde været præget af forberedelser til samlingsernes nyopstilling. Arkitekt for dette arbejde bliver professor, arkitekt m.a.a. Jørgen Bo. En del af forarbejderne er afsluttede; men endnu mangler meget, før de permanente basisudstillinger er fuldførte. I første omgang arbejdes på den bygningshistoriske afdeling, der skal have nye plancher og nye monter. Også arbejdet med nyopstilling af middelaldersamlingen er i fuld gang. Endvidere er der udført nye borde og stole til »slotskøkkenet«, hvor skoleelever kan spise medbragt mad. Også undervisningslokalerne er ved at få inventar – borde og stole i den store skolestue, reoler, borde og stole til grupperummet, skolekassen i den lille skolestue og kontormøbler til museumsrådgogens kontor.

Restaureringens afslutning har også åbnet muligheder for afholdelse af større særudstillinger. I forbindelse med de dansk-tyske dage i oktober 1973 arrangeredes en meget stor og smuk udstilling af moderne dansk møbelkunst og kunstindustri. Udstillingen, der arrangeredes af Foreningen Brugskunst og Industriel Design ved arkitekt Bernt, fyldte 1. sal i både sydfløj (møbler) og vestfløj (kunstindustri), og den må betragtes som måske den smukkeste udstilling, der nogensinde har været vist på slottet – især de store, enkle møbelrum var af højeste kvalitet. I tilknytning hertil vist på 2. sal en udstilling om havearkitekt, professor C. Th. Sørensen, og i foredragssalen viste Sønderborg Fotoklub, i samarbejde med slesvig-holstenske kolleger, en udstilling af fotos, taget nord og syd for grænsen. Som et led i de dansk-tyske dage var der endvidere udstillinger andre steder i byen, først og fremmest på biblioteket, således at museet fungerede som et væsentligt led i et meget bredt udstillingssamarbejde over hele byen. Den officielle åbning fandt sted den 12. oktober i slottets riddersal.

Efter møbeludstillingen arrangerede museet en midlertidig opstilling, dels af nogle værksteder, først og fremmest snedker og skomager, dels af ældre redskaber, bl. a. fra hør- og uldtilberedning. Der blev også plads til en række netop rensede præstebilleder, der er deponerede fra St. Marie Kirke. Hele denne opstilling er dog kun midlertidig, men vil blive stående til den endelige opstilling af museets krigssamlinger.

I løbet af vinteren og foråret etableredes derefter den største udstilling, museets eget personale nogensinde har bundet an med, »Nord og Syd i Skandinavien«. Den var muligjort ved et anseligt tilskud fra Nordisk Kulturfond, og den kom til at fylde hele vestfløjens anden sal. Der er lånt genstande fra museer i Tromsø, Luleå, Stockholm, København og Esbjerg foruden fra adskillige private, og der er specielt til udstillingen udført et meget stort antal plancher, tegninger og fotostater. Både museets fastansatte og dets timelønnede personale – og ikke mindst dets militærnægtere var engagerede i dette arbejde i flere måneder. Udstillingen indledes med en oversigt over klima, jordbundsforhold og livsvilkår i Sønderjylland og ved Nordkalotten, og derefter følges i store træk udklningen i de to områder gennem henholdsvis landbrugskultur og rensdynomadisme til de moderne industrikultur i begge egne. Udstillingen har været en stor succes, og den forlængedes til den 31. oktober.

Sommeren 1974 var erklæret som dansk museumssommer, og i juni var Danmark desuden vært for den internationale museumskongres ICOM-74. Museet var herunder vært for en mindre arbejdsgruppe, der mødtes på Sandbjerg, og for hvem der arrangeredes en udflugt også til museerne i Tønder og Haderslev. Under kongressen åbnedes udstillingen »Nord og Syd i Skandinavien« ved en festlighed, hvor museets næstformand, revalideringschef Sv. A. Hellesen, holdt åbningstalen, og forud herfor havde Sønderborg kommune været vært for de udenlandske gæster ved en reception med pølsebord i slotskøkkenet. Museet deltog iøvrigt i museumssommeren med en række genstande til en fællesudstilling i Handelsbanken i Østergade i København.

Museet har endvidere vist et par mindre særudstillinger. Den ene var en polsk plakatudstilling, der var et led i et polsk kulturarrangement med udstillinger også i Tønder og Åbenrå, det andet var en grønlandsk fotoudstilling. Den sidste var suppleret med en fornem Grønlands-samling, lånt hos læge S. Andersen, Gråsten og med Grønlands-bøger fra biblioteket.

Disse arrangementer har foruden den afsluttede restaurering væsentligt bidraget til det gode besøgstat på over 60.000. Undervisningsafdelingens arbejde er fortsat udbygget, dels med indretning af fire emnekasser, der i nært samarbejde med skolecentralen udlånes til lokale skoler, dels med udgivelse af dupliserede hefter. Foruden det stadig godt solgte »Sønderjyske Madopskrifter« foreligger nu »Sønderjysk historisk ABC«, særlig beregnet på lejrskoler, samt en lille vejledning om Dorotheas kapel og en vejviser til museet. De to sidstnævnte foreligger, ligesom kataloget til den skandinaviske udstilling, også på tysk. Samarbejdet med skolecentralen er udvidet, bl. a. er et lille hefte om museets tilbud til skolerne ad denne vej fordelt til samtlige skoler i amtet.

Museet har fortsat modtaget adskillige gaver og gjort en del indkøb. Møntsamlingen er øget med adskillige gode køb, både af mønter og medailler. Til tekstilsamlingen er indkøbt et stort beiderwand-tæppe og nogle længder olmerdug, foruden flere dragtdele og broderier. Også til denne

afdeling er der som i det hele taget til den kulturhistoriske afdeling modtaget mange gaver. Til den historiske afdeling er modtaget nogle våben, bl. a. hovedet til en »morgenstjerne«, muligvis fra 1600-tallet og et par uniformsdele samt indkøbt enkelte våben og en »krudtprøvepistol« fra ca. 1750, formentlig af dansk fabrikat. Billedsamlingen er vokset ved adskillige gaver. Endelig er til kunstsamlingen indkøbt eller skænket malerier af W. Birchner, Johanne From Clausen og A. E. Kieldrup.

Museets etnologiske undersøgelser er fortsat med arkivarbejde vedr. Havbogade og med publicering af stoffet vedr. russiske krigsfanger. To nye spørgelister (om legetøj og om juleskikke) er udarbejdede og til sidstnævnte er modtaget 100 breve fra Jydske Tidende, indkommet i december 1973. Fru Adriansen har publiceret materiale i Sønderjysk Månedsskrift, og J. Slettebo har leveret en artikel til museumsrådets nye årbog »Nord-slesvigske Museer« samt anmeldelser i »Fortid og Nutid«.

I årets løb har J. Slettebo deltaget i museumsforeningens og Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Maribo, i museumsforeningens drøftelser på Hindsgavl og dens kursus i Lakolk, i den internationale museums-kongres ICOM-74 (Sønderborg-København) og i bestyrelsesmøder i ICOM's danske nationalkomité og i DHF samt i redaktionsmøder i »Fortid og Nutid«. Fru I. Adriansen har været på studierejse til Sverige, hvor hun, fordelt over 2 omgange, har studeret undervisningsforhold på 16 svenske museer.

J. S.

Tønder museum

Siden sidste beretning i Sønderjyske Årbøger er endelig gennemført en gennem den sidste menneskealder påtænkt rundgang i museets 1. etage. Det er sket i forbindelse med nedlæggelsen af kustodeboligen, der var indrettet i en 1836 over den oprindelig tofløjede kasematbygning påklisset tagetage. De gamle mure har kunnet restitueres og det smukke – stadig skjulte gårdanlæg føres tilbage til den form, det havde ved porthusets ombygning i 1741. Takket være gammelt billedmateriale og udførlige arkivalier (fin assistance fra landsarkivet) har det været muligt at genopdage en nydelig bygning, der – når pengene engang bevilges eller skaffes – vil komme frem ved blot at fjerne det hæslige tag. Der er tale om Tønder bys næstældste bygning (ca. 1530).

Rundgangen fører fra et nyrestaureret rum over drabantsalen ned gennem forbindelsesfløjen til den såkaldte skovrøyske celle, hint rum, hvor Skovrøy for 80 år siden sad »for en ordens skyld«, og dermed ledet publikum ned gennem de gemytlige byfængsler fra 1811 med de mange morsomme væginskriptioner.

Yderligere er et af magasinrummene i den nye museumsbygning indrettet til udstillingsrum for museets nyrestaurerede samling af ovne og ovnplader. Tillige fungerer den som skolestue og mødelokale. Det er hensigten at inddrage yderligere to af kældermagasinerne til udstillinger, idet

en speciel afdeling for marsken er påtænkt. Tilslutning til byens fjernvarmeanlæg gav mulighed for udvidelse af museets værkstedsareal.

Museets 50-års jubilæum fejredes i februar 1974 med udgivelsen af en fornem publikation, hvortil konsul George Jorck og hustru Emma Jorcks fond ydede tilskud. I juni forelå et specialkatalog over museets flisesamling og i september en ny 4-års beretning (1970-74).

Der har været afholdt to særudstillinger, en om gammelt dansk apotekerinventar i anledning af Tønder Apoteks 350 års jubilæum og en om belysning gennem tiderne.

Af skolepædagogisk arbejde kan fremhæves udarbejdelsen af en »oldtidskasse« med våbentyper fra ældre stenalder til bronzealder, samt en skolematerialemappe med opgaveforslag og vejledning til emnerne: Stilarter, folkekunst og hollandske fliser. Lærer Per Loldrup har her udført et forilledigt arbejde.

Hvad nyerehvervelser angår, skal her fremhæves et karakteristisk Tønderstandur af F. C. Matthiesen, 1760, med gedigent 8-døgns værk, samt en unik (og komplet) samling af dragtstik fra Westphalens Monumenta inedita 1739, i alt 56 dragtbilleder. Sølvsamlingen er bl. a. forøget med en sukker-spand med blåt glas af Peter Petersen, Tønder, fajancesamlingen med to urtepotter og en barselspand fra Kellinghusen.

Nok så vigtigt er det, at der er foretaget betydningsfulde restaureringer af museets møbler, også fra magasinerne. Den gamle plan om på slotsbanken at få markeret grundridset af det o. 1750 nedbrudte slot kan snart føres ud i livet, efter at man i december 1973 fik fjernet resterne af den store gasbeholder fra 1946, der var anbragt i slotsgårdens midte.

Besøgstallet var kalenderåret 1973: 30.869. De ni måneder af 1974 godt 24.000.

S. Sch.

Sønderjyllands kunstmuseum

Aktiviteten på landsdelens kunstmuseum har 1973/74 været overvældende. Mindre ved kunstindkøb end i kraft af udstillinger:

- 1) Polsk grafik. Sept. 1973.
- 2) Lars Bo. Grafik. Sept./okt. 1973.
- 3) Visuelt 73. Norske malerier og skulpturer. Okt./nov. 1973.
- 4) Aksel Jensen. Tegninger. Nov. 1973.
- 5) Dan Sterup Hansen. Grafik. Dec. 1973.
- 6) Børnetegninger i anl. af julen. Dec./jan. 1973.
- 7) Tage Stentoft. Grafik. Jan. 1974.
- 8) Hollandske serigrafier. Jan. 1974.
- 9) Konkretister. Maleri, serigrafi, skulptur mm. Jan./febr. 1974.
- 10) Preben Reinicke. Malerier. Febr. 1974.
- 11) Peter Nicolaisen. Malerier. Febr./marts 1974.
- 12) Seppo Mattinen. Tegninger. Febr./marts 1974.

- 13) Palle Nielsen og hans elever. Grafik. Marts 1974.
- 14) Konfrontationer. Fotos. Marts/april 1974.
- 15) Helle Vibeke Erichsen. Grafik. Marts/april 1974.
- 16) Katolske tryk. Kobberstik. April 1974.
- 17) Herman Stilling. Maleri, grafik mm. Apr./maj 1974.
- 18) Palle Bregnhøj. Tegninger. Apr./maj 1974.
- 19) Hollandske papirklip. Maj/juni 1974.
- 20) Edvard Munch. Grafik. Juni/juli 1974.
- 21) Gunnar Bay Nielsen. Malerier. Juni/juli 1974.
- 22) Sven Enselmann. Grafik. Juli 1974.
- 23) Walther Kunau. Grafik. Aug./sept. 1974.
- 24) A. Paul Weber. Grafik. Juli/aug. 1974.
- 25) Ole Finn Andersen. Tusch. Aug. 1974.
- 26) Svensk nutidskunst. Aug./sept. 1974.
- 27) K. Bjørn Knudsen. Malerier. Sept. 1974.
- 28) E. Bjørn Knudsen. Stoftryk. Sept. 1974.
- 29) Reidar Auli. Malerier. Sept./okt. 1974.

Museet har herudover arrangeret mindre udstillinger på Åbenrå landsbibliotek, Rødding højskole, Nybøl plejehjem, Gråsten folkeskole, Dige-skolen i Højer, Bregnebjergskolen i Vojens, skolen i Broager, mm.

Af årets kunstindkøb skal nævnes skulpturer af Sv. Wiig Hansen, Erik Heide og Nina Sundbye, malerier af Fr. Rohde, Mogens Lehmann, Steffen Jørgensen, Carl-Henning Petersen, Olaf Rude, Ole Schwalbe, grafiske arbejder af Else Fischer-Hansen, Karl Aage Riget, Richard Mortensen, Ejler Bille, Thomas Arnel mm.

Administrativt er med nedsættelsen af et indkøbs- og udstillingsudvalg på 5 medlemmer og ansættelsen af maleren Erik Lagoni Jakobsen som konsulent styringen af landsdelsmuseet centraliseret, omend ikke forenklet. Med denne form skulle ensidighed kunne undgås.

I forbindelse med udstillingerne er fremstillet en række kataloger og plakater, og et programhæfte for udstillingerne i vinterhalvåret er udsendt (og kan rekvireres). Der har været arrangeret et enkelt kunstforedrag (museumsdirektør Peter Anker, Bergen), som også holdtes på højskolen i Løgumkloster, ligesom museet har været ramme omkring en række musikalske foranstaltninger og filmforevisninger.

S. Sch.

Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster

Udover den sædvanlige årlige nyophængning af Olivia Holm-Møllers arbejder har museet i år haft gæstekunstnere, idet malersammenslutningen »Violet sol« beslaglagde hovedparten af lokalerne til en udstilling i tiden 6.-21. april.

»Violet sol«s medlemmer er: Egon Bjerg Nielsen, Peter Dohm, Bjarne

Esbensen, Finn Hjortskov, Gunnar Møller, Ole Prip Hansen og Niels Reumert, der hver havde sendt 6–7 arbejder. Det er unge kunstnere hver med sit »ansigt«, men som dog delvis har præget hinanden gennem tidligere udstillingsfællesskab.

For at tilhængere af Olivia Holm-Møller ikke skulle komme helt forgæves i denne periode, var der samlet prøver af hendes kunst i et enkelt rum.

Endnu en gæstekunstner har glædet museets besøgende. I sidste halvdel af september har der i samarbejde med Sønderjyllands kunstmuseum i Tønder været vist arbejder af den norske maler Reidar Auli.

En længe planlagt udstilling af Olivia Holm-Møllers hovedværk: »Slægten« fandt sted i oktober. Det var dog kun de 7 af de 9 billeder, der hører til serien, der var udstillet. Dette arrangement har kunnet gennemføres ved stor velvilje fra Askov Højskole, der ejer de 6 af billederne – de hænger normalt i højskolens festsal. Tidligere forstander Knud Hansen, Askov, har fortolket billederne, og denne fortolkning har de besøgende kunnet høre gennem museets højtalere og derved fået yderligere udbytte af de enkelte motiver.

E. K.

»Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler« på Jacob Michelsens gård i Kolstrup.

Torsdag d. 11. oktober 1973 holdtes årsmødet i den selvejende institution. Formanden apoteker Niels C. Michelsen aflagde beretning, hvor han omtalte udstillingen kaldet »Rughøsten og bondebrødet«, som åbnede Mikkelssdag d. 29. sept. 1973, og som blev stående til langt hen mod slutningen af året, da flere foreninger havde bedt om at måtte komme og se udstillingen.

Selvom specialmuseet takket være museumsmedhjælper Tage Ravn allerede nu opbevarer beskrivelsen af mange redskaber og deres arbejdsmetoder i registreringsarkivet, ligger der fortsat et stort arbejde forude, førend hele museets samling er registreret. I årets løb har museet modtaget gaver fra Fru Didde Beyer, fru Anna Ølgaard, frk. Marie Jacobsen, frk. Gunder Nissen, fru Hede Hansen, frk. Sofie Schrøder, hr. Max Friedrichsen, hr. Hans Knudsen og hr. Thorvald Jessen.

Støttekredsen havde bidraget med 56 indbetalinger.

Til styrelsen nyvalgte lærerinde fru Ellen Christensen og lægesekretær fru Kirsten Petersen.

A. H. M.

Prisopgaven

Den af Historisk Samfund for Sønderjylland udsatte prisopgave om et emne med tilknytning til Gråsten har kun fundet én besvarelse. Under

mærket K. V. er indleveret en afhandling med titlen »Gråsten Slot og de forskellige ejere indtil 1845«. Afhandlingen omfatter 34 sider i A4 format. Den er uden videnskabeligt apparat.

Ved nærmere eftersyn ses, at den i vid udstrækning, men uden kildehenvisning følger A. D. Jørgensens artikel i Sønderjyske Årbøger 1889 om »Gråstens ældste Historie«. Selv i den sproglige formulering holder forfatteren sig ofte nøje til artiklen, således at sproget visse steder kun er ændret en smule i forhold til A. D. Jørgensens ordvalg. Eksempler herpå findes bl. a. s. 4, s. 5 og s. 6.

I skildringen af storkansleren Frederik Ahlefeldt og hans efterkommere er der fra den almindelige historiske litteratur inddraget yderligere materiale, dog kun i ringe grad til belysning af forholdene på og ved Gråsten slot, men mere til belysning af de pågældendes deltagelse i tidens politiske og militære aktioner.

Afhandlingen imødekommer ikke de elementære fordringer, der må stilles til besvarelsen af en prisopgave, og de i Historisk Samfund for Sønderjyllands opslag stillede krav om videnskabelig dokumentation og et omfang på mindst 150 A4 sider er ikke blevet opfyldt.

Det af Historisk Samfund for Sønderjylland nedsatte bedømmelsesudvalg er nået til det resultat, at afhandlingen ikke kan belønnes med nogen pris.

Troels Fink. H. V. Gregersen. Olaf Olsen.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Den 15. maj holdt Haderslev amtskreds generalforsamling og møde i Gram. Der begyndtes med en udflugt til teglværksgraven under ledelse af lektor W. Buch, Haderslev, der fortalte om stedets geologiske historie og forklarede om de mange forsteninger, som findes her. Generalforsamlingen holdtes i Den gamle Kro. Helge Jacobsen, Haderslev, genvalgtes og i stedet for fru Anne Marie Skau, Nygaard, der blev mindet, valgtes Søren Rasmussen, Hygum. Efter kaffen fortsattes mødet, hvor Musse Skærlund berettede om Grams museumsplaner, idet Gram Museumsforening overtager en fløj af Gram slot til brug for et kommende egnsmuseum. Der blev også fortalt om den dramatiske bjergning af den allerede berømte hvalfisk »Moby Dick«. Der var 32 deltagere.

Sammen med Haderslev museumsforening holdtes den 15. juni en udflugt til udgravningerne af vikingetidens Ribe. Arkæologistuderende O. Schørring talte om fundene og den interessante udvikling i det første Ribe. Egntlige huse og gader var endnu ikke fundet, men de store 2–3 m tykke affaldslag gjorde indtryk. Udsigterne til at høre nyt fra det gamle Ribe i de kommende år bedømtes som lyse, trods huse og gader, der jo sætter

snævre grænser for, hvor der kan graves. Der var ca. 100 deltagere.

Egnsvandringen den 25. august gik til området nord for Kongeåen. Ved Skodborghus fortalte undertegnede om slottet og egnens skæbne. Mindestenen på voldstedet fortæller, at her stod i 600 år det kongelige slot Skodborghus. Der fortsattes til Sønderkov herregård. Her talte Valdemar Andersen om Thomas Juels gamle gård. Slottet, der er i forfald, talte ved sin stolte rejsning og solide håndværk stærkt til tilskuerne om fortiden. Valdemar Andersen nævnte de trodsige bønder, der ikke var så underkuede endda. Det sidste sted på turen var Foldingbro, hvor der blev drukket kaffe. Valdemar Andersen fortalte om stedet, broerne og tolden ved det gamle grænseoverfartssted. Den rolige og gode fremstilling bidrog væsentlig til eftermiddagens indhold. Der var ca. 60 deltagere.

K. H.

Åbenrå amtskreds

Søndag den 19. august 1973 holdtes i forbindelse med Folkeligt Samfund den traditionelle udflugt, der denne gang gik til Tønder museum. Det var meningen, at man ville have besøgt Trøjborg; men da klokkespillet i Løgumkloster blev indviet samme dag, ændrede man planerne og tog efter at have drukket kaffe på Højkre i Sdr. Sejerslev ad mange smukke sideveje til Løgumkloster, hvor Sønderjyllands Symfoniorkester gav en koncert i forbindelse med klokkespillet, der blev betjent af den hollandske professor Leen Hart. Efter den interessante oplevelse kørte man over Vongshøj med den storslåede udsigt til Bedsted, hvor man dvælede ved mindesmærket for J. Th. Lundby. Her holdt lektor Peter Beck, Åbenrå, foredrag om kunstneren. Den 12. marts 1974 var der i Varnæs skole et arrangement med foredrag af Urban Schrøder om spedalskhed i Varnæs sogn og af Ib Andersen om degn Gammelgård, Varnæs. Skolens gymnastiksal var fyldt, og aftenen sluttede med, at amtsformanden propagerede for Historisk Samfund. Der var fremlagt tryksager m. m.

Den 21. marts 1974 havde amtskredsen arrangeret et møde i Felsted skole, hvor førstelærer Jensen, tidl. Skovbøl, holdt foredrag om Justitsråd Koch contra Christian den VI, blade af sognets skolehistorie. Også der var fuldt hus, og der blev også der gjort et fremstød for Historisk Samfund.

Ved generalforsamlingen den 6. maj 1974, der denne gang atter holdtes på Folkehjem som før restaureringen, talte lærer Ib Andersen, Varnæs, om degn Gammelgård, Varnæs. Alle valg var genvalg.

Søndag, den 25. august arrangerede amtskredsen i forbindelse med Folkeligt Samfund den planlagte udflugt til Ullerup og omegn, inspireret af lektor Peter Becks bog: »Dansk dreng i Sundeved« og derfor også ledet af Peter Beck. Der var som ventet stor tilslutning. De to busser samt en mængde privatbiler standsede først ved Ullerup præstegård, hvor man besøgte den dejlige park, hvorefter man tog til Ullerup kirke. Her indledede lektor Beck, efter at organisten havde præluderet meget smukt, med at læse Da-

vids 103 salme, den samme som Willy Brandt læste ved sit besøg i Israel. De op imod hundrede deltagere sang så en af Grundtvigs salmer, digtet over samme emne, og derefter fortalte pastor Seedorff-Rasmussen om både præstegården og kirken. Fra kirken gik man over i Ullerup kro, hvor lektor Beck veloplagt og levende fortalte træk af sognets historie og forklarede, hvad man nu ville få at se på resten af vejen. Ved Sandbjerg fortalte Beck om Karen Blixens relation til Sandbjerg, og ved Sottrupskov fik man, foruden at man nød den smukke udsigt, lidt at vide om preussernes overgang til Als. Til slut kørte man videre forbi Nydam mose, Nørremølle og hjem. De store forventninger til denne udflugt blev til fulde indfriet.

H. J.

Sønderborg amtskreds

Der holdtes møde d. 9. november 1973 med 20 deltagere på Sønderborg bibliotek. Dr. theol. G. Weitling fortalte om forhistorien og bevæggrundene for udstedelsen af nødpengesedler i tiden 1914–1923. Førstelærer Karl Lund sørgede for en fyldig udstilling af og viste i lysbilleder »Nødpengesedlerne i Nordslesvig under og efter 1. verdenskrig med særlig henblik på sedler udstedt i Sønderborg amtsråds kredse.«

Den 14. marts var der møde på Danebod højskole med ca. 100 deltagere. Forstander Gunner Rasmussen skildrede oprettelsen af højskolen og dens historie, og gårdejer Chr. Speggers, Miang, fortalte om dagligt liv på en alsisk bondegård omkring 1914.

Der var oplæsning ved gårdejer Peter Clausen, Kettingskov, og musikalsk underholdning ved fru Marie Simonsen.

Sommerudflugten gik til Åbenrå med generalforsamling i »Folkehjem«s billedsal i Åbenrå. Lektor Hans Gunner Bojsen, Sønderborg, nyvalgte til bestyrelsen. Efter kaffedrikning fortalte museumsinspektør Holger Jacobsen livligt og inciterende om »Folkehjem« og byggeriet samt gav en forhåndsorientering om byens museum. De ca. 50 deltagere så sig herefter om i det nye Folkehjem, hvorefter man aflagde et besøg på museet under Holger Jacobsens ledelse.

O. B.

Tønder amtskreds

Den 7. marts 1974 fortalte pastor J. Algreen-Petersen i Bredebro om digterinden Anna, datter af pastor Lautrup i Brede, samt lidt om kniplingshandler Jens Wulff, Brede. Der var 30 deltagere i mødet. Den 4. april holdtes årsmøde og generalforsamling på »Tønderhus« med ca. 90 deltagere. Her fortalte fhv. viceskoleinspektør Werner Christiansen, Tønder, om gamle Tønder-virksomheder, deres indehavere samt om deres betydning for byen og videre ud i landet.

Skoleinspektør S. N. Christensen, Ravsted, viste lysbilleder fra sidste års egnsvandring på hallig Hooge.

Den 22. juni startede dette års egnsvandring i Treja danske skole, hvor skoleleder H. Henken orienterede. Turen gik videre langs Trenen, hvor pastor Karstoft, Tarp, var leder. Der sluttedes i Oversø kirke. Turen var en stor oplevelse for de 20 deltagere.

Sammen med styrelserne for de lokale historiske foreninger i kredsen holdtes der den 13. marts i Løgumkloster møde angående aktivitet for at øge interessen for det historiske arbejde. Drøftelsen blev videreført på et møde den 9. september.

Fhv. lærer W. Leick, Tønder, er nu næsten færdig med fotograferingen af gamle huse og gårde i Tønderkredsen.

S. N.

Sydslesvigs amtskreds

Efterårsmødet blev afholdt torsdag den 29. november 1973 i Slesvig. Generalkonsul Troels Fink talte om det spændende emne »De gottorpske fyrster«. Den talrige forsamling lyttede med stor interesse. Det var et foredrag, som længe vil blive husket.

Torsdag den 28. marts 1974 holdt vi generalforsamling på Centralbiblioteket i Flensborg. Professor Troels Fink var mødeleder. Års- og kasseberetningerne blev godkendt. Pastor Paul Tappe blev genvalgt. Styrelsens forslag med hensyn til foranstaltninger i resten af året 1974 blev godkendt. Efter kaffebordet talte museumsdirektør, dr. phil. Sigurd Schoubye om »Folkekunst i Sønderjylland«.

Aftenvandringen 1974 gennemførtes torsdag den 20. juni. Den havde Holmen i Slesvig som mål og var velbesøgt. Man startede med et besøg i det gamle Sct. Johanniskloster, hvor klosterprovst dr. Henning von Rumohr fortalte om husets historie og viste rundt. Formanden kunne i sin velkomsttale byde gæster fra hele Sydslesvig og fra Danmark velkommen.

Gæsterne blev derefter vist rundt i huset og så bl. a. på refektoriet, der tjener som mødesal, og på kapitelsalen, der rummer et lille bibliotek samt klostrets arkiv.

På Historisk Samfunds vegne overrakte Lars Schubert efter endt rundgang som tak en bog gave til dr. Henning von Rumohr.

I tilslutning til besøget på Johannisklostret foretog deltagerne en vandring over Holmen, Slesvig bys ældgamle fiskerkvarter. Her fortalte overlærer Ernst Vollertsen, der selv stammer fra en Holm-familie og er opvokset her, interessante ting om denne smukke lille bydel og dens særpræg.

Holmen har stadig den for en ø typiske bebyggelse med gavlhuse, selv om Holmen forlængst er ophørt med at være en ø. Vollertsen kunne fortælle om selve fiskeriets teknik, dets retslige traditioner og vanskeligheder i fiskernes tilværelse, især deres hårde arbejde under isfiskeriet om vinteren.

Samtidig fik aftenvandringens deltagere en udførlig redegørelse om Holmens begravelsesgilde, der netop i denne weekend holdt sin årsfest

med de mange smukke, gamle – for fremmede undertiden uforståelige – ritualer. Når gilde- og laugsvæsenet i Slesvig har et særdeles fast ståsted, har ikke mindst den lille befolkningsgruppe på Holmen en væsentlig andel heri.

For alle aftenvandringens deltagere var turen gennem Sct. Johannisklostret og over Holmen en stor oplevelse. Stedets særpræg og rigdom på historie var for mange sikkert en overraskelse.

I år var det Sydslesvigs amtskreds tur til at gennemføre Historisk Søndag. Den blev holdt søndag den 4. august i det gamle Sydtønder amt med følgende mødesteder:

Ladelund – her besøgte kirken og KZ-gravene under ledelse af skoleleder Jørgen Petersen.

Læk – syd for kroen Carlsborg tog overlærer Johann Mikkelsen imod gæsterne og fortalte om den vestlige Oksevej.

Enge – i kirken fortalte pastor Paul Tappe.

Bredsted – i det frisiske Institut redegjorde cand. mag. V. Tams Jørgensen og Dr. Holander for det frisiske arbejde.

Risum/Lindholm – her fik vi lejlighed til både at besøge skolen og den nyindrettede børnehave.

Dedsbøl/Nibøl – på museet tog sekretær Alfred Boysen imod.

Trods et øsende regnvejr havde vi godt besøg. Der regnes med, at der i alt har været 200 mennesker undervejs. I Ladelund kirke var der 150 besøgende, ved Oksevejen 50, i Enge kirke 150, på det frisiske Institut 80, i Risum/Lindholm 50, og i museet i Dedsbøl 60 deltagere.

Søndag den 1. september 1974 var vi på sommerudflugt til Büdelsdorf ved Rendsborg, hvor vi besøgte Carlshüttes museum i Hollerstrasse. Museumsleder, fhv. driftsleder Jürgen Möller, fortalte om sit virke i Carlshütte, hvor han begyndte som lærling og arbejdede sig op til driftsleder. Med dette som grundlag, var hans redegørelse om grundlæggelsen af Ahlmannværket ved Marcus Hartwig Holler i 1827 en oplevelse at følge. Med kong Frederik VI's tilladelse blev fabrikken startet, og statholder Carl af Hessen lagde navn til foretagnet.

Sommerudflugten blev en familietur, hvor ungdom og børn var med. På Amtmandsgården i Torstrasse fortalte sekretær Hæbel om det danske arbejde i Rendsborg by. Efter kaffebordet gik man en tur igennem huset. I Fritidshjemmet fortalte lederen Vilh. Dierking om ungdomsarbejdet i Rendsborg. Det var i alle måder en vellykket tur.

L. H. S.

Årsberetning og regnskab 1973-74

Ved Peter Kr. Iversen og H. Lildholdt

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 12. maj 1974 på Folkehjem i Åbenrå. Mødet begyndte kl. 14, og der var mødt ca. 135 medlemmer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen bød velkommen, særligt til vore æresmedlemmer, Troels Fink, H. Neumann og M. Kamphövener og foreslog som dirigent formanden for Åbenrå amtskreds, museumsleder Holger Jacobsen, hvis valg bifaldtes af forsamlingen. Dirigenten konstaterede, at årsmødet var lovligt indvarslet, og gav ordet til formanden, som aflagde følgende beretning:

Helt naturligt har året 1973-74 for os i den snævre ledelse og i den daglige administration først og fremmest været præget af *landsarkivets færdiggørelse* og af det ekstraordinære arbejde, der fulgte med. Først måtte den gamle bygning, hvor Historisk Samfunds kontor og betydelige dele af boglageret var placeret, rømmes, og kontor og boglager flyttes midlertidigt til den nye bygning. Hovedparten af bestanden af bøger og tidsskrifter blev stående i flyttekasser, og ekspeditionen har derfor i en periode kun været mulig i begrænset omfang. Da ombygningen af den gamle arkivbygning var færdig ved nytårstid, skulle der flyttes tilbage igen, og bøger og sager måtte pakkes ud og placeres på blivende sted. Historisk Samfund og Historiske Samlinger har nu fået gode lokaler og arbejdsrum i stueetagen, og i tagetagen er det ganske betydelige boglager anbragt. Vel for første gang har foreningens bøger og tidsskrifter kunnet samles på et sted, og det vil nu helt anderledes end forhen være muligt at holde tal på beholdningerne. Der skal også ved denne lejlighed lyde en hjertelig tak til de bevilgende myndigheder og ministeriet for kulturelle anliggender for de gode arbejdsbetingelser, der er givet Historisk Samfund i de nyindrettede lokaler, og jeg kan i denne forbindelse tilføje, at også andre historiske organisationer er velkomne til at benytte lokaler og faciliteter på landsarkivet. Det er simpelthen derfor, at der bl. a. er bygget en kombineret møde- og udstillingssal. Vi håber, at den vil finde rige anvendelsesmuligheder ved foredrag, udstillinger, kurser o. a.

Flytningen og ibrugtagningen af de nye lokaler er nok en af grundene til, at foreningens mere udadvendte arbejde ikke har kunnet understøttes så meget, som vi gerne ville her fra sekretariatet. Vi har fra ledelsens side måttet være tilbageholdende med at animere til nye aktiviteter, men til trods herfor har *medlemstallet* holdt sig, således at vi den 1. april har 2822 medlemmer mod 2819 i fjor. Men det er ikke helt den samme medlemskreds. Vi har fornøjelsen at kunne byde 144 nye medlemmer velkommen i vor kreds. Ved dødsfald, fraflytning og af andre grunde er der som sædvanligt sket et betydeligt frafald af medlemmer, og uden tilgang af nye ville foreningen snart skrumpede ind. Helt oplagt er det, at vi mister medlemmer, fordi der ved flytning ikke opgives ny adresse. Måske burde vi ofre noget mere tid på at efterspore disse medlemmers nye bopæl. Vi kan imidlertid kun udtrykke tilfredshed over et stabilt medlemstal, og det er vort håb, at medlemmerne trods den uomgængeligt nødvendige *forhøjelse af kontingentet* fra 20 til 30 kr., som styrelsen har vedtaget, fortsat vil slutte op om foreningen. Forhøjelsen af kontingentet er udelukkende betinget af stigende trykkeomkostninger, hvorimod vi endnu ikke har kunnet forhøje honoraret for bidrag til årbøgerne. Gennem en lang årrække har det været reglen, at medlemskontingentet har skullet dække samtlige omkostninger ved udgivelsen af Sønderjyske Årbøger, men dette har ikke været tilfældet i det sidste par år. Vi har måttet tære på ressourcer, der var bestemt til andre formål, i det sidste regnskabsår ca. 10.000 kr., og derfor har vi nu måttet gribe til denne ikke uvæsentlige forhøjelse af kontingentet. I sammenligning med prisen på andre bøger må et bind Sønderjyske Årbøger på op imod 300 sider dog siges at være rimelig.

Vi udsendte *årbogen 1973* i et omfang på 272 sider og med et indhold, der i tid strakte sig fra middelalder til nutid. H. V. Gregersen skrev om studedrift og told langs hærvejen og Valdemar Andersen om Christian IV's bryllup på Hansborg. Dorrit Andersen udgav redaktør Nis Petersens erindringer fra Flensborg Avis i 1890'erne, Gottlieb Japsen fremsatte nogle betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig, og Frants Thygesen kommenterede Bjarne W. Frederiksen's bog om Danmarks sydslesvigspolitik efter 1945; men det fyldigste og vigtigste bidrag var dog den unge historiker Inger Svanes afhandling om Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906–10. Et stort, nyt materiale fra privatarkiver er her fremlagt. Desuden indeholdt årbøgerne som sædvanligt anmeldelser og meddelelser fra landsdelens historiske institutioner. For første gang var årbogen efter Hejmdals Bogtrykkeris nedlæggelse trykt i P. J. Schmidts bogtrykkeri i Vojens, og vi kan være godt tilfreds med den tekniske udførelse.

Vort andet tidsskrift, *Sønderjysk Månedsskrift*, har haft en fortsat glædelig udvikling. Medens holdertallet sidste år kunne opgøres til 1478, er det nu 1517, altså en fremgang på 39. Heri er indbefattet de 100 sydslesvigiske holdere, hvis abonnement betales af Sønderjysk Skoleforening. I løbet af de sidste fire år fra 1970 til i dag har der været en jævn og støt fremgang år

for år på tilsammen 200 holdere, en fremgang, som redaktionen selv måske næppe føler sig helt tilfreds med, men som den til gengæld i en tid, hvor mange føler sig nødsaget til at indskrænke ikke strengt nødvendige udgifter, med rette kan føle sig lidt stolt over. Sønderjysk Månedsskrift var i 1973 på i alt 436 sider, og indholdet omfattede såvel historisk som aktuelt stof. I let læselig form er der år for år blevet bragt en fylde af historiske artikler og beretninger i Sønderjysk Månedsskrift, og det må navnlig for historielærere i folkeskolen være en fundgrube til eksemplicificerende eller uddybende materiale i undervisningen. Sønderjysk Månedsskrift bør findes på alle lærerværelser og i alle skolebiblioteker. Som det vil være årsmødets deltagere bekendt, modtog Historisk Samfund for nogle år siden 50.000 kr. fra forsikringselskabet Hafnia til støtte for udgivelsen af Sønderjysk Månedsskrift. Dette beløb er nu opbrugt, og for at kunne opretholde udgivelsen i sit hidtidige omfang har det været nødvendigt at forhøje abonnementsprisen til 42 kr. årligt, men selv med denne forhøjelse kører tidsskriftet med et betydeligt underskud, som kun delvis dækkes ved støtte fra Dansk Kultursamfund.

Det er i år 50 år siden, Claus Eskildsen og H. Lausten-Thomsen begyndte at udgive Sønderjysk Månedsskrift, og dette jubilæum vil naturligvis blive benyttet af styrelsen til at søge støtte til den fortsatte udgivelse. En vis indirekte støtte har tidsskriftet i år allerede fået derved, at Museumsrådet for Sønderjyllands Amt har stillet sin årbog »Nordslesvigske Museer« til rådighed for Sønderjysk Månedsskrifts abonnenter, således at den nævnte årbog er indgået som et dobbelthæfte marts-april. Denne ordning skulle også gælde fremover, og den er både i Historisk Samfunds og museernes interesse, idet disse derved når ud til et bredere publikum, som de måske ellers vanskeligt ville kunne komme i kontakt med. Historisk Samfund er museumsrådet og specielt dets formand, amtsborgmester Erik Jessen, taknemmelig for gennemførelsen af denne ordning.

Inden for serien *Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland* er det nu langt om længe lykkedes at få bind III af Åbenrå Bys Historie så vidt, at den nu foreligger i korrektur, og efter sommerferien skulle denne med så megen længsel imødesete bog kunne fremsendes til subscriptionscenterne. I denne forbindelse kan nævnes, at Åbenrå byråd i princippet har erklæret sig villig til at medvirke ved udgivelsen af yderligere tre bind, nemlig et bind omfattende tiden efter 1945 og et bind for hvert af de indlemmede sogne Løjt og Ensted. Det er vort håb, at der vil kunne findes dygtige medarbejdere hertil. Arbejdet med bogen om de sønderjyske historikere efter 1864 er i god gænge med arkivar Dorrit Andersen som redaktionssekretær. De mange medarbejdere skal aflevere deres manuskripter senest 15. august i år, og bogen skulle så kunne foreligge færdig i løbet af vinteren. Der foreligger også andre manuskripter, hvis udgivelse overvejes inden for skriferækken.

I serien *Sønderjyske levnedsløb* kunne, ikke til jul som håbet, men først et stykke hen i det nye år udsendes Peter Becks erindringer fra drenge-

årene på Sundeved. Bogen, der har fået fremragende anmeldelser, er faldet i medlemmernes smag i den grad, at et andet oplag på 500 eksemplarer måtte trykkes for at kunne tilfredsstille efterspørgslen. Der er endnu ikke taget stilling til, om der i år skal udsendes et nyt bind i denne serie.

Historisk Samfund har endvidere sammen med Åbenrå byhistoriske Forening og landsarkivet været impliceret i udgivelsen af Morten Kamphöveners *borgerskabsbog for Åbenrå*. Selve biografierne, der i alt fylder 235 sider, er duplikerede i 300 eksemplarer. I løbet af kort tid følger et registerbind på ca. 125 sider, og de to bind vil derefter kunne købes af interesserede. Redaktør Kamphövener har lagt et kæmpearbejde i udarbejdelsen af de ca. 3.000 biografier af Åbenrå-borgere, og det er glædeligt, at resultatet af dette store arbejde nu i løbet af ganske kort tid kan blive kendt af et større publikum. For de åbenråske slægtsforskere vil værket være en guldgrube.

Som det vil erfares ved regnskabsaflæggelsen, henstår der et betydeligt beløb til udgivelse af bind II og IV af *Sønderjylland. Historisk Billedbog*. Men udgifterne ved udgivelsen er så store, at vi indtil nu har ment at måtte stille os lidt afventende. De penge, der kommer ind ved salget af bd. I og III, skal bl. a. være med til at sikre udgivelsen af bd. II og IV, der henholdsvis skulle omfatte 1864–1920 og Sydslesvig efter 1920. Når vi har så betydelige beløb stående på bankbog, er det altså ikke udtryk for rigdom, men mere et udtryk for, at vi ikke har tilstrækkelige midler til den fortsatte billedbogsudgivelse. Hertil kan føjes, at styrelsen i formiddags har besluttet, at udgivelsen af bd. IV (Sydslesvig 1920–) skal påbegyndes nu. Troels Fink er forfatter af teksten til dette bind. Udsendelsen af bind II er derefter udskudt indtil videre.

For et par år siden modtog vi fra Dronning Ingrid's Fond 25.000. til en konkret forskningsopgave. Med dronningens tilladelse blev der derefter udskrevet en *prisopgave* om emner knyttet til Gråsten. Ved afleveringsfristens udløb den 1. september sidste år var der indkommet een besvarelse, som imidlertid af det nedsatte bedømmelsesudvalg bestående af professorerne Troels Fink og Olaf Olsen og studielektor H. V. Gregersen ikke fandtes værdig til uddeling af en pris. Det er meget beklageligt, at udskrivningen af denne prisopgave førte til et så negativt resultat. Vi vil nu i samarbejde med nogle historieprofessorer ved universiteterne søge at finde frem til formulering af en opgave, som unge historikere kunne tænkes at have lyst til at gå i lag med.

Inden for *Historiske Samlinger* har vi bl. a. især på grund af flytning og tilbageflytning måttet føre en ret stille tilværelse. Samlingerne har nu fået gode lokaler, dels et billedarkiv, hvor der nok vil være plads til den første kvarte million billeder og negativer, dels et båndarkiv og et afspilningsrum. Endelig er det meningen, at Historiske Samlinger også skal kunne udnytte det fotografiske atelier, når det inden alt for længe er færdig monteret. Der er arbejdsrum til et par medarbejdere, og her opbevares også det stadig voksende kartotek over de registrerede billeder. Fru Vibeke Gribsvad

har som tidligere år også i år været beskæftiget med ordning og registrering af billederne, hvoraf der i beretningsåret 1973/74 er afleveret i alt 2972 stk., noget mindre end sidste år, men dog en anselig mængde. Og det er værd at bemærke, at der er meget værdifulde gaver fra arvingerne efter Ingeborg Refslund Thomsen og efter Jep Fink. I Tønder amt er fotograferingen af gamle bygninger fortsat under ledelse af tidligere førstelærer W. Leick. Der mangler kun meget lidt i, at arbejdet i Tønder amt er afsluttet, og det vil derefter være naturligt at fortsætte fotograferingen i samarbejde med amatørfotografer i andre egne af landsdelen. Historiske Samlinger har også været med til at levere fotografierne til den lille udstilling i landsarkivets faste monter, som præsenteredes ved landsarkivets indvielse. Båndsamlingerne har fået en meget betydelig tilvækst, idet fru Karl Clausen sammen med Danmarks Radio har overladt Historiske Samlinger flere hundrede bånd med Karl Clausens optagelser. De er endnu ikke endeligt registreret, men det er vort håb, at vi kan få kvalificeret medhjælp hertil.

Kaster vi blikket mod *møde- og udflugtsvirksomheden*, er det værd at bemærke, at foreningen for første gang har gennemført en weekendudflugt med overnatning, endda med en så overvældende tilslutning, at turen, der var tilrettelagt af næstformanden, Chr. Stenz og museumsinspektør, dr. phil. Sig. Schoubye, måtte dubleres. De to ture, der fandt sted henholdsvis den 8.–9. september og 6.–7. oktober var dog ikke helt identiske. Lübeck, Ahrensburg og Segeberg var fælles mål, men medens det første hold så det ny istandsatte Schierensee og den gamle Gottorper-residens Eutin, beså det andet hold et interessant kakkelovnmuseum i Büdelsdorf ved Rensborg, den vendisk prægede kirke i Bosau og museet og slottet i Plön, som jo kan fremkalde minder af både den ene og den anden art. I alt var der 133 personer med på de to overnatningsudflugter.

I *amtskredsene* har der været god tilslutning til de forskellige arrangementer. Tønder amt stod sidste sommer for arrangementet af den *historiske søndag*, som fandt sted den 5. august i og omkring Løgumkloster. Der var ca. 120 betalende deltagere, idet man, som amtsformanden meddeler, ikke kunne tage entre alle vegne. Der har nok været ca. 250 deltagere i alt.

Med undtagelse af Sønderborg har alle amtskredsene afholdt sommerudflugter eller egnsvandringer – Haderslev-kredsen endda to. I alt har der af amtskredsene været arrangeret 5 udflugter med op imod 400 deltagere, tre aftenvandringer med 150 deltagere og ikke færre end 12 foredragsmøder med et tilhørertal på op imod 700. I denne forbindelse skal nævnes, at pastor Paul Tappe, der er medlem af ledelsen for Sydslesvig-kredsen, i Læk har arrangeret en udstilling af lokale billeder fra tiden før 1914. Denne udstilling besøgte af i alt 1025 – et meget talende vidnesbyrd om, at hvor der er initiativ og virkelyst, belønnes anstrengelserne. Det kirkehistoriske udvalg, som før var meget aktivt, har ligget lidt stille det sidste par år, men dets formand pastor Urban Schrøder har medvirket ved tre kirkebesøg. Tilslutningen til disse arrangementer viser klart, at medlemmer og andre historisk interesserede værdsætter denne side af foreningens virksom-

hed, som utvivlsomt også er med til at stabilisere og aktivere medlemskredsen.

Og så vil jeg, som jeg plejer, gerne slutte med at sige tak for den støtte, foreningen nyder fra fonds, stat og kommuner. Uden denne økonomiske hjælp ville foreningens forskellige tiltag slet ikke kunne gennemføres. Jeg vil også bringe en tak til medarbejderne i styrelsen, i amtsudvalgene, på sekretariatet og sidst men ikke mindst til de mange tillidsmænd rundt omkring i sognene, hvis tid og arbejdskraft vi på den ene eller anden måde har lagt beslag på. Uden forståelse og interesse i vide kredse for værdien af det folkelige historiske arbejde kunne Historisk Samfunds mangesidede virksomhed slet ikke trives.

Efter formandens beretning gav dirigenten ordet til kassereren, bankdirektør H. Lildholdt, der aflagde regnskabet (jvf. omstående), og såvel formandens beretning som regnskabet blev godkendt af årsmødet.

Under punkt 3: valg meddelte dirigenten, at Werner Christiansen, Knud Fanø, Johan Hvidtfeldt og Tage Madsen var på valg. Sidstnævnte, som var foreningens sekretær, ønskede ikke genvalg. I stedet for ham valgtes skoleinspektør Knud Kristensen, Stubbæk, og endvidere indvalgtes sparekassedirektør H. P. Jensen, Agerskov, som nyt medlem. Werner Christiansen, Knud Fanø og Johan Hvidtfeldt genvalgtes.

Under eventuelt redegjorde formanden for planerne vedr. næste årsmøde, Historisk Søndag og Historisk Samfunds egnsvandring og efterlyste forslag fra medlemmerne m.h.t. målet for egnsvandringen. Da ingen andre ønskede ordet, sluttede dirigenten årsmødet.

Efter kaffen besøgte deltagerne landsarkivet, hvor der var lejlighed til under ledelse af arkivarerne Dorrit Andersen og Jørgen Witte samt landsarkivar Peter Kr. Iversen at bese nybygningen, herunder Historisk Samfunds og Historiske Samlingers nyindrettede lokaler.

Regnskab for året 1. april 1973 til 31. marts 1974

<i>Indtægter:</i>	<i>Udgifter:</i>
Beholdning pr. 1.4.73 147.398,62	Sønderjyske Årbøger 59.779,35
Medlemsbidrag 56.319,90	Skrifter 28.398,64
Salg af skrifter 27.364,15	Sdrj. Månedsskrift 82.053,61
<i>Sønderjysk Månedsskrift:</i>	Kontorhold 5.630,10
abonnement, annoncer 85.388,70	Lønninger 36.072,87
tilskud 21.000,00	Møder o.l. 3.461,45
Andre tilskud 109.097,40	Repræsentation 1.721,85
Renter 16.303,02	Amtskredsene 4.350,00
Moms 3.241,53	Kontingent SLF 2.255,20
	Forsikringer o.l. 1.449,20
	Porto o.l. 1.247,48
	Diverse 765,84
	Egnsvandring 1.965,63
	Beholdning pr. 31.3.74 236.962,10
<u>Kr. 466.113,32</u>	<u>Kr. 466.113,32</u>

Status pr. 1. april 1974

<i>Aktiver:</i>	<i>Passiver:</i>
Beholdning 236.962,10	Ingrid Fondet for Sdj. 31.797,25
Udestående for salg 2.395,00	Henlagt til:
	Åbenrå Bys Historie III 27.000,00
	Sønderjylland. Historisk
	Billedbog II og IV 119.187,54
	Sønderjyske Historikere 25.000,00
	Egnsvandringfond 4.239,29
	Skyldig moms 4.640,00
	At overføre til næste år 27.493,02
<u>Kr. 239.357,10</u>	<u>Kr. 239.357,10</u>

Åbenrå, den 24. april 1974.

H. Lildholdt

Foranstående regnskab er revideret med bilagene, giro- og bankkonti og er fundet i orden.

Åbenrå, den 4. maj 1974.

Sv. Lyck

C. O. Henningsen

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1973 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Pr. 1. april 1974 udgør medlemstallet 2822, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	190	Åbenrå by	259
Haderslev amt	344	Åbenrå amt	284
Sønderborg by	91	Sydslesvig	183
Sønderborg amt	189	Storkøbenhavn	279
Tønder by	144	Øvrige Danmark	546
Tønder amt	276	Udlandet	37

Afgang ved død

Beck, Christian, rentier, Åbenrå	Jensen, Henry V., husejer, Seem
Billund, Marie, fru, Åbenrå	Jørgensen, Hans, kommunesekretær, Vester Sottrup
Eskildsen, Hans, overlærer, Sæd	Jørgensen, Peter, graver, Haderslev
Fink, Jep, arkitekt, Åbenrå	Nissen, Nis, fhv. arkivassistent
Hansen, H. Chr., gæstgiver, Åbenrå	Genner
Heitmann, Herm., overlærer, Lyksborg	Rohleder, Harald, provst, Sønderborg
Hylsebeck, pens. overtoldassistent, Haderslev	Schack, Erik, generalkonsul, greve, Emborg
Iversen, Georg, Gelting	Skov, Sophie, frk., Sommersted

Tilgangsliste

Andersen, Børge, lærer, Åbenrå	Boysen, Carsten, gårdejer, Risum
Andresen, Johan Chr., gårdejer, Perbøl	Brummer, Birthe, sygehjælper, Fjelstrup
Asmussen, Ingrid, ekspeditrice, Åbenrå	Bøgen, Claus, overlærer, Haderslev
Asmussen, Uwe, bankassistent, Rødebro	Christensen, Hans J., gårdejer, Burkal
Auken, Eva, stud. mag., Århus	Christiansen, Finn Riefler, soc., Ålborg
Becker, Ulf M., stud. mag., Hvidovre	Clausen, Bothilde, damefrisør, Augustenborg
Boger, Sonja, fru, Åbenrå	Clausen, Jørgen, landmand, Asserballeskov
Borg, Christa, lærer, Husby	Dahl, Leif, lærer, Harreslev
Borst, Hans, bagermester, Vojens	

- Danmarks Lærerhøjskole, København
Davidsen, Iver, murermester, Vojens
Ditlev, Ella, lærer, Nordborg
Dyvig, Peter, kontorchef, Skodsborg
Ehlers, John, stud. mag., Århus
Gad, Inger, fru, Højsel
Gregersen, Frands, turistchef, Åbenrå
Grønvold, Erik R., Virum
Gaardsvig, Henning, stud. mag.,
Åbyhøj
Hamer, Berthold, Glücksborg
Hansen, Lilly, sundhedsplejerske,
Slesvig
Hansen, Markus, gårdejer, Lendemark
Hansen, Povl Verner, skoleleder,
Store Vi
Hansen, Svend Aage Nordvang,
Rødning
Hansen, Søren Frei, stud. mag., Århus
Haugaard, Henning, lærer, Kolding
Haunsø, Sigurd, kontorchef, cand.
polit., Gentofte
Helin, Kirsten, stud. mag., Århus
Henschel, Ronny, arkitekt, Rinkenæs
Herbers, Christa C., lærerstuderende,
Haderslev
Herrgut, Anita, fru, Flensborg
Hohwü-Christensen, Jens, urmager,
Gråsten
Holck, Niels, seminarierektor,
Haderslev
Hoop, Horst, lærer, Vollerwich
Iversen, Wilhelm, Satrup
Jacobsen, Jørgen, revaliderings-
konsulent, Ulkebøl
Jensen, Agnes Skrydstrup, fru,
Øster-Højst
Jespersen, N., amtsvandinspektør,
Åbenrå
Jespersen, Per, lærer, Øster-Højst
Jessen, Harald, pensionist, Horsens
Jessen, Jørgen, seminarielektor,
Tjørring
Johannsen, Matthias, Varde
Johnsen, Inge, landbrugsmedhjælper,
Skærbæk
Jornil, Ib, ingeniør, Havnbjerg Syd
Jørgensen, Christian, Lyngby
Keck, Otto, salgschef, Haderslev
Kiil, Bodil, sundhedsplejerske,
Roskilde
Kirkeby, Henning, direktør, Ålborg
Kjær, Eyvin Teisner, ekspeditions-
leder, Ulkebøl
Knudsen, Gunnar, postbud, Hellevad
Kock, Bjarne Chr., bankdirektør,
Tønder
Krause, Max, major, Stenderup
Kristensen, Erik Vinther, Bagsværd
Kristensen, Jutta, lærer, Arrild
Lampe, Carl Erik, røntgenoverlæge,
Ulkebøl
Land, Sigurd, afdelingschef,
Augustenborg
Larsen, Oskar, aut. el-installatør,
Over Jerstal
Lauenborg, Karen, ekspeditrice,
Haderslev
Lauridsen, Eva, lærer, Bylderup-Bov
Lawaetz, Th., fotohandler, Åbenrå
Lempert, Gerhard, amtssekretær,
Tønning
Lerbak, Jytte Dyrup, bibliotekar,
Åbenrå
Lindhard, Kirsten, stud. mag.,
København
Loff, Ottomar, direktør, cand. merc.,
Sønderborg
Lorenzen, Emil, Flensborg
Madsen, Hakon Bennike, studieledetor,
Fruens Bøge
Madsen, Lars Aaberg, stud. mag.,
Brabrand
Matzen, Carl, teglværksejer,
Egersund
Maybom, Aage, postmester, Gråsten
Mogensen, Leif, bogtrykker, Åbenrå
Mogensen, Mogens Stensbæk, stud.
mag., Århus
Morthorst, Erik, gårdejer,
Øster-Løgum
Moseholt, P. B., slotsgartner, Gråsten
Møller, Chr. Hansen, gårdejer,
Brobølgård
Nielsen, Claus P. Wolff, Gammelgab
Nielsen, Erik Manthei, tekniker, Pøl
Nielsen, Jens Norman, adjunkt,
Flensborg
Nielsen, Lizette, stud. mag., Århus

- Nielsen, Niels, landmand, Roost
 Nielsen, Niels L. L., stud. mag., Århus
 Nielsen, Torben Steiner, adjunkt,
 Kolding
 Nissen, Johan, Vester Vedsted
 Nordiska Bokhandeln, Stockholm
 Nørgaard, Carl, overlærer,
 København
 Nørgaard, G. R., soldat,
 Schackenborg
 Oksbjerg, Erik, gårdejer, Stepping
 Paulsen, Marcus M., Oksbøl
 Pedersen, Aksel Kofoed, invalide-
 pensionist, Varnæs
 Pedersen, Astrid Schjødt, lærer,
 Tønning
 Peters, Kurt F., adjunkt, cand. polyt.,
 Odense
 Petersen, Dorthea, fru, Øbening
 Petersen, Ernst, stud. mag., Søborg
 Petersen, Math., gårdejer, Hjordkær
 Petersen, Paul, gartner, Uge
 Petersen, Ulla Holm, stud. mag.,
 Åbyhøj
 Philipsen, Johan, gårdejer,
 Avnbøllund
 Pinholt, Erik, lærer, Haderslev
 Posselt, Christine, sygeplejerske,
 Tønder
 Posselt, Helge, gårdejer, Møgeltønder
 Poulsen, Svend, førstelærer, Jyderup
 Præst, Hans, viceskoleinspektør,
 Havnbjerg
 Pørksen, Johannes, afdelingsleder,
 Sønderborg
 Rasmussen, Geert, musiker, Høruphav
 Rose, Niels, lærer, Rødekro
 Scharff, A., professor dr., Kiel
 Schmidt, Agnete, læge, Åbenrå
 Schmidt, Børge, lærer, Tønder
 Schmidt, Hans, købmand, Åbenrå
 Schoemmel, Roy, lærer, Haderslev
 Schultz, Knud, landmand, Bæk
 Seedorff-Rasmussen, N. H.,
 sognepræst, Ullerup
 Sibbesen, Peter C., toldassistent,
 Tåstrup
 Skjoldager, Gitte, stud. jur.,
 Løgumkloster
 Skov, Sophie, Sommersted
 Skovrup, Marie, sygeplejerske,
 Sønderhav
 Smidt, Alexander, Søbækled
 Sohl, Egon, salgsdirektør, Hjørring
 Spoorendonk, Anke, stud. mag.,
 Kastrup
 Stabenow, Georg, ingeniør, East
 Stroudburg, USA
 Svennesen, Anne E., Barsmark
 Søllerød Kommunebibliotek, Nærum
 Sørensen, N. Møller, sognepræst,
 Klipleve
 Tange, Agnes, lærer, Løgumkloster
 Thaysen, Hilma, kontorassistent,
 Nordborg
 Thiesgaard, Chr. L., boghandler,
 Gråsten
 Thomsen, Emmy, husmoder,
 Lindskov mølle
 Thomsen, Jens Jørn, stud. mag.,
 Århus
 Thorsden, Jørgen, gårdejer,
 Pindesholm
 Thygesen, Engdahl, dr., Hamburg
 Ullerup sogns hjemstavnsforening,
 Ullerup
 Valentin, Jørgen, gårdejer, Svenstrup
 Westergaard, Ole, trafikkontrollør,
 Randers
 Vogtherr, Thomas, stud. phil., Kiel
 Wolters, Jens, landinspektør, Thisted
 Aabenraa Museum, Åbenrå